MANTIK RİSÂLELERİ

Suğrâ - Kübrâ - Dürre
Velediyye - Gurre
Mîzânü'l-Ezhân

SEYYİD ŞERÎF CÜRCÂNÎ
NUREDDİN MUHAMMED B. ŞERÎF CÜRCÂNÎ
MEHMED HÂLİS EFENDİ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 219

Bilim ve Felsefe Serisi	: 71
Sultânî Eserler Dizisi	: 1
Sultan II. Bayezid (1481-1512)	
Kitabın Adı	: MANTIK RİSÂLELERİ Risâle-i Suğrâ - Risâle-i Kübrâ - Dürre fi'l-Mantık - Velediyye - Gurre fi'l-Mantık - Mîzânü'l-Ezhân
Müellifi	: Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 816/1413) Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî (ö. 838/1434) Mehmed Hâlis Efendi (ö. 1913)
Özgün Dili	: Arapça, Farsça, Osmanlı Türkçesi
Çeviri-Çeviri Yazı-Eleştirmeli Metin	: Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı - Arş. Gör. Mustafa Özbakır Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri, Mantık Anabilim Dalı
Editör	: Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri (Mantık), Öğretim Üyesi
Son Okuma	: Mustafa Yalçınkaya, Yazma Eser Uzmanı
Arşiv Kayıt	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya, Nr. 2485.
Kapak Görseli	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya, Nr. 2485.
Kitap Tasarım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Matsis Matbaa A.Ş. Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertifika No: 75309
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2024
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Seyyid Şerîf Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, Mehmed Hâlis Efendi
Mantık Risâleleri

1. Mantık, 2.Risâle-i Suğrâ, 3. Risâle-i Kübrâ, 4. Tasavvurât, 5. Tasdîkât, 7. İlm-i Münâzara
ISBN: 978-975-17-5794-4

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
tuyek@ktb.gov.tr
www.yek.gov.tr

MANTIK RİSÂLELERİ

Suğrâ - Kübrâ - Dürre
Velediyye - Gurre
Mîzânü'l-Ezhân

(İNCELEME - ELEŞTİRMELİ METİN- ÇEVİRİ - ÇEVİRİ YAZI - TIPKIBASIM)

SEYYİD ŞERÎF CÜRCÂNÎ (ö. 1413)
NUREDDİN MUHAMMED B. ŞERÎF CÜRCÂNÎ (ö. 1434)
MEHMED HÂLİS EFENDİ (ö. 1913)

Çeviri - Çeviri Yazı - Eleştirmeli Metin
Ferruh Özpilavcı - Mustafa Özbakır

Editör
Ferruh Özpilavcı

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

GİRİŞ 9

1. RİSÂLELERİN MÜELLİFLERİ 9

1. Seyyid Şerîf Cürcânî 9
2. Nureddin Muhammed b. Şerîf el-Hüseynî el-Cürcânî 16
3. Mehmed Hâlis Efendi 18

2.1. RİSÂLELER HAKKINDA GENEL BİLGİLER 20

1. Risâle-i Suğrâ ve Risâle-i Kübrâ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça 20
2. Risâle-i Suğrâ ve Risâle-i Kübrâ Tercümeleri, Muhammed Cürcânî, Arapça 20
3. Gurre fi'l-Mantık, Muhammed Cürcânî, Arapça 22
4. Mîzânü'l-Ezhân, Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlıca 22

2.2. RİSÂLELER ÜZERİNE YAZILAN ŞERHLER 22

1. Şerhu'r-Risâleti'l-Kübrâ fi'l-Mantık, İsâmuddin el-Isferâyînî 22
2. Şerhu'l-Velediyye fi'l-Mantık, Ali b. İsmail Hammâmîzâde (ö. 19. yüzyıl?) 23
3. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, Abdülhalîm b. Lütfullah 23
4. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, Necmeddin b. Hızır b. Şemseddin Muhammed b. Ali er-Râzî 23
5. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, İsa b. Muhammed b. Abdullah es-Safevî 23

2.3. RİSÂLELERİN TAHKİKİNDE KULLANILAN NÜSHALAR 24

1. Risâle-i Suğrâ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça 24
2. Risâle-i Kübrâ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça 25
3. Risâle-i Suğrâ Tercümesi-Dürre fi'l-Mantık, Muhammed Cürcânî, Arapça 28
4. Risâle-i Kübrâ Tercümesi-Velediyye, Muhammed Cürcânî, Arapça 29
5. Gurre fi'l-Mantık, Muhammed Cürcânî, Arapça 32
6. Mîzânü'l-Ezhân, Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlıca 34

2.4. TAHKİKTE KULLANILAN YÖNTEM 34

2.5. TAHKİKTE KULLANILAN NÜSHALARIN RUMUZLARI 35

3. RİSÂLELERİN İÇERİK ANALİZİ 37

1. Mantığa Giriş Konuları 38
2. Tasavvurât Bölümü 40
3. Tasdîkât Bölümü 41
4. Münâzara Bölümü 44

KAYNAKLAR 45

MANTIK RİSALELERİ

RİSÂLE-İ SUĞRÂ

Tasavvurât 50

Tasdîkât 58

DÜRRE Fİ'L-MANTIK

Risâle-i Suğrâ Tercümesi 64

Tasavvurât 64

Tasdîkât 72

Hatime: Münazara İlminin Kaideleri 76

VELEDİYYE

Risâle-i Kübrâ Tercümesi 82

Tasavvurât 94

Tasdîkât 118

RİSALE-İ KÜBRÂ

Farsça Metin 142

GURRE Fİ'L-MANTIK 172

Mukaddime 172

Tasavvurât Kısmı 180

Tasdîkât Kısmı 196

MÎZÂNÜ'L-EZHÂN 211

Temhîd: Cihet-i Vahdet 212

Mukaddime 214

Maksad-ı Evvel: Tasavvurât 227

Maksad-ı Sânî: Kazâyâ ve Ahkâm-ı Kazâya 245

Maksad-ı Sâlis: Delil ve Hüccet 259

Hâtime: İlm-i Âdâb-ı Bahs ve Münâzara 272

DİZİN 287

TIPKIBASIM 293

GİRİŞ

1. RİSÂLELERİN MÜELLİFLERİ

1.1. Seyyid Şerîf Cürcânî[1]

22 Şubat 1340 (22 Şaban 740)[2] yılında Cürcân'a bağlı Takü'de dünyaya gelen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), yaşadığı dönemden itibaren İslâm düşüncesi alanında en çok etki bırakan düşünürlerden biri olmuştur. Soyunun hem Hz. Hasan'a hem de Hz. Hüseyin'e dayanması sebebiyle ulema arasında "Seyyid Şerîf" lakabıyla meşhur olmuştur. İlim tahsili için Herat, Mısır ve Şâm gibi birçok bölgeye yolculuk yapan Cürcânî'nin hocaları arasında Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384), İbn Mübârek Şâh (ö. 784/1382'den sonra) ve ünlü mantıkçı Kutbuddin er-Râzî (ö. 766/1365) gibi isimler bulunmaktadır. Cürcânî, ilmiyle şöhret bulmuş Cemaleddin el-Aksarayî'nin (ö. 791/1388-89 [?]) öğrencisi olma arzusuyla Anadolu'ya, Aksaray'a da gelmiş ancak geldiğinde Aksarayî'nin vefat ettiği haberini almıştır. Burada Aksarayî'nin önde gelen talebelerinden Molla Fenârî (ö. 834/1431) ile tanışma fırsatı bulmuş ve onunla ders arkadaşlığı yapmıştır.[3]

Telif ettiği eserlerle aklî ilimler sahasında büyük bir ün kazanan Cürcânî, Şiraz'ın zapt edilmesinin ardından Sultan Timur (ö. 807/1405) tarafından Semerkand'a götürülmüştür. Çağdaşı Sadeddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ile

1 Seyyid Şerîf el-Cürcânî hakkında birçok biyografik çalışma bulunduğundan dolayı onun hayatıyla ilgili kısmı olabildiğince kısa tutmaya çalıştık. Ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984); Ömer Türker, "Giriş", *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3 Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. 17-90; Ömer Türker, "Seyyid Şerîf el-Cürcânî", *İslam Düşünce Atlası*, https://islamdusunceatlasi.org/seyyid-serif-el-curcani/362; Mustakim Arıcı, "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerîf Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", *İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), s. 61-95; Muhammed Ali Koca, "es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî: Hayâtuhû, Alâkatuhu's-Sekâfiyye, Âsâruhû", *Tesdîdü'l-Kavâid fî Şerhi Tecrîdi'l-Akâid ve Meahû Hâşiyetü't-Tecrîd ve Minhüvvâtü'l-Cürcânî*, 3 Cilt (İstanbul: Neşriyyâtu Vakfi'd-Diyâneti't-Türkî, 2020), s. 37-100.

2 Bazı çalışmalarda Cürcânî'nin doğum tarihi 24 Şaban olarak zikredilmiştir. Ancak Cürcânî hakkında yapılan son çalışmalardan biri olan *Tecrîd* haşiyesinin tahkikine yazılan girişte bu tarihin hatalı olduğu belirtilmektedir. Koca, "es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî: Hayâtuhû, Alâkatuhu's-Sekâfiyye, Âsâruhû", 1/38.

3 Sadreddin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 135-134/8 ,(1993.

arasında yaşanan meşhur münazara Cürcânî'nin Semerkand'da bulunduğu yıllarda gerçekleşmiştir. Ayrıca onun tasavvufa meyletmesine ve Nakşibendiyye tarikatına bağlanmasına sebep olan Alâeddin el-Attâr (ö. 802/1400) ile de yine burada tanışmıştır. Timur'un vefatından sonra baş gösteren kargaşalar nedeniyle Semerkand'dan ayrılan Cürcânî, ömrünün sonuna kadar kalacağı Şiraz'a dönmüş ve 6 Temmuz 1413'de (6 Rebîülâhir 816) Şiraz'da vefat etmiştir.[1]

Cürcânî, kelâm, felsefe, mantık, usûl-i fıkıh, Arap dili ve belâgati gibi birçok alanda eser telif etmiştir. Fakat biz, konumuz gereği bu bölümde onun yalnızca mantık eserleri üzerinde duracağız.

Cürcânî'nin Mantık Eserleri

a. Hâşiye alâ Tahrîri'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye

Necmeddin el-Kâtîbî'nin (ö. 675/1277) Şemsiyye risâlesine Kutbuddin er-Râzî (ö. 766/1365) tarafından yazılmış olan *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye* isimli şerhin hâşiyesidir. *Şemsiyye* özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan bir eser olması hasebiyle üzerine birçok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Ancak bu şerh ve hâşiyeler içerisinde âlimler arasında en çok revaç bulan şerh ve hâşiye bu ikisi olmuştur. Cürcânî'nin hâşiyesi, şârihin mukaddimesinden hâtimesine kadar, tüm metin üzerine eksiksiz olarak kaleme alınmıştır. O, ilgili eserde Râzî'nin kapalı bıraktığı hususları şerh etmekte, tartışmalı gördüğü konuları ise tartışmaya açmaktadır. Bunun dışında Râzî'nin tüm ibarelerini şerh etmeyen Cürcânî, meseleler hakkında kendi kanaatlerini de açık bir dille ifade etmektedir.

b. Hâşiye alâ Levâmi'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr

Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâli'u'l-Envâr* isimli eserinin mantık bölümüne Kutbuddin er-Râzî tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir. *Şemsiyye* risâlesinde olduğu gibi Urmevî'nin mantık eserinde de Râzî ve Cürcânî'nin şerh ve hâşiyesi âlimler tarafından yaygın kabul görmüş bir klasik olmuştur. Cürcânî, ilgili hâşiyeyi tıpkı *Şemsiyye* şerhinde olduğu gibi Râzî'nin sözlerinde kapalı gördüğü kısımları şerh etmek ve tartışmalı konuları tartışmaya açmak suretiyle kaleme almıştır.

---

1 Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", 8/134-135.

c. Risâle fî Taksîmi'l-İlm

Cürcânî, bu risâlede ilmin taksimiyle ilgili dört farklı mezhebin görüşlerini tahlil eder. Bu görüşlerden ilki, kadîm düşünürlere ve müteahhir ulemadan muhakkik olanlara aittir. Onlara göre ilim ya salt idrak anlamına gelen tasavvurdur ya da nispetin meydana gelip gelmediğine yönelik idrak anlamına gelen hüküm yani tasdîktir.[1] İkinci görüşü Fahreddin Râzî ve takipçilerine nispet eden Cürcânî'ye göre bu görüşü savunanlar ilmin tasavvur ve tasdîk olarak ikiye ayrıldığını kabul etmekle birlikte tasavvur ve tasdîkin mâhiyeti konusunda farklı düşünmektedirler. Zira onlara göre tasdîk üç idrak ve bir hükümden meydana gelirken, tasavvur bu toplamdan farklı olan idraktir.[2] Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman Isfahânî'nin (ö. 749/1349) başını çektiği üçüncü görüşe göre ise ilim ya sâzic tasavvur, yani hükmün ârız olmadığı idraktir, sadece tasavvurdur ya da hükmün ârız olduğu idrak anlamına gelen tasdîktir.[3] Dördüncü görüşün *İşârât*, *Şifâ* ve *Tecrîd*'de bulunduğunu söyleyen Cürcânî'nin ifadeleriyle bu görüşe göre ilim ya beraberinde tasdîkin bulunmadığı tasavvurdur ya da beraberinde tasdîkin bulunduğu tasavvurdur.[4]

Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* isimli eseri, Mehmet Özturan tarafından Nazariyyat Dergisi'nin 2. sayısında tahkik, tercüme ve incelemesi yapılarak yayınlanmıştır. Yazar, bu makalede risâlenin Cürcânî'ye aidiyetini de tartışmış ve risâlenin, onun diğer eserlerinde bulunan ilim taksimine yönelik görüşleri ile paralellik arz etmesinden hareketle ona ait olduğu sonucuna ulaşmıştır.[5]

d. Risâle-i Kübrâ

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

---

1 Mehmet Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), s. 127.

2 Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 128.

3 Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 129.

4 Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 130-131.

5 Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 103.

e. Risâle-i Suğrâ

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

f. Şerhu İsâgûcî

Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) muhtasar mantık eseri *İsâgûcî* üzerine yazılmış bir şerhtir. 1321 (1903-04) yılında 37 sayfa olarak Müeyyed matbaasında, 2019 yılında ise Dâru'z-Zâhiriyye tarafından nadir eserler silsilesi içerisinde basılmıştır.[1] Cürcânî'nin diğer eserlerine nazaran daha az bilinmesi bu eserin ona aidiyeti hakkında bazı şüpheler uyandırmaktadır. Bununla birlikte şerhin, Beyazıt Kütüphanesi B4445 numarada kayıtlı bir yazma eser nüshasında eserin açıkça Cürcânî'ye nispet edilmesi[2] ve şimdiye dek bu iddianın aksinin ispatlanmaması eserin Cürcânî'ye ait olduğunu kabul etmemiz için yeterlidir. Bazı kaynaklarda eserin Hüsâm Kâtî hâşiyesi üzerine hâşiye olduğu söylenmektedir. Ancak bu doğru değildir. Zira söz konusu eser, doğrudan Ebherî'nin ibarelerini şerh etmektedir.

Eserin şimdiye kadar tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Beyazıt Kütüphanesi B4445'de kayıtlı bir mantık mecmuası içerisindeki dördüncü risâledir. Risâle mecmuadan müstakil olarak 1'den başlayarak numaralandırılmıştır. Toplamda 21 varaktan oluşan eserin mecmua içerisindeki yeri, 30b-50b arasına denk gelmektedir. Risâlenin sonunda şu satırlar bulunmaktadır: "Temmeti'r-Risâletü'ş-Şerîfetü'l-mensûbetü ile'l-İmâmi'l-Muhakkik ve'l-Hibri'l-Müdakkik Seyyidi'l-mülki ve'd-dîn Seyyid Şerîf –kaddesa'llâhu sırrahû-."[3]

Cürcânî'ye Nispet Edilen Mantık Eserleri

a. Risâle fi'l-Mîzân

Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa 2512'de kayıtlı bir mecmuanın 110-127 numaralı varakları arasında yer alan Farsça mantık risâlesidir. Bu risâle, Sadreddin Gümüş tarafından Cürcânî'ye nispet edilmektedir.[4] Gümüş, muhtemelen el yazma nüshada bulunan bir kayda dayanarak bu eseri

1 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu Îsâgûcî fi'l-Mantık* (Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye, 2019).
2 Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu İsâgûcî fi'l-Mantık* (Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B4445), 50b.
3 Cürcânî, *Şerhu İsâgûcî* (Beyazıt, B4445), 50b.
4 Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî*, s. 153.

Cürcânî'ye nispet etmektedir. Zira risâlenin hemen başında 110a'da yer alan söz konusu kayıtta şöyle yazmaktadır: "Seyyid Şerîf'in eserlerinden Kitâbu'l-Mîzân'dır (Kitâbu'l-Mizân min Müellefâti Seyyid Şerîf)"[1]. Ancak bu risâlenin, Cürcânî'ye aidiyeti hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır. Bunlar;

Öncelikle el yazma nüshada yer alan kayıt dışında risâlenin Cürcânî'ye ait olduğuna dair başka herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Risâlenin girişinde "ilim ister zan ister yakin olsun iki kısma ayrılır (ilm ya'nî dâniste be-her vechî ki bâşed hâh be-zan hâh be-yakîn ber dû kısm est)" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ibare açıkça bilginin zan veya yakin olabileceği ve her iki cihetle de tasavvur veya tasdîk olabileceğini bildirmektedir. Ancak Cürcânî, diğer bazı eserlerinde zan ve yakinin yalnızca tasdîkin vasıfları olduğunu zikretmektedir.[2]

Risâlenin 115a numaralı varağında tarif konusu ele alınmakta fakat tarifin iki kısmına çok yüzeysel olarak değinilmekte; bunların tam ve eksik oluşları hakkında ise herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Oysa Cürcânî, çok küçük hacimli risâlelerinde dahi bunlar hakkında ayrıntı vermektedir. Dahası, Cürcânî'nin mantık eserlerinin hemen hepsinde resm-i nâkısın araz-ı âm ile hâssadan oluşabileceği ve araz-ı âmmın tarifte muteber olabileceği görüşü yer almakta iken[3] bu risâlede resm-i nâkıs hakkında hiçbir şey söylenmemektedir.

Bu hususlar dikkate alındığında eserin daha derinlikli bir incelemeye tabi tutulmadan Cürcânî'ye nispeti hakkında kesin bir şey söylemek zordur.

b. Risâle fî't-Terdîdi'l-İnfisâlî

Ayrışık şartlı önermelerdeki "ya şu ya da bu" ifadesinin Arapça ıstılah hâline gelmiş karşılığı terdîd hakkında yazılmış bir risâledir. Bu risâlenin tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye kütüphanelerinde üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar;

---

1 Seyyid Şerîf Cürcânî, *el-Mîzân fi'l-Mantık* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2516), 110a.

2 Özturan, "Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Risâle fî Taksîmi'l-İlm* Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", s. 128-129.

3 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye alâ Tahrîri'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fî Şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye* (Beyrut: Haşimi Yayınları, 2015), s. 152.

Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2144, 134a-34b.

Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 2682, 35b.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3203, 109b-110a.

Yukarıda koleksiyon bilgilerini paylaştığımız üç eserin her birinin sonunda eseri Cürcânî'ye nispet eden ifadeler bulunmaktadır. Mesela ilk risâlenin başında Arapça "li's-Seyyidi'ş-Şerîf" sonunda "er-Risâletü't-Terdîdiyye li's-Seyyidi'ş-Şerîf"[1], ikinci risâlenin sonunda "er-Risâletü'l-mensûbe ile's-Seyyidi'l-Muhakkik"[2] ve üçüncü risâlenin sonunda "Temmeti'r-Risâle li's-Seyyidi's-Senedi'ş-Şerîf"[3] yazmaktadır.

Bununla birlikte 975/1567 yılında vefat etmiş olan Kemaleddin İbrahim b. Bahşî b. İbrahim/Dede Cöngî[4] isimli bir müellifin, Sadeddin Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) İzzî şerhine yazmış olduğu haşiyenin bir bölümünde bu risâlenin kelimesi kelimesine aynı şekilde geçtiği görülmektedir.[5] Şu durumda karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. Birincisi, eseri Cürcânî telif etmiş ve Cöngî hiçbir atıf yapmadan risâleyi olduğu gibi eserine dercetmiştir. İkincisi risâle, Cöngî'nin hâşiyesi içerisinden çıkarılarak müstakil olarak istinsah edilip Cürcânî'ye nispet edilmiştir. Bize göre aşağıdaki gerekçeler nedeniyle ikinci ihtimal daha güçlüdür:

Dede Cöngî, eser içerisinde birçok isme doğrudan atıf yapmaktadır. Cürcânî gibi o dönemde ismini anmanın dahi kıymetli olduğu bir âlimden şayet parçasal bir alıntı yapsaydı, muhtemelen ismini zikretmekten geri durmazdı.

Cöngî, haşiyesinde, risaleden daha geniş bir şekilde esasen taksim konusunu ele almakta; ardından taksimle terdîd arasındaki ilişkiye geçmekte ve nihayetinde terdîdin sadece muhtemel anlamlar arasında olabileceğine dair bir pasajla konuyu bitirmektedir. Risâlede ise taksimle ilgili giriş ve terdîdin sadece muhtemel anlamlar arasında olacağına ilişkin kısımlar yoktur; sonraki kısımlar ise haşiyeyle tamamen örtüşmektedir. Dolayısıyla iki metni karşılaştırınca risale, doğal akış içinde bir metinden kesilmiş izlenimi vermektedir.

---

1 *Risâle fi't-Terdîdi'l-İnfisâlî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2144), 134a-134b.

2 *Risâle fi't-Terdîdi'l-İnfisâlî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2682), 35b.

3 *Risâle fi't-Terdîdi'l-İnfisâlî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3203), 110a.

4 Ahmet Akgündüz, "Dede Cöngî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Nisan 2023).

5 Kemaleddin b. Bahşî Dede Cöngi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-İzzî*, Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 1200, 34a-34b.

Risâlenin sonunda “hakikî tarifte bilindiği üzere/gibi […]” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Cöngî’nin eserine baktığımızda hakikî ve lafzî tarif arasında yapılan bir ayrıma rastlıyoruz.[1] Oysa risâlede böyle bir konu ele alınmamaktadır. Dolayısıyla büyük ihtimalle risale Cöngî'nin haşiyesinden çıkarılmış, sonrasında ayrı bir risale gibi Seyyid Şerif'e nisbet edilmiştir.

c. Risâle fî Aksâmi’t-Ta‘rîf

Bu risâle, bazı kaynaklarda *Risâle fî Ahkâmi’t-Ta‘rîf* şeklinde geçiyor olsa da[2] içeriği dikkate alındığında Ahkâm yerine Aksâm kelimesinin daha uygun olduğu görülecektir. Çünkü risâle, tarifin hakikî, ismî ve lafzî olmak üzere üç kısmı olduğundan bahsetmektedir.

Risâlenin tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Koleksiyonu 336 numara 239b-240a varaklarında bulunmakta ve risâlenin sonunda şu ibare yer almaktadır: “Risâletün li’s-Seyyidi’ş-Şerîf”. Muhtemelen söz konusu risâlenin Seyyid Şerîf’e nispet edilmesi sadece bu kayıt nedeniyledir. Fakat destekleyici herhangi bir karine bulunmadığı sürece bu tarz kayıtlara ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Zira bu risâleden bir önceki risâlenin sonunda da “er-Risâletü’l-mensûbe li’l-Fâdıl […] el-Cürcânî” ibaresi yer almaktadır. Ancak risâleyi kontrol ettiğimizde, bu risâlenin Beyzâvî’nin Envârü’t-Tenzîl’i üzerine Şihâb hâşiyesi olarak bilinen haşiyeden alıntı olduğunu görmekteyiz.[3]

Bununla birlikte risâle içerisinde tarifin üçe taksimi ve özellikle haddî tarifin hakikî ve ismî olarak ikiye ayrılması Cürcânî’nin Levâmi‘ hâşiyesi ile Tahrîr haşiyesindeki ilgili pasajlarla benzeşmektedir. Bu benzeşme, sanki risâlenin Cürcânî’nin cümlelerinden özetlenmiş olduğu izlenimini vermektedir.[4] Dolayısıyla risâle olarak zikrettiğimiz ve kayıtlarda da bu şekilde yer alan bu metin, bize göre Cürcânî metinlerinden süzülerek elde edilmiş bir fevâid kaydından ibarettir.

---

1 Dede Cöngî, *Hâşiye alâ Şerhi’l-İzzî*, 1200, 28b.

2 Koca, “es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî: Hayâtuhû, Alâkatuhu’s-Sekâfiyye, Âsâruhû”, 1/78.Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî*, s. 153.

3 Şihabeddin b. Ömer el-Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, thk. Abdürrezzâk el-Mutahhiri (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971), 2/172.

4 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmi’i’l-Esrâr fî Şerhi Metâli’i’l-Envâr*, ts., 199-200; Cürcânî, *Hâşiye*, s. 150-151.

d. Risâle fi'l-Müveccâhât

32 çeşit kipli önermenin ele alındığı ve Afyon Gedik 18152 numarada kayıtlı bir nüshasına erişebildiğimiz risâlenin Cürcânî'ye ait olduğuna dair elimizde hiçbir delil bulunmamaktadır. Ayrıca risâledeki ibareler dikkatli okunduğunda bazı hatalar göze çarpmaktadır. Bunlardan en barizi risâlede toplam 32 kipli önermeden söz edilmekte; bunların 16 tanesinin basit[1] ve 17 tanesinin bileşik olduğu[2] söylenmektedir. Oysa 16 ile 17'nin toplamı 33 etmektedir.

e. Ta'lîku'l-Kıyâs

Kıyasın şekilleri, darbları ve şartlarına dair çeşitli örnekler verilmek suretiyle kaleme alınmış bir risâledir.[3]

f. İktisâbu'l-Mukaddimât

Kıyasta talep edilen, yüklem ve bununla ilişkili birçok meselenin ele alındığı ve mantıkta teorik olarak incelenen kıyasın beyin fırtınası yoluyla temrin edildiği izlenimi veren bir eserdir.[4]

1.2. Nureddin Muhammed b. Şerîf el-Hüseynî el-Cürcânî

Tam adı Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 838/1434), lakabı Nureddin'dir. Babası Seyyid Şerîf Cürcânî'ye nispetle İbnü'ş-Şerîf el-Cürcânî olarak da anılır.[5] Eserlerinin mukaddimelerinde kendisi, Cürcânî nisbesinden ziyade Hüseynî nisbesini kullanır. Kaynaklarda Şîrâz ehlinden olduğu belirtilmektedir.[6] Hem babası Seyyid Şerîf'in risâlelerinde onun ismini anması hem de tercümelerde kendisinin babası hakkında "babam ve şeyhim" gibi ifadeler kullanması, onun en önemli hocasının Seyyid Şerîf olduğunu göstermektedir. H. 838/M. 1434 yılında vefat etmiştir.[7] Bunun dışında hocaları ve öğrencileri hakkında ve genel olarak hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.

---

1 *Risâle fi'l-Müveccehât*, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1b.
2 *Risâle fi'l-Müveccehât*, 5a.
3 *el-Mantıkiyyât li'l-Fârâbî*, thk. Muhammed Taki Dânişpeju - Seyyid Mahmud el-Maraşî (Kum: Mektebetü Semâhati Âyetullah el-Uzmâ, 2012), 3/226-231.
4 *el-Mantıkiyyât li'l-Fârâbî*, 3/266-293.
5 Katip Çelebi, *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl* (İstanbul: IRCICA, 2010), 3/201.
6 Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 6/288.
7 Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/288.

Eserleri

a. Şerhu Hidâyeti'l-Hikme

Türkiye kütüphanelerinde birçok yazması bulunan eser[1], Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* isimli felsefe kitabının tabîiyyât ve ilâhiyyât kısımlarının şerhidir.

b. er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd

Türkiye kütüphanelerinde birçok yazması bulunan eser[2], Teftâzânî'ye nispet edilen *İrşâdü'l-Hâdî* isimli nahiv eserinin şerhidir.

c. Şerhu'l-Fevâ'idi'l-Gıyâsiyye

Katip Çelebi (ö. 1067/1657), oğul Cürcânî'nin eserleri arasında Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) nahiv eseri *el-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye* şerhi olduğunu da belirtmektedir.[3]

d. Risâle-i Suğrâ Tercümesi-Gurre fi'l-Mantık

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

e. Risâle-i Kübrâ Tercümesi

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

f. Dürre fi'l-Mantık

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Bunların dışında Katip Çelebi, Muhammed Cürcânî'ye bir de *Zübdetü'l-Esrâr* isimli bir felsefe eseri nispet etmektedir fakat müellifin böyle bir eseri yoktur. Bu hatalı nispetin muhtemel nedeni şudur: Cürcânî'nin Hidâye şerhinin son cümleleri Ebherî'nin "Filozofların görüşlerinde derinlik isteyen *Zübdetü'l-Esrâr*

---

1 Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme* (Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 206).

2 Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, *er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 478); Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, *er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4473).

3 Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya (Beyrût: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts.), s. 1299.

isimli kitabımıza müracaat etsinler." sözleriyle biter ve bundan sonra kendisi herhangi bir yorum yapmaz. Katip Çelebi, muhtemelen bu cümlelerin Cürcânî'ye ait olduğunu düşünerek *Zübdetü'l-Esrâr*'ı da ona nispet emiştir.[1]

1.3. Mehmed Hâlis Efendi

1259 (1843) yılında Şirvan'da dünyaya gelen Mehmed Hâlis Efendi (ö. 1913), ilk tahsilinin ardından 1861'de Amasya'ya gelmiştir.[2] Burada altı yıllık bir eğitimin ardından 1867'de İstanbul'a gelmiş,[3] Fatih Tâbhâne Medresesi'nde ikamet ettiği sırada Tikveşli el-Hâc el-Hâfız Yusuf Ziyaeddin Efendi'den icazet almıştır. Yine 1867 yılında Teftîşu'l-Muallimîn isimli okula başlamıştır.[4] Nihayet 1871'de Farsça öğretmenliği diploması almaya hak kazanmıştır.[5]

Menemen kaymakamlığı gibi bazı idarî görevlerde de bulunan Hâlis Efendi, Askerî Rüştiyesi ve Galata Rüştiyesi'ndeki Farsça öğretmenliklerinin ardından Ekim 1294'te Dârü'ş-Şafaka'ya Akâ'id-i Dîniyye ve Arapça öğretmeni olarak atanmış, aynı yıl içerisinde bu okulda Fıkıh ve Mecelle öğretmenliği de yapmıştır.[6] Yine 1871 yılında ruûs imtihanı neticesinde Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır.[7] 1884'te Meclis-i Tetkîkât-ı Şer'iyye ve 1888'de Tetkîk-i Müellefât Encümeni azalığına tayin edilmiş, sonrasında İstanbul müderrisliği, Bilâd-ı hamse ve Haremeyn-i muhteremeyn payelerine getirilmiştir.[8] 1908'de ders vekili olması sebebiyle bu görevlerden ayrılmıştır. 1911'de ders vekâletinden de ayrılmıştır.[9] 1913 yılında vefatının ardından Fatih Camii kabristanına defnedilmiştir.[10]

1 Çelebi, *Keşf*, s. 1299.
2 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980), 3/162.
3 Hakkı Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Nisan 2023).
4 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/162-163.
5 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/162.
6 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/163.
7 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/163.
8 Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi".
9 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/163.
10 Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi".

Eserleri

a. Telhîsu'n-Nahv

Nahiv konularını kısa kısa özetleyen, ders kitabı olarak hazırlanmış Türkçe bir nahiv kitabıdır. Ulaştığımız nüshası[1] 64 sayfa olup Mahmud Bey matbaasında basılmış altıncı baskıdır. Başında eserin Rüştiye-i Askeriyye'nin üçüncü ve Dârüşşafaka'nın beşinci senesinde okutulduğu bilgisi bulunmaktadır.

b. Tatbîkât-ı Arabiye

Sadık Albayrak, *Tatbîkât-ı Arabiye*'nin Mehmed Hâlis Efendi tarafından Dârüşşafaka ve Askeri okullarda okutulmak üzere telif edildiğini belirtmektedir.[2]

c. Mîzân-ı Sarf

Albayrak, *Mîzân-ı Sarf*'ın Mehmed Hâlis Efendi tarafından Dârüşşafaka ve Askeri okullarda okutulmak üzere telif edildiğini belirtmektedir.[3]

d. Cihâd-ı Ekber

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde müellifin *Cihâd-ı Ekber* isimli bir eserinden bahsedilmektedir.[4] Bu eser Süleymaniye kütüphanelerinde bulunmakta ve eserin başlık sayfasında müellif adı Mehmed Hâlis olarak belirtilmektedir. 40 sayfadan oluşmaktadır.[5] Başta asr-ı saadet olmak üzere İslam tarihinde yaşamış mücahidlerin hayatlarından anekdotlar içermektedir.

e. Envâru'l-Âdâb

Hz. Ali'nin hikemiyat türü sözlerinden oluşan derleme türünde bir eserdir. 1324 yılında İstanbul Mahmud Bey matbaasında basılmıştır.[6]

f. Mîzânü'l-Ezhân

Çalışmamıza konu olan risâlelerden biri olup bir sonraki bölümde hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

---

1 Mehmed Hâlis Efendi, *Telhîsu'n-nahv* (Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Ek, 2032).
2 Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 3/163.
3 Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi".
4 Maviş, "Mehmed Hâlis Efendi".
5 Mehmed Hâlis Efendi, *Cihâd-ı Ekber* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 274).
6 Mehmed Hâlis Efendi, *Envâru'l-Âdâb* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1293).

2.1. RİSÂLELER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Tahkik, tercüme ve incelemeden oluşan kitabımız, birbiriyle bağlantılı altı farklı risâle içermektedir. Bunlardan iki tanesi Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye ait Farsça, üç tanesi oğlu Muhammed Nûreddîn b. Şerîf el-Cürcânî'ye ait Arapça ve bir tanesi de Şirvanlı Mehmed Hâlis Efendi'ye ait Osmanlıca eserlerdir. Metinlerin okunması ve incelenmesi sırasında ortaya çıkabilecek muhtemel karışıkların önüne geçmek amacıyla bu risâlelerin birbirleriyle olan ilişkileri üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

1. Risâle-i Suğrâ ve Risâle-i Kübrâ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça

Seyyid Şerîf Cürcânî, oğlu Muhammed Cürcânî'nin eğitimine yardımcı olması için biri küçük diğeri büyük hacimli olmak üzere, Farsça iki mantık risâlesi kaleme almıştır. Müellifin kendisi her ne kadar bu risâleler hakkında herhangi bir isim zikretmese de gelenek içerisinde bunlar hacimlerinden hareketle *Risâle-i Suğrâ* ve *Risâle-i Kübrâ* şeklinde isimlendirilmiştir. Bununla birlikte bazı kayıtlarda her iki risâle için Velediyye isminin kullanıldığı da görülmektedir. Bunların yanında Velediyye fi'l-Mantık ismi, birazdan üzerinde ayrıntılı duracağımız Muhammed Cürcânî'nin *Risâle-i Kübrâ* tercümesi için de kullanılmaktadır.

Risâlelerin isimlendirilmesi bağlamında zikredilmesi gereken başka bir husus, oğul Cürcânî'nin Suğrâ tercümesinden *Dürre fi'l-Mantık* olarak da söz etmesidir. Cürcânî Suğrâ tercümesi için kullandığı bu ismi, bizzat tercüme içerisinde değil, müstakil olarak telif ettiği Gurre'de bu tercümeye yaptığı bir atıf sırasında kullanmaktadır. Ayrıca bazı katalog kayıtlarında bu tercüme için *Risâle fî Usûli'l-Mantıkıyye* ismi de kullanılmaktadır.

2. Risâle-i Suğrâ ve Risâle-i Kübrâ Tercümeleri, Muhammed Cürcânî, Arapça

Seyyid Şerîf'in oğlu Nureddin Muhammed Cürcânî, babasının kendisi için kaleme aldığı her iki risâleyi, o zamanın bilim dili olan Arapça'ya tercüme etmiştir. Risâlelerin mukaddimelerinde verilen bilgilere göre oğul Cürcânî, tercüme esnasında bu risâlelerden büyük hacimli olan *Kübrâ* üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmazken daha küçük hacimli olan *Suğrâ*'ya bazı eklemelerde bulunmuştur. *Suğrâ*'nın başında bu husus, açıkça şu şekilde ifade edilir:

> Ganî olan Allah'a muhtaç Muhammed Şerîf el-Hüseynî -Allah onun hâlini ıslah etsin ve marifet hakikatleri ile zihnini nurlandırsın- şöyle der: Babam ve şeyhim Şerîf eş-Şerîfî -Allah onun sırrını takdis etsin- geçmişte benim

için mantığın asıllarına (*el-usûlü'l-mantıkıyye*) dair bir risâle ortaya koymuştu. Ömrüme yemin olsun ki bu risâle onların [mantıkçıların] sanatları ile ıstılahlarının özü ve görüşleri ile sözlerinin hulasasıdır. Ancak bu eser Fars dilinde kaleme alınmıştı. Ben, öğrencilerin tabiatının, manaları Arapça lafızlar altında (üzerinden) anlamaya alıştıklarını gördüğümden, -zira böyle olduğu zaman açık bir şekilde lafız manadan (mana lafızdan) farkedilmektedir- onun (Seyyid Şerif'in) söylediklerinden bazı ifadeler ekleyerek, mutluluğa götürecek ve gönülleri genişletecek şekilde risaleyi Arapça'ya çevirmeye çalıştım.[1]

Oğul Cürcânî'nin Farsça asıl metin üzerinde ne tür tasarruflarda bulunduğu ve metne hangi pasajları eklediği risâlenin içerik kısmında ayrıntılı olarak ele alınacağından dolayı burada üzerinde durmayacağız. Fakat şu kadarını belirtmekte yarar var ki, Cürcânî tercüme sırasında risâlenin sonuna münâzâra ilminin kaidelerini içeren müstakil bir bölüm de eklemiştir. Bu Suğrâ tercümesine Muhammed Cürcânî, *Dürre fi'l-Mantık* (Mantık İlminin İncisi) ismiyle atıf yapmaktadır.

Suğrâ'ya bu şekilde faideler olarak zikrettiği bazı eklemeler yapan Cürcânî, -eğer elimizdeki Kübrâ tercümesi ona aitse-[2] Kübrâ metnini ise olduğu gibi muhafaza ederek Arapça'ya aktarmıştır. Kendisi bu hususu şöyle dile getirmektedir:

> Muhakkik, titiz âlim, kâmil, mükemmel ve yücelik sahibi Ebu'l-Berekât Ali Seyyid Şerîf'in -Allah onu cemâl-i âlîsi ile şereflendirsin- oğlu için kaleme aldığı kıymetli risâle, çok kıymetli kaideler ve apaçık faydalar içeren bir risâledir. Ancak Arapça'nın, fesahatinden dolayı (manaları) zabtı daha kolay ve şerefinden dolayı ezberlenmesi daha güzel olduğu için Farsça ibareyle yazılan bu risaleyi, ekleme veya çıkarma yapma şeklinde herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın (olduğu gibi) tertibi ve telifinden bereketlenelim diye kıymetli oğlum için Arapça'ya çevirdim; -zira risale, ilimlerin tahkiki ve beyanının açıklığıyla (tam) karar kılmış haldeydi- ve (bu çeviri işinde) Allah'tan kolaylık ve başarı vermesini ve tasavvur ve tasdik olmak üzere kıymetli ilmi feyz etmesini diledim.[3]

---

1 Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, *Dürre fi'l-Mantık*, ts. 64.

2 Bu tercümede, Seyyid Şerif'ten üçüncü tekil şahıs olarak bahsedilmesi tercümenin oğluna nispeti konusunda ihtiyatlı olunması gerektiğini göstermektedir. Biz tercümenin başkasına ait olduğuna dair herhangi bir delile rastlayamadığımız için ikincil literatürde verilen bilgilere dayanarak tercümeyi eser içerisinde doğrudan ona nispet etmeyi uygun gördük. Ancak Beyazıt V3237'de bulunan nüshanın müstensihi olan Taşköprüzade Mustafa Efendi'nin doğrudan mütercim olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

3 Nureddin Muhammed b. Şerîf Cürcânî, *Risâle-i Kübrâ Tercümesi (Arapça)*, ts.82.

Aktarmış olduğumuz pasajların hem ilkinde hem de ikincisinde oğul Cürcânî, risâlelerin her ikisinin babası tarafından kendisi için yazıldığını açıkça ifade etmektedir. Ayrıca yine her iki risâlenin mukaddimesinde Cürcânî, Arapça'nın kıymetinden dolayı bu eserleri Farsça'dan Arapça'ya tercüme ettiğini belirtmektedir. Alıntıladığımız ikinci pasajda ise oğul Cürcânî, babasının kendisi için yazdığı Farsça risâleyi kendi oğlu için Arapça'ya tercüme ettiğini söylemektedir. Buradan hareketle Kübrâ'nın hem oğul hem de onun aracılığıyla torun için bir eğitim vesilesi kılındığını söyleyebiliriz.

Muhammed Cürcânî'nin Risâle-i Kübrâ tercümesi için *Velediyye fi'l-Mantık* ismi de kullanılmaktadır.

3. Gurre fi'l-Mantık, Muhammed Cürcânî, Arapça

Muhammed Cürcânî, babasının kendisi için kaleme aldığı Suğrâ ve Kübrâ'yı Arapça'ya tercüme ettikten sonra bu iki eser tarzında müstakil, üçüncü bir risâle daha kaleme almış ve bu risâleyi *Gurre fi'l-Mantık* (Mantık İlminin Alın Aklığı) olarak isimlendirmiştir.

4. Mîzânü'l-Ezhân, Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlıca

Daha sonra 19. yy. Osmanlı müderrislerin Mehmed Hâlis Efendi, tüm bu risâlelerden istifade ederek *Gurre* ve *Dürre*'yi serbest bir tercümeyle Türkçe'ye aktarmıştır. O dönemde idâdîlerin dördüncü sınıfında mantık kitabı olarak da okutulan bu tercüme, Hâlis Efendi tarafından *Mîzânü'l-Ezhân* olarak isimlendirilmiştir.

2.2. RİSÂLELER ÜZERİNE YAZILAN ŞERHLER

Şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla risâleler içerisinde *Kübrâ* üzerine bir, Kübrâ'nın Arapça tercümesi (*Velediyye*) üzerine bir ve *Gurre* üzerine üç şerh bulunmaktadır. Bunlar:

a. Şerhu'r-Risâleti'l-Kübrâ fi'l-Mantık, İsâmuddin el-Isferâyînî

Arap Dili, mantık ve kelâm alanında yazdığı şerh ve hâşiyelerle meşhur olmuş İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından Farsça Kübrâ üzerine yazılmış Farsça şerhtir. Şerhin Türkiye kütüphanelerinde tespit edebildiğimiz tek nüshası Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı Koleksiyonu, no. 1361 13b-92b varakları arasında yer almaktadır. [1]

---

1 İsâmuddin el-Isferâyînî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Kübrâ fi'l-Mantık* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı, 1361), vr. 13-91.

b. Şerhu'l-Velediyye fi'l-Mantık, Ali b. İsmail Hammâmîzâde (ö. 19. yüzyıl?)

Kübrâ'nın Arapça tercümesi üzerine yazılmış Arapça bir şerhtir. Tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası İzmir Yazma Eser Kütüphanesi 830 numarada kayıtlı nüshanın 5b-69b varakları arasında bulunmaktadır. Hayatı hakkında bilgi sahibi olamadığımız müellif, mukaddimede kendisinden Ali b. İsmail, babasından ise meşhur arif İbnü'l-Hammâmî olarak bahsetmektedir.[1] Kanaatimizce müellifin babası 19. yüzyılda yaşamış olan Mevleviyye tarikatına mensup bir arif olan meşhur bestekâr Hammâmîzâde İsmail Dede Efendi'dir.[2] Eğer bu bilgi doğru kabul edilecek olursa müellifin 19. yüzyılda yaşadığı söylenebilir.

c. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, Abdülhalîm b. Lütfullah

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 3739 numarada kayıtlı mecmuanın 124b-189a varakları arasında bir nüshası bulunan eser, Muhammed Cürcânî'nin *Gurre fi'l-Mantık* isimli eseri üzerine Abdülhalîm b. Lütfullah isimli bir âlim tarafından yazılmış Arapça şerhtir.[3]

d. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, Necmeddin b. Hızır b. Şemseddin Muhammed b. Ali er-Râzî

Nureddin Muhammed el-Cürcânî'nin öğrencilerinden olan Necmeddin b. Hızır b. Şemseddin Muhammed b. Ali er-Râzî isimli bir müellife ait Arapça şerhtir. [4] Hayatı hakkında pek bilgi bulunmayan şarihin, oğul Cürcânî'nin talebesi olması hasebiyle 15. yüzyıl alimlerinden olduğu söylenebilir.

e. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık, İsa b. Muhammed b. Abdullah es-Safevî

İsa b. Muhammed b. Abdullah es-Safevî isimli bir müellif tarafından yazılmış Arapça şerhtir. Birçok yazma nüshası bulunan bu eser[5], bir önceki maddede bahsi geçen Necmeddin Râzî'nin Gurre şerhi ile birlikte Dâru'l-Meşrık tarafından 1983 yılında *Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık* adıyla basılmıştır.[6]

---

1 Ali b. İsmail Hammâmîzâde, *Şerhu'l-Velediyye fi'l-Mantık*, İzmir Yazma Eser Kütüphanesi, 830.

2 Nuri Özcan, "İsmâil Dede Efendi, Hamâmîzâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Nisan 2023).

3 Abdülhalîm b. Lütfullah, *Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739).

4 Necmeddin b. Hızır b. Ali er-Râzî, *Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık* (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1983).

5 Bir yazma nüshası için bkz. İsa b. Muhammed b. Abdullah es-Safevî, *Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1955).

6 İsa b. Muhammed b. Abdullah es-Safevî, *Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık* (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1983).

2.3. RİSÂLELERİN TAHKİKİNDE KULLANILAN NÜSHALAR

1. RİSÂLE-İ SUĞRÂ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça.

a. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, no. 1443, vr. 18b-21b; (ج) İst. 871/1466

Risâle-i Kübrâ, *Risâle-i Suğrâ* ve Hüsâm Kâtî'nin *Îsâgûcî Şerhi* olmak üzere üçü Mantık biri Sarf ilmi alanına ait dört risâleden meydana gelen mecmuanın 18b-21b varakları arasında *Risâle-i Suğrâ* bulunmaktadır. Nüsha toplam 81+IV varak ve 17 satırdan oluşmaktadır. 1a sayfasında nüshanın içeriğine dair bir fihrist ile birlikte bu kitabın dededen başlayarak toruna kadar ulaştığına dair kayıtlar silsilesi bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre dede Muhammed b. Kutbuddin nüshayı oğlu Abdülkerim'e o da oğlu Mustafa'ya hediye etmiştir. Ayrıca yine bu sayfada Carullah Efendi'nin temellük kaydı ve mührü bulunmaktadır. Risâlenin sonunda bulunan istinsah kaydına göre Suğrâ'nın istinsahı H. 871 yılında Safer ayının başlarında (M. Eylül 1466) tamamlanmıştır.

b. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 3231, vr. 1b-7a; (ف) İst. 1092/1681

İçerisinde *Risâle-i Suğrâ*, *Risâle-i Kübrâ*, Hüsâm Kâtî'nin *Îsâgûcî Şerhi* ve *Îsâgûcî* metni olmak üzere dört metin bulunan nüshanın 1b-7a varakları arasında Suğrâ yer almaktadır. Nüsha toplam 86+II varak ve 10 satırdan oluşmaktadır. 1a sayfasında Sultan II. Mahmud'un mührü ve vakıf kaydı, Evkâf-ı Haremeyn Müfettişi Mustafa Tâhir'in mührü ile 1140 yılına tarihlendirilmiş Derviş İsmail'in temellük kaydı bulunmaktadır. Risâlenin başında kırmızı mürekkeple Risâle-i Suğrâ yazmaktadır. Fasıllar kırmızı mürekkeple yazılmış, satır altlarında reddâdeler ve derkenarlarda metindeki ifadeleri açıklamak üzere kaydedilmiş talikat bulunmaktadır. Risâlenin sonunda bulunan istinsah kaydına göre risâle, H. 1092 yılının Şaban ayında (M. Ağustos 1681) tamamlanmıştır.

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Koleksiyonu, no. 560, vr. 51b-56a; (ق)

Sarf, Tasavvuf ve Mantık alanlarından altı risâlenin bulunduğu nüshanın sonunda 51b-56a varakları arasında *Risâle-i Suğrâ* yer almaktadır. Toplamda 56 varaktan oluşan nüshanın satır sayıları muhtelif olmakla birlikte Suğrâ'nın

bulunduğu aralıklardaki satır sayısı 15'tir. Nüshanın 1a sayfasında Kadızâde Mehmed Efendi'nin vakıf kaydı, 2a sayfasında yine aynı şahsa ait vakıf mührü bulunmaktadır. Nüsha satır altı reddâdelidir. Nüshada bulunan üçüncü eserin sonunda istinsah kaydı H. 988 (M. 1580) olarak belirtilmiştir. Fakat ondan sonraki risâlelerdeki hattın değişmesi nedeniyle bu tarihi nüshanın tamamına genellemek mümkün değildir.

d. Mecmûʿa-ı Mantık, Taş Baskı; (م)

Tahkikte esas alınan nüshalardan birisi de 6'sı metin içerisinde 4'ü derkenarlarda toplam on mantık risâlesinden meydana gelen taş baskı bir mantık mecmuasıdır. Bazı kaynaklarda bu nüshanın basım yerinin Kanpur, basım tarihinin 1862 olduğu bilgisi verilmekteyse de biz net olarak bu bilgileri tespit edemedik. Ancak şu kadarını belirtelim ki mecmua içerisindeki risâlelerin baskısı el yazma bir nüshadan yapıldığı için risâlelerin sonlarında belirtilen istinsah tarihleri farklılaşmalıdır. Bu mecmuanın ilk risâlesi olan Risâle-i Suğrâ'nın başında ise Matbaa-ı Haydarî baskısı olduğu belirtilmektedir. Eser, bu taş baskının 2-8 sayfaları arasında yer almaktadır.

2. RİSÂLE-İ KÜBRÂ, Seyyid Şerîf Cürcânî, Farsça

a. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı Koleksiyonu, no. 1361, vr. 1b-12b; (ب)

İçerisinde *Risâle-i Kübrâ* ve İsâmuddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından Farsça Kübrâ üzerine yazılmış şerhin bulunduğu iki eserden meydana gelen bir mecmuadır. Toplam I+92 varak ve 12-18 arasında değişen muhtelif satırlardan oluşan nüshanın 1-12b varakları arasında *Risâle-i Kübrâ* bulunmaktadır. Satır altlarında reddâdeler, derkenarlarda tashih kayıtları bulunmaktadır. 2a'da eserin Nakşibendî-i Cedîd zaviyesi kütüphanesine vakfedildiğini bildiren bir mühür bulunmaktadır.

Haraccı koleksiyonunda bulunan bu nüshaya tahkikte tercih edilen nüshalar arasında yer verilmesinin sebebi, risâlenin sonunda yer alan bir kayıttır. Bu kayıtta Arapça "Bu nüshanın yazımı Mevlâ Seyyid Şerîf'in kitabından gerçekleşmiştir. (kad vekaʿa kitâbetü hâzihi'n-nüshati min kitâbi'l-mevlâ es-Seyyid eş-Şerîf)" yazmaktadır. Bu ifade iki ihtimal içermektedir. Birinci

ihtimale göre elimizdeki nüsha Seyyid Şerîf'in müellif nüshasından istinsah edilmiştir. İkinci ihtimale göre ise bu kayıt, nüshanın Seyyid Şerîf'in kitabından istinsah edildiğini bildirmektedir. Kayıttaki ibare tam olarak ikinci ihtimali destekliyor görünmekte fakat eserin Seyyid Şerîf'e aidiyeti konusunda şüphe yokken tekrardan bir kayıtla buna işaret edilmesi herhangi bir fayda içermemektedir. Bu nedenle ilk ihtimal de tamamen göz ardı edilmemelidir. Hatta kaydın bir fayda sağlaması için ibarenin "bu nüshanın yazımı Mevlâ Seyyid Şerîf'in yazısından gerçekleşmiştir (kad veka'a kitâbetü hâzihi'n-nüshati min kitâbeti'l-mevlâ es-Seyyid eş-Şerîf)" şeklinde okunması daha anlamlıdır. Bu okuma ibarede bulunan kitâb kelimesinin kitâbet şeklinde okunmasıyla mümkündür. Her ne kadar kitâb kelimesinin okunuşu hattın genel yapısına daha uygun görünmekteyse de kanaatimizce bu kelime kitâbet olmalıdır. Dolayısıyla kesin olmamakla birlikte bize göre birinci ihtimal daha kuvvetlidir.

b. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, no. 1443, vr. 1b-17b, (ج) İst. 871/1466

Risâle-i Kübrâ, *Risâle-i Suğrâ* ve Hüsâm Kâtî'nin *Îsâgûcî Şerhi* olmak üzere üçü mantık biri Sarf ilmi alanına ait dört risâleden meydana gelen nüshanın 1b-17b varakları arasında *Risâle-i Kübrâ* bulunmaktadır. Nüsha toplam 81+IV varak ve 17 satırdan oluşmaktadır. 1a sayfasında nüshanın içeriğine dair bir fihrist ile birlikte nüshanın dededen başlayarak toruna kadar ulaştığına dair bir kayıtlar silsilesi bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre dede Muhammed b. Kutbuddin nüshayı oğlu Abdülkerim'e o da oğlu Mustafa'ya hediye etmiştir. Ayrıca yine bu sayfada Carullah Efendi'nin temellük kaydı ve mührü bulunmaktadır. Risâlenin sonunda bulunan istinsah kaydına göre Kübrâ'nın istinsahı 871 (m. 1466) yılında tamamlanmıştır.

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, no. 1454, vr. 111b-128a; (ح) İst. 878/1473-74

Başında *Kasîde-i Bürde*, *Kasîde-i Bürde Şerhi*, Molla Câmî'nin *Levâmi'*i bulunan nüshanın dördüncü eseri *Risâle-i Kübrâ*'dır. 111b-128a varakları arasında bulunan *Kübrâ*'dan sonra sırasıyla Arap diline dair Farsça bir eser, vezinle ilgili bir eser, şiir kıt'alarından oluşan bir risâle ve yine Arap diline dair Farsça

bir eser bulunmaktadır. Nüsha toplam II+192 varak ve 15 satırdan meydana gelmektedir. I ve II. varakta fihrist için hazırlanmış tablolar bulunmakta fakat sadece Ib'de eserlerin fihrist bilgileri yer almaktadır. 1a sayfasında Sultan I. Abdülhamid'in mührü ve vakıf kaydı ile birlikte Evkâf-ı Haremeyn Müfettişi Ali Behcet Efendi'nin mührü bulunmaktadır.

Fasılları kırmızı mürekkeple yazılan eserin derkenarlarında tashih kayıtları ve nüsha farklılıkları gösterilmiştir. Bu nüshayı tahkikte esas almamıza sebep olan özelliklerinden birisi derkenarlardaki nüsha farkları, diğeri ise nüshanın mukabele edilmiş olmasıdır. Her ne kadar mukabelenin hangi nüshadan yapıldığı ve ne zaman yapıldığına dair bir kayıt yoksa da metin içerisinde daire ortasına nokta konmak suretiyle mukabeleye dikkat çeken birçok işaret bulunmaktadır. Risâlenin sonunda istinsahın Herat'ta tamamladığı belirtilmekte fakat tarihine dair herhangi bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte ilk risâle ve nüshanın sonundaki risâlelerin Herat'ta H. 878 (M. 1473-74) yılında istinsah edildiği dikkate alınırsa *Kübrâ*'nın da bu tarihlerde istinsah edildiği sonucuna ulaşabiliriz. Hatlar arasındaki benzerlik de bizim bu çıkarımımızı doğrulayacak niteliktedir.

d. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Ek Koleksiyonu, no. 262, 31 sf.; (ي) 1287

1287 yılında Edirnekapı dışında Şeyh Yahya Efendi Matbaası'nda tashih edilerek basılmıştır. Bu baskı bir önceki maddede nüsha bilgilerini verdiğimiz Hamidiye nüshası ile hayli benzerlik arz etmektedir.

e. Câmi'u'l-Mukaddimât, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî; (م) 1431/2009-2010

1422/2001-2002 yılında İrân'da Celil el-Cerâsimî'nin tahkikiyle ilk baskısını, 1431/2009-2010 yılında ise dördüncü baskısını yapan *Câmi'u'l-Mukaddimât*, Sarf, Nahiv ve Mantık alanlarında telif edilmiş toplam 15 eser ihtiva etmektedir. Bizim tahkikte esas aldığımız nüshalardan biri olan bu matbu nüshanın dördüncü baskıdaki son risâlesi *Risâle-i Kübrâ*'dır. Eser, bu neşrin 609-631 sayfaları arasında yer almaktadır.

3. RİSÂLE-İ SUĞRÂ TERCÜMESİ-DÜRRE Fİ'L-MANTIK, Muhammed Cürcânî, Arapça

a. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, no. 4437, vr. 195a-199a; (ص)

Toplam I+199 varak ve 21 satırdan (ilk iki risâlenin satır sayıları farklı) meydana gelen nüsha, içerisinde 15 farklı risâlenin bulunduğu bir mecmuadır. Arapça *Suğrâ* tercümesi bu mecmua içerisinde son risâle olup 195a-199a varakları arasında yer almaktadır. Nüsha içerisinde bulunan risâlelerden on tanesi vaz', istiâre, beyân ve meânî gibi Arap Dili ve Belâgati alanına aitken, dört risâle âdâbü'l-bahs hakkındadır. Bazı derkenarlarda talikat ve tashih kayıtları ve satır altlarında reddâdeler bulunmaktadır. 2a sayfasında Sultan I. Mahmud'un mührü ve vakıf kaydı ile birlikte Evkâf-ı Haremeyn Müfettişi Şeyhzâde Ahmed Efendi'nin mührü bulunmaktadır. 18a'da bu sayfadan sonraki eserlerin fihristi yer almaktadır. Fihristten önceki iki eser ise fihriste kaydedilmemiştir.

b. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2676 vr. 11b-16a; (ل)

Toplam 123 varaktan oluşan nüsha içerisinde mantık ilmine dair beş eser bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* isimli felsefe eserinin mantık kısmı, ikincisi 11b-16a varakları arasında bulunan *Dürre fi'l-Mantık*, üçüncüsü yine İbn Şerîf'in *Gurre*'si, dördüncüsü Kadızâde Rûmî'nin *Şerhu'l-Hidâye*'si ve beşincisi Kâtibî'nin *Şemsiyye*'sidir. Satır sayıları farklılaşan nüshanın, *Dürre*'nin bulunduğu varaklardaki satır sayısı 15'tir. Çeşitli sayfalarda Sultan III. Selim'in vakıf mührü bulunmaktadır. 1a'da nüsha içerisindeki eserlerin bulunduğu bir fihrist yer almaktadır. 11b-103a arasındaki varaklar kırmızı çift cetvellidir. Nüsha içerisinde *Şemsiyye* metninin sonunda H. 1143 (M. 1731) şeklinde bir istinsah kaydına rastlansa da bu bölümdeki hattın önceki bölümlere göre farklılık arz etmesi sebebiyle söz konusu tarihi tüm nüshaya genellemek mümkün değildir. Bu nedenle bahsi geçen tarihin sadece *Şemsiyye* metni ile sınırlamak daha isabetli görünmektedir.

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput Koleksiyonu, no. 93, vr. 76b-78b; (خ) İst. 986/1578-79

Toplam 100 varaktan oluşan nüsha, içerisinde mantık ve âdâbü'l-bahse dair birçok risâlenin bulunduğu bir mecmuadır. *Dürre* bu mecmua içerisinde 76b-78b varakları arasında yer almaktadır. Nüshadaki satır sayıları farklılık göstermektedir. 1a'da "Saîd" isimli bir şahıs mührü ve Muhammed b. Ömer el-Hatîb isimli birine ait bir temellük kaydı ile birlikte çeşitli fevâid kayıtları bulunmaktadır. Derkenarlarda tashih kayıtları, satır altlarında reddâdeler bulunmaktadır. Risâlenin bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüsha içerisindeki risâlelerin istinsah tarihlerinin farklı olması ve belirli bir düzende ilerlememesi risâlelerin sonradan bir araya getirildiğini göstermektedir. Risâlenin sonuna düşülen kayda göre *Dürre*, H. 986 (M. 1578-79) yılında istinsah edilmiştir.

4. RİSÂLE-İ KÜBRÂ TERCÜMESİ-VELEDİYYE, Muhammed Cürcânî, Arapça

a. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. V3237, vr. 16b-27b; (و) İst. 916/1510

Toplam 213+III varaktan meydana gelen nüsha, içerisinde 23 farklı risâlenin bulunduğu bir mecmuadır. Bu risâleler içerisinde mantık alanına dair birçok eser bulunmakla birlikte Arap dili ve İslâm felsefesi gibi farklı konularda kaleme alınmış eserler de bulunmaktadır. *Kübrâ* tercümesi, bu nüshada 16b-27b numaralı varaklar arasında yer almaktadır. 1a sayfasında 1231 tarihli, evkâf müfettişi Sıdkızâde Ahmed Reşid'in mührü ve Taşköprüzâde soyundan gelen Muhammed b. İbrâhim b. Kemaleddin b. Ahmed b. Mustafa b. Halil b. Kasım b. Hacı Safa isimli bir şahsa ait vakıf mührü bulunmaktadır. Bölüm başlıkları ve önermelerde mevzu ve mahmulü simgeleyen elif, bâ gibi harfler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Satır altlarında reddâdeler, derkenarlarda tashih kayıtları, talikat ve nakiller bulunmaktadır. Nakillerin bir kısmı Seyyid Şerîf'e aittir. Derkenarlardaki notların durumu dikkate alınırsa nüshanın özenle okunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Risâlenin sonunda yer alan istinsah kaydına göre risâle, 25 Muharrem 916 (4 Mayıs 1510) yılında Edirne'de istinsah edilmiştir. Eserin müstensihi Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin babası yine âlim bir şahıs olan Taşköprüzâde

Mustafa Efendi'dir. Ayrıca istinsah kaydının sonunda risâlenin mukabele edildiğine işaret eden, ortasında nokta bulunan bir daire de bulunmaktadır. Bu nüsha, müstensihinin âlim bir şahıs olması, şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla istinsah tarihinin müellifin vefatına en yakın tarihli nüsha olması ve mukabele edilmiş olması sebebiyle oldukça kıymetlidir.

b. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 3653, vr. 70b-75b; (ل) İst. 980/1573

Toplam II+218 varak ve muhtelif satırlardan oluşan nüsha içerisinde farklı alanlarda kaleme alınmış 36 eser bulunmaktadır. Bu eserler içerisinde *Risâle-i Kübrâ* tercümesi 70b-75b varakları arasında bulunmaktadır. 1a sayfasında Sultan III. Selim'in vakıf mührü yer almaktadır. Satır altlarında reddâdeler, derkenarlarda tashih kayıtları, bazı varaklarda matlablar ve talikat bulunmaktadır. Risâle sonunda istinsah kaydına rastlanmasa da nüshanın sonunda müstensihe ait uzunca bir istinsah kaydı bulunmaktadır. Bu kayda göre istinsah, hicri 980 yılının Şevvâl ayında (Şubat 1573) tamamlanmıştır. İstinsahın, nüshanın sonunda bulunması ve özellikle bir risâleye ilişkin olmaması; kaydın nüshanın tamamını kuşatması ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla *Kübrâ* tercümesi de bu tarihlere yakın bir tarihte istinsah edilmiş olmalıdır.

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no. 2859, vr. 4b-16b; (ش) İst. 1034/1625

Toplam 111 varaktan meydana gelen nüsha, içerisinde farklı alanlara dair risâlelerle birlikte bazı konulara dair derlenmiş fevâid kayıtlarını ihtiva eden bir mecmuadır. Bu mecmua içerisinde *Kübrâ* tercümesi 4b-16b varakları arasında yer almaktadır. 19 satırla yazılan risâlede satır altı reddâdeler ve derkenarlarda tashih kayıtları bulunmaktadır. Fasıl başlıkları ve önermenin mevzu ve mahmulünü simgeleyen elif, bâ harfleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Risâle, 26 Zilhicce 1034 (29 Eylül 1625) tarihinde istinsah edilmiştir. Nüsha içerisinde çeşitli sayfalarda Şehid Ali Paşa'nın vakıf mührü bulunmaktadır.

d. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, no. 2485, vr. 1-26; (ص)

Sultan II. Bayezid'e sunulan bir nüsha olması itibariyle tahkikte esas aldığımız bu nüsha 26 varaktan oluşmaktadır. 1a sayfasında Sultan I. Mahmud'un

mührü ve vakıf kaydı ile Sultan Bayezid ve Evkâf-ı Haremeyn Müfettişi Şeyhzâde Ahmed'in mühürleri bulunmaktadır. Varaklar cetvellidir. Fasıllar, *emmâ ba'd* ibareleri ve sultanın ismi yaldızlı mürekkeple yazılmıştır.

Risâlenin istinsah edildiği tarihe dair herhangi bir kayıt bulunmasa da Sultan II. Bayezid'in miladi 1481-1512, hicri 886-918 yılları arasında tahtta kaldığı bilgisi dikkate alınırsa, bu nüshanın istinsah tarihinin oldukça erken bir döneme ait olduğu söylenebilir. Sultan'a sunulmuş olmasının yanında istinsah tarihinin de erken bir döneme dayanması bu nüshanın tahkikte esas alınması için yeterlidir. Ancak bu nüsha, diğerlerine nispetle daha farklı bir görünüm arz etmektedir. İçerisinde yapılan kelime tercihleri ve diğer nüshalardaki bazı cümlelerin Arapça gramer kuralları bakımından daha düzenli bir şekilde oluşturulmuş olması gibi etkenler bu nüshanın Seyyid Şerîf'in oğlunun çevirdiği risâle dikkate alınarak ana metnin yeni bir çevirisi olduğu izlenimini vermektedir. Bunların yanında söz konusu nüshanın mukaddimesi, diğer nüshaların mukaddimelerinden farklıdır. Zira söz konusu mukaddimede mütercim tercümeyi bizzat Sultan'a ithaf etmektedir. Dolayısıyla büyük ihtimalle bu tercüme, farklı bir müellifin tercümesi olmaktan ziyade Sultan II. Bayezid'in mütalaası için yazıldığı için takdim kısmıyla birlikte bazı uyarlamaların ve müdahalelerin yapıldığı Muhammed Cürcânî tercümesidir. Sultânî bir nüsha olduğu için bu tercümenin tıpkıbasımı, neşrimizin sonunda okuyucunun mütalaasına sunulmuştur.

e. Cürcânî'nin er-Risâletü'l-Kübrâ fi'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme, Muhammet Nasih Ece, Yüksek Lisans Tezi, s. 132-150; (م)

Tahkikte esas aldığımız nüshalardan birisi de Muhammet Nasih Ece tarafından "Cürcânî'nin er-Risâletü'l-Kübrâ fi'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme" adıyla yapılan yüksek lisans tezinin 132-150 sayfaları arasında ek olarak sunulmuş *Kübrâ*'nın tahkikli neşridir. Ece, tezinde *Kübrâ*'nın tahkiki sırasında üç nüsha kullandığını, bunlardan en eski tarihli nüshanın Süleymaniye Kütüphanesi, Reisü'l-Küttab Koleksiyonu, 1207 numarada bulunduğunu belirtmektedir.[1] Ece'nin bahsettiği Reisü'l-Küttab'da bulunan nüshanın istinsah tarihi H. 1052/M. 1642'dir. Dolayısıyla bizim yukarıda yazma olarak esas aldığımız dört nüshanın tarihi de zikri geçen Reisü'l-Küttab nüshasından daha eski tarihlidir.

1 Ece'nin tahkikinde kullandığı diğer nüshalar ise şöyledir: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa 1251, Reisü'l-küttâb 1207 ve Fatih 3315.

5. GURRE Fİ'L-MANTIK, Muhammed Cürcânî, Arapça

a. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, no. 3596, vr. 162b-183b; (س) İst. 824/1421

Toplam 183 varaktan oluşan nüsha, biri matematik, altısı mantıkla ilgili 7 farklı eseri ihtiva eden bir mecmuadır. Bu mecmua içerisinde *Gurre* 162b-183b varakları arasında yer almaktadır. 1a'da nüshanın içerisinde bulunan eserlere dair bir fihrist yer almakta ve bu fihrist içerisinde sekiz eser zikredilmektedir. Ancak nüsha içerisinde sekiz değil, yedi eser vardır. Fihristte yedinci eser olan *Gurre*, nüshanın son risâlesi olup fihristteki sekizinci eser *Şerhu Âdâbi'l-Bahs* nüshada yoktur. Yine 1a'da bu nüshanın Sadeddin Efendi isimli bir şahsın hattı olduğu bilgisi verilmektedir. Bu bilgi, nüsha içerisinde bulunan bazı eserlerin istinsah kaydındaki verilerle örtüşmektedir. Mesela ilk risâlenin sonundaki istinsah ve mukabele kaydında müstensihin ismi Sa'd b. Hasan b. Muhammed olarak kaydedilmiş ve istinsah tarihi H. 980 (M. 1572) olarak belirtilmiştir. Nüshanın ikinci risâlesinde de aynı isim bulunmakta ve istinsah tarihi H. 971 (M. 1564) olarak belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla nüshayı istinsah eden şahıs bu tarihlerde yaşamıştır. Fakat bizi esas ilgilendiren, *Gurre*'nin istinsah tarihinin diğer risâlelere göre daha erken olmasıdır. Buna göre *Gurre*'nin istinsahı Muhammed b. Şerîf el-Hüseynî tarafından 824 yılında Rebîülevvel'in ilk on gününde (Mart 1421), Fars şehirlerinden birinde müsevvede olarak tamamlanmıştır. İstinsah kaydındaki isim, eserin müellifi Muhammed b. Şerîf el-Cürcânî'dir. Eğer doğru ise, bu bilgi bize elimizdeki nüshanın müellifin tesvid nüshası olduğunu ve mecmua içerisine sonradan eklendiğini göstermektedir.

1a'da Muhammed b. Ubeydullah isimli bir şahsa ait şahıs mührü ve Esad Efendi'nin vakıf mührü ile birlikte Muhammed b. İbrahim b. Ali ve Musa isimli iki şahsın temellük kaydı bulunmaktadır. Bunlardan Muhammed b. İbrahim isimli şahıs, kitabın dedesinden kendisine kaldığını ve dedesinin Mesnevî şârihi olarak bilinen Abdullah Efendi olduğundan bahsetmektedir.

b. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. V3237, vr. 30b-40a; (و) İst. 913/1507

Toplam 213+III varaktan meydana gelen nüsha, içerisinde 23 farklı risâlenin bulunduğu bir mecmuadır. Bu risâleler içerisinde mantık alanına

dair birçok eser bulunmakla birlikte Arap dili ve İslâm felsefesi gibi farklı konularda kaleme alınmış eserler de bulunmaktadır. *Kübrâ* tercümesi, bu nüshada 30b-40a numaralı varaklar arasında yer almaktadır. 1a sayfasında 1231 tarihli, evkâf müfettişi Sıdkızâde Ahmed Reşid'in mührü ve Taşköprüzâde soyundan gelen Muhammed b. İbrâhim b. Kemaleddin b. Ahmed b. Mustafa b. Halil b. Kasım b. Hacı Safa isimli bir şahsa ait vakıf mührü bulunmaktadır. Bölüm başlıkları ve önermelerde mevzu ve mahmulü simgeleyen elif, bâ gibi harfler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Satır altlarında reddâdeler, derkenarlarda tashih kayıtları, talikat ve nakiller bulunmaktadır. Derkenarlardaki notların durumu dikkate alınırsa nüshanın özenle okunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Risâlenin sonunda yer alan istinsah kaydına göre risâle, 23 Rebîülevvel 913 (2 Ağustos 1507) yılında İstanbul'da istinsah edilmiştir. Eserin müstensihi Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin babası yine âlim bir şahıs olan Taşköprüzâde Mustafa Efendi'dir. Nüshanın müstensihinin âlim bir şahıs olması ve istinsah tarihinin müellifin vefatına yakın olması sebebiyle bu nüsha oldukça kıymetlidir.

c. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 3768, vr. 35b-43a; (ل) İst. 1084/1673

Toplam 88 varaktan meydana gelen nüsha, içerisinde mantık ilmine dair dört eser bulunan bir mecmuadır. Bu eserlerden ilki kıyasın dört şekli ile ilgili bir manzumeye yapılan şerh, ikincisi *Risâle-i Kübrâ* tercümesi, üçüncüsü *Gurre* ve dördüncüsü Ubeydullah b. Fazlullah el-Hubeysî'nin (ö. 1050/1640) *Tehzîbü'l-Mantık* şerhidir. 1a'da III. Selim'in vakıf mührü ve nüshanın içerisindeki eserlerin isimleri bulunmaktadır. *Gurre*'nin istinsah kaydında istinsahın 1084 yılı Muharrem ayında (Nisan 1673) tamamlandığı belirtilmekte fakat müstensih belirtilmemektedir. *Tehzîb* şerhinde ise istinsah tarihi H. 1083 (M. 1672) verilmekte ve müstensih Ömer b. İbrahim olarak zikredilmektedir. Hatların benzerliği ve istinsah tarihlerinin yakınlığından hareketle *Gurre*'nin müstensihinin de Ömer b. İbrahim olduğu söylenebilir.

6. MÎZÂNÜ'L-EZHÂN, Mehmed Hâlis Efendi, Osmanlıca

Latinize sırasında kullanılan nüsha, Celalettin Ökten Koleksiyonu, 711 numarada kayıtlı, H. 1324 (M. 1906) yılında Mahmud Bey matbaasında basılmış olan ilk baskıdır. Bu baskının ilk sayfasında eserin idâdiyyenin dördüncü senesinde okutulmak için kabul edildiği bilgisi de bulunmaktadır.

2.4. TAHKİKTE KULLANILAN YÖNTEM

Tahkik esnasında genel olarak İSAM'ın Tahkikli Neşir Esasları kullanılmıştır. Kesin olarak müelliflere ait bir nüsha bulunmadığı için[1] tüm nüshalar asıl nüsha gibi kabul edilmiş ve metindeki anlam dikkate alınarak nüshalar arasında tercihler yapılmıştır. Bununla birlikte tahkike konu olan beş metin olduğu için bunların her birinde kendine has bazı hususiyetler takip edilmiştir.

Farçsa yazılmış olan *Risâle-i Suğrâ* ve *Risâle-i Kübrâ*'nın nüshaları arasında "söylemek, demek" anlamlarına gelen Farsça "handen" ve "goften" fiilleri hususunda çok fazla farklılık bulunmaktaydı. Bunlar; anlama hiçbir etki etmemeleri sebebiyle farklılık olarak gösterilmedi. Yine bu kabilden "oldu" anlamına gelen Farsça "bâşed" ve "şod" kelimeleri ile "bu, şu" gibi anlamlar ifade eden "în" ve "ân" arasındaki farklara da işaret edilmedi. Arapça risâlelerde de benzer şekilde anlama çok fazla etki etmeyecek bazı harf-i cer ve fiil (müzekkerlik, müenneslik gibi) tercihleri metne yansıtılmadı.

Nüsha araştırmamız esnasında Farsça ve Arapça *Suğrâ* nüshalarının az olması ve bunlardan bazılarının zayıf olması sebebiyle elimizde çok fazla seçenek kalmamıştı. Bu nedenle mezkûr iki eser için nüshanın olabildiğince sağlam olmasını tercih ederek nüsha belirlemesi yaptık.

Farsça *Risâle-i Kübrâ*'nın elimizdeki nüshaları genellikle sağlıklı ve kıymetli olsa da içlerinden Hamidiye 1454 ve Haraccı 1361'de bulunan nüshalar, taşıdıkları özellikler nedeniyle daha değerlidir. Daha önce zikri geçtiği üzere Haraccı'nın sonunda istinsahın müellif hattından yapıldığı anlamına gelme ihtimali olan bir kayıt bulunmakta; Hamidiye'de ise mukabele kaydı ve

---

1 *Gurre*'nin Esad Efendi 3596'da bulunan nüshası bu genelleme dışında tutulmalıdır. Zira bu nüshanın müellif nüshası olma ihtimali yüksektir. Fakat her ne kadar müellif nüshası olsa da temize çekilmeyen müsevvede nüshası olduğu için bu nüshaya tamamıyla itimat etmek sağlıklı görünmemektedir.

derkenarlarda nüsha farklarına atıflar bulunmaktadır. Bu nedenle Haraccı ve Hamidiye nüshasının ortak olduğu hususlar genellikle tercih edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Halet Efendi Ek 262'de bulunan matbu nüsha da genellikle Hamidiye'nin tercihleri ile aynı tercihleri yapmaktadır. Böylece beş nüsha içerisinden üç nüshanın ortak olduğu hususlar, anlam da dikkate alınarak metne yansıtılmıştır.

Kübrâ'nın Arapça tercümesinde elimizde istinsah tarihi (H. 916/M. 1510) en erken olan Veliyüddin Efendi V3237'te bulunan nüsha ile ondan sonra ulaştığımız en erken tarihli (H. 980/M. 1572) nüsha olan Laleli 3563'te bulunan nüshalar, aynı zamanda en sağlıklı nüshalar olarak görünmektedir. Bu nedenle tercihlerimizde bu iki nüsha daha etkili olmuştur. Arapça *Kübrâ* ile ilgili bir noktaya daha işaret etmemiz gerekmektedir; Ayasofya 2485'te bulunan ve Sultan II. Bayezid'e ithaf edilen nüsha, bazı müdahalelerle yeniden düzenlenmiş bir tercüme olduğundan söz konusu nüshada yer alan farklılıkları birebir metne yansıtmak yerine, mecbur kalmadıkça dipnotlarda vermeye özen gösterdik. Zira bu nüshada bazı devrik cümleler düzenli hale getirilmiş, kapalı zamirler açılmış ve bazı kelime tercihleri değiştirilmiştir. Bu nüsha, diğerlerinden farklılaşsa da metindeki bazı kapalı hususları açıklığa kavuşturması ve Sultânî bir nüsha olması bakımından kıymetlidir ve buna binaen nüshanın tıpkıbasımına kitabımızın sonunda yer verilmiştir.

Son olarak, *Gurre*'nin tahkiki esnasında müellif nüshası olduğunu düşündüğümüz Esad Efendi 3596, metni inşa ederken en fazla dikkate aldığımız nüsha olmuştur. Bununla birlikte nüshanın müsevvede olup beyaza çekilmemiş olması diğer nüshalardan da tercihler yapmamızı gerektirmiştir.

2.5. TAHKİKTE KULLANILAN NÜSHALARIN RUMUZLARI

Tahkikte esas alınan nüshaların rumuz bilgileri şöyledir:

1. Risâle-i Suğrâ

1. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, no. 1443, vr. 18b-21b'de bulunan H. 871 (M. 1466) tarihli nüsha (ج) harfi ile gösterilmiştir.

2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 3231, vr. 1b-7a'da bulunan H. 1092 (M. 1681) tarihli nüsha (ف) harfi ile gösterilmiştir.

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Koleksiyonu, no. 560, vr. 51b-56a'da bulunan nüsha (ق) harfi ile gösterilmiştir.

4. Mecmû'a-ı Mantık isimli taş baskı nüsha (م) harfi ile gösterilmiştir.

2. Risâle-i Kübrâ

1. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı Koleksiyonu, no. 1361, vr. 1b-12b'de bulunan nüsha (ب) harfi ile gösterilmiştir.

2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi Koleksiyonu, no. 1443, vr. 1b-17b'de bulunan H. 871 (M. 1466) tarihli nüsha (ج) harfi ile gösterilmiştir.

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, no. 1454, vr. 111b-128'de bulunan H. 878 (M. 1473-74) tarihli nüsha (ح) harfi ile gösterilmiştir.

4. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi Ek Koleksiyonu, no. 262, 31 sf. olarak bulunan ve 1287 yılında basılan nüsha (ي) harfi ile gösterilmiştir.

5. Câmi'u'l-Mukaddimât isimli Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî (م) 1431/2009-2010 harfi ile gösterilmiştir.

3. Risâle-i Suğra Tercümesi-Dürre fi'l-Mantık

1. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, no. 4437, vr. 195a-199a'da bulunan nüsha (ص) harfi ile gösterilmiştir.

2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 2676 vr. 11b-16a'da bulunan nüsha (ل) harfi ile gösterilmiştir

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput Koleksiyonu, no. 93, vr. 76b-78b'de bulunan H. 986 (m. 1578-79) tarihli nüsha (خ) harfi ile gösterilmiştir.

4. Risâle-i Kübrâ Tercümesi-Velediyye

1. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. V3237, vr. 16b-27b'de bulunan H. 916 (M. 1510) tarihli nüsha (و) harfi ile gösterilmiştir.

2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 3653, vr. 70b-75b'de bulunan H. 980 (M. 1573) tarihli nüsha (ل) harfi ile gösterilmiştir.

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no. 2859, vr. 4b-16b'de bulunan H. 1034 (M. 1625) tarihli nüsha (ش) harfi ile gösterilmiştir.

4. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, no. 2485, vr. 1-26'da bulunan nüsha (ص) harfi ile gösterilmiştir.

5. Muhammet Nasih Ece'nin, "Cürcânî'nin er-Risâletü'l-Kübrâ fi'l-Mantık Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme" ismiyle hazırladığı Yüksek Lisan Tezi'nin 132-150 sayfaları arasında bulunan tahkikli nüsha, (م) harfi ile gösterilmiştir

5. Gurre fi'l-Mantık

1. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu, no. 3596, vr. 162b-183b'de bulunan H. 824 (M. 1421) tarihli nüsha (س) harfi ile gösterilmiştir.

2. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, no. V3237, vr. 30b-40a'da bulunan H. 913 (M. 1507) tarihli nüsha (و) harfi ile gösterilmiştir.

3. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli Koleksiyonu, no. 3768, vr. 35b-43a'da bulunan H. 1084 (M. 1673) tarihli nüsha (ل) harfi ile gösterilmiştir.

3. RİSÂLELERİN İÇERİK ANALİZİ

Çalışmamıza konu olan beşi tahkik ve tercüme biri transkripsiyon olmak üzere toplam altı eser bulunmaktadır. Bu eserlerin her biri, kendinden önce telif edilmiş olan eserleri esas alması itibariyle birbirleriyle doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte Farsça ve Arapça *Kübrâ*'nın hemen hemen tamamıyla örtüşmesi dışında diğer her bir eser, diğerlerinden bazı hususiyetler ile ayrışmaktadır. Bu hususiyetlerin takibini kolaylaştırmak adına konuları şu dört bölümde analiz etmeyi amaçlıyoruz: 1. Mantığa Giriş, 2. Tasavvurât, 3. Tasdîkât, 4. İlm-i Münâzara. Ancak bundan önce risâlelerin içerdiği ana başlıklar hakkında kısa malumat vermek faydalı olacaktır.

Farsça *Suğrâ* mantığa giriş konularını inceleyen bir mukaddime ve tarif bahisleri ile delil/kanıt bahisleri olmak üzere iki ana başlık ihtiva etmektedir. Risâle oldukça kısa ve öz olması nedeniyle, tüm tasavvur ve tasdîk konuları muhtasar bir şekilde bu iki ana bölümde toplanmıştır. *Suğrâ*'nın bazı eklemeler içeren Arapça tercümesi olan *Dürre* ise bir mukaddime, iki ana bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Mukaddime ve ana bölümleri itibariyle Farsça Suğrâ'yı takip eden *Dürre*, hâtime kısmında münazara ilmine dair bazı bilgiler içermektedir. Ayrıca bu hâtimenin bir de eki bulunmaktadır ki, bu başlıkta da münazara taraflarına bazı tavsiyeler verilmektedir.

Farsça *Kübrâ* ve Arapça tercümesi ise ana bölümlerden değil, fasıllardan oluşmaktadır. Seyyid Şerîf Cürcânî, her yeni konuya "fasıl" diyerek başlamakta; oğlu da çeviride buna sadık kalmaktadır. Yine benzeri bir üslupla kaleme alınan *Gurre* de ana bölümler yerine "fasıl"lardan oluşmaktadır.

Mehmed Hâlis Efendi'nin Osmanlı Türkçesi ile telif ettiği *Mîzânü'l-Ezhân*, Temhîd, Mukaddime, Maksad, Fasıl, Hâtime ve Lâhika isimli farklı başlıklar içermektedir. Bunlar içerisinden Maksad, Farsça *Suğrâ* ve *Dürre*'de ana konulara işaret etmek için kullanılan bölüm başlıklarını ifade etmektedir. Mesela el-Maksadu'l-Evvel, tasavvura dair tüm meseleleri kuşatan başlıktır. Temhîd, ilme girişten de önce hazırlık aşaması gibi düşünülebilir. Zira bundan hemen sonra mukaddime gelmekte ve mukaddime altında mantığa giriş meseleleri incelenmektedir. Hâtime tıpkı *Dürre*'de olduğu gibi münazara konularını kapsamaktadır. Fasıl, ana başlıklar altındaki farklı meselelere başlamadan önce kullanılmaktadır. Mesela "Tasavvur ve tasdîkten her biri kaç kısımdır" bir fasıldır. Lâhika ise genellikle önceki risâlelerin içeriğine ek olarak zikredilen ve onlarda bulunmayan meselelerden önce kullanılan bir başlıktır.

3.1. Mantığa Giriş Konuları

Bu bölüm, mantığın ana konuları olan beş tümel, tarif, önermeler ve kanıta (*hüccet*) hazırlık olarak görülebilecek bilginin tarifi, tasavvur-tasdîk ayrımı ve düşünmenin-fikrin açıklanması gibi meseleleri içermektedir. Farsça *Suğrâ* bu bölüme öncelikle tasavvur-tasdîk ayrımı ile başlamaktadır. Cürcânî'ye göre

"Zihinde meydana gelen her şey hükümden hâli ise tasavvur; hükümle birlikte ise tasdîk olarak isimlendirilir." Bunlardan her birinin de akıl yürütmeye ihtiyaç duyup duymamasına göre bedîhî ve nazarî olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirten müelllif, daha sonra nazarînin nasıl kazanıldığını gösterme gayesiyle düşünmenin-fikrin izahına geçer. Fikri-tefekkürü, "bilinmeyeni bilmeye ulaştırması cihetiyle bilinenlerin bazıları ile diğer bazıları arasında bir tertip oluşturacak şekilde bilinenlerde tasarrufta bulunmak" şeklinde tarif eden Cürcânî, söz konusu fikrin tasavvura ulaştırması durumunda kavl-i şârih, tasdîke ulaştırması durumunda ise kanıt (*hüccet*) olarak isimlendirileceğini ifade eder. Bu kısımlar *Suğrâ*'nın Arapça tercümesi hüviyetine sahip *Dürre*'de de aynı şekilde incelenmektedir.

Suğrâ'ya nispetle daha hacimli olan *Kübrâ* bu bölüme tasavvur-tasdîk ayrımından önce bilginin (*ilmin*) tarifi ile başlamaktadır. Bilginin bulunduğu nefsânî gücün-kuvvenin, insanın idrak eden akledici gücü olduğunu belirten Seyyid Şerîf, insan zihninde duyulur ve akledilir nesnelerin suretlerinin meydana geliş keyfiyetini izah etmek için ayna metaforunu kullanır. Şöyle ki aynanın karşısında bulunan nesnelerin suretleri aynaya nasıl nakşoluyorsa aynı şekilde insan zihninde de duyulur ve akledilir nesnelerin suretleri nakşolur. Ancak ayna ile zihin arasındaki fark şudur: Aynada yalnızca beş duyu ile algılanan nesnelerin suretleri, zihinde ise hem duyulurlar hem de akledilirlerin suretleri nakşolur.

Bilgi-ilim bu şekilde açıklandıktan sonra tıpkı *Suğrâ*'da olduğu gibi tasavvur ve tasdîk ayrımına geçilir. Tasavvur ve tasdîk ayrımı konusunda ilk iki risâleden farklı olarak *Kübrâ*'da tasdîkin dayandığı üç tasavvur üzerinde de durulur. Bu üç tasavvur; mahkûm aleyh, mahkûm bih ve hükmî nispettir. Fahreddin Râzî ve takipçilerine göre bu üç tasavvur hükümle birlikte tasdîki oluşturan parçalardandır. Ancak Cürcânî, tahkik ehline göre bu üç tasavvurun tasdîke dâhil olmadığını söyleyerek felasifenin görüşünü tahkik ehlinin görüşü olarak nitelemektedir. Buna ilaveten *Kübrâ*, bu bölümde doğrudan mantığın konusu sayılmasa da bilaraz mantıkta incelenen konular arasında kabul edilen delâlet bahisleri ve lafızların kısımları gibi konuları da incelemektedir.

Oğul Cürcânî'nin müstakil telifi olan *Gurre*, bu bölümde babasının *Kübrâ*'sı ile hemen hemen aynı sayılabilecek ölçüde benzerlik arz etmektedir. Buna karşın Mehmed Hâlis Efendi'nin *Mîzân*'ı, mukaddimeden önce Molla Fenârî'nin (ö. 1431) *el-Fevâidiü'l-Fenâriyye* isimli meşhur *Îsâgûcî* şerhinin başlangıcındaki cihet-i vahde[1] konusunun işlendiği "Temhîd" adıyla bir hazırlık bölümü içermektedir. Onun eserine böyle bir bölüm eklemesi, Molla Fenârî'nin cihet-i vahde (birlik yönü) anlayışı sonrasında bu alanda oluşan geleneğin bir yansıması olarak görülebilir. *Mîzân* sadece bununla değil, aynı zamanda mukaddimede bulunan bazı konularla da diğer risâlelerden ayrışmaktadır. Söz gelişi duyulurlar söz konusu edildiğinde hem iç duyuların hem de dış duyuların sayılması ve insanın akleden gücü ele alındığında nefsin mertebelerinin İbn Sînâcı nefs anlayışına göre özetlenmesi bu konuların başında gelmektedir.

3.2. Tasavvurât Bölümü

Tümel ve tikelin (küllî ve cüz'înin) tarifiyle başlayan tasavvurât bölümünde ilkeler konumunda olan beş tümel ve ana amaç olan tarif incelenmektedir. Bu bölümde Farsça *Suğrâ*, muhtasar bir metin olması hasebiyle beş tümelin ayrıntılarına inmeden genel tarifini vermekle yetinmesine rağmen cinsin yakın ve uzak oluşuna değinir. Diğer dört tümelin aksine cinsin uzak ve yakın oluşuna değinilmesinin nedeni, muhtemelen tarifte cinsin uzak ve yakın oluşunun önem arz etmesidir. Zira hem tanım hem de resim her ikisi de cinsin yakın ve uzak oluşuna göre tam veya eksik olabilmektedir.

Ayrıca bu noktada dikkat çekici hususlardan birisi, Farsça *Suğra* gibi çok kısa bir metinde dahi, ferdlerine nisbetle tümelin mantıksal analizi yoluyla beş tümelin özlü tarifi yapılırken, bunların *Îsagûcî*'deki meşhur tariflerinin değil, *Şemsiyye*'nin mantıksal analizinin tercih edilerek özetlenmiş olmasıdır. Bu bağlamda Katibî'nin, mahiyetin cins ve fasıldan oluşması ve yakın-uzak cins ve faslın mantıksal analizle tarif edilmesi noktasında diğer eserlerinde farklı yorumlar ve gerekçeler sunsa da en son *Şemsiyye*'de tebellür ettirdiği, "mahiyetin diğer türlerle ortaklaşılan parçasının tamamını oluşturup oluşturmama" (*tamâm-ı müşterek*)[2] kavramsallaştırmasına söz konusu risâlede yer verilmesi kayda değerdir.

1 Ferruh Özpilavcı, *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), s. 67.
2 Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), s. 70-71.

Tarif, ikisi tanım (*had*) ikisi resm-betim olmak üzere dört kısımdan oluşur. Yakın cins ve yakın fasıldan oluşan tam tanım, uzak cins ve yakın fasıldan oluşan eksik tanımdır. Yine yakın cins ve hâssadan oluşursa tam resm, uzak cins ve hâssadan oluşursa eksik resmdir. Bu dört tarif çeşidini zikrettikten sonra Cürcânî, hemen her mantık eserinde yaptığı gibi eksik resmin hâssa ve araz-ı âm ile de yapılabileceğini dile getirmektedir. Ayrıca o, tanım diye çevirdiğimiz Arapça had kelimesinin dilciler tarafından bu dört tarif için de kullanıldığını, yani tanım diye karşıladığımız haddin, tarif yerine de kullanıldığını belirtmektedir ki günümüz Türkçesinde de tanım-tarif sözcükleri arasında benzeri bir durum söz konusudur. Giriş bölümünde olduğu gibi tasavvurâtta da *Suğrâ*'yı aynıyla takip eden *Dürre*'de de Arap dilcilerinin haddi dört tarif çeşidini kuşatacak şekilde kullandığı görüşü, Sekkâkî'den yapılan alıntı ile izah edilmektedir.

Bu iki risâleye nazaran daha hacimli olan *Kübrâ*'nın beş tümel bahsinde önceki konulara ek olarak izafî tür ve faslın yakın ve uzak oluşu üzerinde durulur. *Mîzân*'da ise, bunlarla birlikte arazların lâzım ve mufarık oluşu, lüzum çeşitleri ve kategoriler inceleme konusu yapılmaktadır. Tarif bahsine gelince, *Mîzân*'da resm-i tâm ile ilgili şu ilginç ibare dikkatleri çekmektedir: "Resm-i tâmm-ı ekmel mine'l-haddi't-tâm cins-i karîb ve fasl-ı karîb ve hâssadan terekküb eder. İnsanı hayvan-ı nâtık dâhiktir diye ta'rîf gibi." Hâlis Efendi'nin bu ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla yakın cins ve yakın fasıl bulunsa bile tarife hâssa dâhil olursa o resm olur. Böylece yakın cins, yakın fasıl ve hâssadan oluşan tam resm, tam tanımdan daha yetkin resm olarak adlandırılır.

3.3. Tasdîkât Bölümü

Seyyid Şerîf Cürcânî, *Suğrâ*'nın tasdîkât bölümüne önermenin çeşitleriyle başlar. Ona göre yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı üç çeşit önerme vardır. Ayrışık şartlının da yine hakîkiyye, mâni'atü'l-cem' ve mâni'atü'l-huluvv olmak üzere üç çeşidi olduğunu söyleyen Cürcânî, bitişik şartlılar söz konusu olunca lüzûmiyye ve ittifâkiyye ayrımına değinmez.

Önerme çeşitleriyle ilgili bazı örnekler zikreden Cürcânî daha sonra delil bahsine geçmektedir. Ona göre salt yüklemli önermelerden oluşan kıyas, iktirânî kıyas olarak isimlendirilmektedir.

Bu noktada dikkat çekici olan hususlardan birisi, Cürcanî'nin Suğrâ gibi kısa bir risâlede dahi, iktirânî kıyasın nasıl akdedildiği ve niçin dört şekilden oluştuğuna yönelik yapmış olduğu ta'lil ve açıklamadır. Ona göre kıyas, öncesinde bilinmek, bilgisine erişilmek istenen ve bu cihetten "matlub" diye isimlendirilen bir hükmü verebilmek için kurulur. Öncüller aracılığıyla ve kıyas işlemiyle ulaşıldığında artık "netice" adını alacak olan bu "matlub", nihayetinde bir konu ve yüklemden oluşmaktadır ve başlangıçta bu "matlubun" yükleminin konusuna nisbetinin olup olmadığı soruşturulmak, bilinmek istenmektedir. Bu talebe yönelik zihnî bir soruşturma-tefekkür eylemi yapılırken, matlubun hem konusuyla, hem de yüklemiyle başka iki önerme içinde hükmî bir nisbet ilişkisi içinde bulunan bir "orta-aracı (vasat)" bulunduğunda, onun aracılığıyla kıyas işleminin tesis edilme imkanı ortaya çıkmış olur. Dolayısıyla matluba götüren bu iki ayrı önerme, artık kıyasın "öncülleri" haline gelir. Buna göre de orta-aracı terim, eğer matlubun konusuna küçük öncülde yüklem, yüklemine ise büyük öncülde konu olmuş ise bu en sağlam olan birinci şekildir; eğer bunun tersi olmuş ise bu aklın doğasına en uzak olan dördüncü şekildir; eğer orta terim öncüllerin her ikisinde de yüklem konumunda olursa ikinci şekil; her ikisinde konu konumunda olursa da üçüncü şekil olmuş olur.

Seyyid Şerîf, yukarıdaki açıklamalarına ek olarak *Kübrâ*'da yüklemli önermelerin kısımlarına da değinir. Buna göre eğer önermenin konusu tekil bir şahıs olursa önerme şahsiyye olur; konu tümel olup nicelik açıklanmazsa mühmele, nicelik açıklanırsa mahsûra olur. Konu ile ilgili özelliklerin ardından yüklemden kaynaklı önerme taksimine geçen Cürcânî, burada da udûl ve tahsîl konusunu ele alır. Şöyle ki eğer olumsuzluk edatı yüklemin bir parçası olursa önerme madûle önerme, değilse muhassala olur. Madûlenin örneği şudur: "Zeyd yazan olmayandır." Bu önerme mana itibariyle olumsuz olsa da formel olarak olumlu bir önermedir.

Tasdîkât babında *Kübrâ*'yı *Suğrâ* ve *Dürre*'den ayıran ikinci bir husus, kipli önermelerdir. İlginç olan nokta, bu bahiste Farsça *Kübrâ* ile Arapça çevirisi arasında da farklılık bulunmasıdır. Farsça *Kübrâ* kipli önermeler içerisinden zorunlu, mümkün, sürekli, meşrûta ve mutlak önermeleri bir örnekle kısaca açıklarken Arapça *Kübrâ*'da meşrûta önerme bulunmaz. Kanıt bahsine geçmeden önce *Kübrâ*'da önermelerle birlikte, döndürme ve çelişki gibi önermenin hükümleri de ele alınır.

Suğrâ ve *Dürre*'de kanıt bahsinin sadece kıyasla sınırlandırılmasına karşın *Kübrâ*, tümevarım, temsil ve kıyas olmak üzere üç kanıtlama çeşidini de zikreder. Tümevarım, tikellerin durumundan tümele delil getirme; temsil, tikelin durumundan tikele delil getirme; kıyas ise tümelin durumundan tikele delil getirmeyi ifade eder.

Suğrâ ve *Dürre*'de ana hatlarıyla iktirânî kıyasın şekilleri üzerinde duran Cürcânî Kübrâ'da bunları, darbları ve şartları ile birlikte tahlil eder. Buna göre yukarıda zikredilen birinci şeklin yegâne şartı küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olmasıdır. İkinci şeklin şartı iki öncülün nitelik bakımından farklılaşması ve büyük öncülün tümel olmasıdır. Üçüncü şeklin şartı, küçük öncülün olumlu ve iki öncülden birinin tümel olmasıdır. Buradan hareketle şekillerin darblarını da ayrıntılandıran Cürcânî son olarak dördüncü şeklin tabiata uzak olması nedeniyle mevzu bahis yapılmayacağını söyleyerek şekiller faslını bitirir. İktirânînin mukabili olan istisnâî kıyas ise *Kübrâ*'da ittisâlî ve infisâlî şeklinde ikili bir ayrımla karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda dikkat çekici hususlardan birisi de *Îsâgûcî* gibi özet bir metinde dahi değinilen, yüklemliler haricinde, şartlı önermeler ile ve de yüklemli şartlı karışık bir şekilde oluşturulan iktirânî kıyas çeşitlerine incelenen risâlelerin hepsinde ayrıntısına girilmeden sadece işaret etmekle yetinilmiştir ki İbn Sina'cı kıyas teorisinin sağlamış olduğu en önemli kuşatıcılıklardan biri, bu şekilde dört şekil üzerinden oluşturulan iktirânî kıyas sınıfları üzerinden son derece ayrıntılı bir kıyas sistemin kurulabilmesidir. Belki de en başında Seyyid Şerîf Cürcânî, oldukça özet ve aslî bir mantık metni vazetmeyi hedeflediğinden, işin ayrıntısına girmek durumunda kalacağı bu boyutuna bilerek değinmemeyi tercih etmiştir.

Mîzân'ın sonunda tasdîkâta ek olarak beş sanata yer verilmesinin yanında yüklemli önermelerin ardından niseb-i erba'anın zikredilmesi ilgi çekicidir. Çünkü niseb-i erba'a genellikle kaplamsal açıdan kavramlar arasındaki dört nispeti ifade ettiği için tasavvurlar bahsinde ele alınırken Hâlis Efendi önermeler arasındaki nispetlerden de bahseder. Buna göre tümel olumlu ile tümel olumsuz ve tikel olumsuz arasında mübâyenet olduğu gibi, tikel olumlu ile

tümel olumsuz arasında da mübâyenet vardır. Tikel olumlu, tümel olumludan mutlak olarak daha genel, tümel olumsuz ise tikel olumsuzdan daha özeldir; dolayısıyla bu iki ikili arasında umum husus mutlak ilişkisi vardır. Tikel olumlu ile tikel olumsuz arasında ise umum husus min vech ilişkisi vardır.

3.4. Münâzara Bölümü

Hâlis Efendi'nin ilm-i âdâb olarak da zikrettiği ve özellikle Osmanlı devri âlimleri tarafından oldukça önemsenen münâzara konuları, risâleler içerisinde yalnızca *Dürre* ve Hâlis Efendi'nin *Mîzân*'ında bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu bölüm, *Suğrâ*, *Kübrâ* ve *Gurre*'deki konulara bir ek olarak düşünülebilir.

Dürre münâzara ile ilgili iki başlık içermektedir. Bunların ilki, "Hâtime: Münazara İlminin Kaideleri" adını taşımakta ve genel münazara kurallarını ihtiva etmektedir. Bu bölümde oğul Cürcânî, münazaranın biri tarifler diğeri meseleler olmak üzere iki alanda yapılabileceğini söylemekte ve bunların kurallarını dile getirmektedir. Ek (*Teznîb*) adını taşıyan ikinci başlıkta ise sâil ve muallilin görevlerine değinilmektedir.

Mîzân, münazara bölümündeki genel başlıklandırma itibariyle *Dürre*'yi izlese de içerik olarak daha detaylıdır. Mesela *Dürre*'de bulunmayan münâzara ilminin tarifini Hâlis Efendi şöyle yapar: "İlm-i âdâb men' ve nakz ve mu'âraza gibi ki ebhâs-ı külliyyenin müvecceh ve makbûl olup olmamak hasebiyle ârız olan ahvâlinden kendisinde bahs olunan bir ilimdir." Yine nakz, muaraza gibi kavramların detaylı tarifinin yanı sıra *Dürre*'de okurun bildiği varsayılan sâil, muallil gibi ana kavramlar Mîzân'da izah edilmektedir.

KAYNAKLAR

Abdülhalîm b. Lütfullah. Şerhu'l-Gurre fi'l-Mantık. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3739, 124b-189a.

Akgündüz, Ahmet. "Dede Cöngî". TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 03 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-congi

Albayrak, Sadık. Son Devir Osmanlı Uleması. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980.

Arıcı, Mustakim. "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerîf Cürcânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri". İslâm Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim. ed. M. Cüneyt Kaya. s. 61-95. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf. Dürre fi'l-Mantık, ts.

Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf. er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd. Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 478.

Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf. er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4473.

Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf. Risâle-i Kübrâ Tercümesi (Arapça), ts.

Cürcânî, Nureddin Muhammed b. Şerîf. Şerhu Hidâyeti'l-Hikme. Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 206, vr. 1-29.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Hâşiye alâ Levâmi'i'l-Esrâr fî Şerhi Metâli'i'l-Envâr. Mearif Nezareti Ruhsatıyla, ts.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Hâşiye alâ Tahrîri'l-kavâidi'l-mantıkıyye fî şerhi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye. Beyrut: Haşimi Yayınları, 2015.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Şerhu Îsâgûcî fi'l-Mantık. Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye, 2019.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Şerhu İsâgûcî fi'l-Mantık. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B4445.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Risâle fi'l-müveccehât. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 18152.

Cürcânî, Seyyid Şerîf.Risâle fi't-terdîdi'l-infisâlî. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 2144.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Risâle fi't-terdîdi'l-infisâlî. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 2682.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. Risâle fi't-terdîdi'l-infisâlî. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3203.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. el-Mîzân fi'l-Mantık. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2516, s. 110-127.Çelebi, Katip. Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn. nşr. Şerafettin Yaltkaya. Beyrût: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Çelebi, Katip. Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl. İstanbul: IRCICA, 2010.

Dede Cöngî, Kemaleddin b. Bahşî. Hâşiye alâ Şerhi'l-İzzî. Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, 1200.

Efendi, Mehmed Hâlis. Cihâd-ı Ekber. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 274.

Efendi, Mehmed Hâlis. Envâru'l-Âdâb. Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 1293.

Efendi, Mehmed Hâlis. Telhîsu'n-nahv. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Ek, 2032.

Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerîf". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 8/134-136. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Gümüş, Sadreddin. Seyyid Şerîf Cürcânî. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984.

Hafâcî, Şihabeddin b. Ömer. Hâşiyetü'ş-Şihâb. thk. Abdürrezzâk el-Mutahhiri. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.

Hammâmîzâde, Ali b. İsmail. Şerhu'l-Velediyye fi'l-Mantık. İzmir Yazma Eser Kütüphanesi, 830, 5b-69b.

Isferâyînî, İsâmuddin. Şerhu'r-Risâleti'l-Kübrâ fi'l-Mantık. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Haraccı, 1361, 13b-92b.

Koca, Muhammed Ali. “es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî: Hayâtuhû, Alâkatu-hu’s-Sekâfiyye, Âsâruhû”. Tesdîdü’l-Kavâid fî Şerhi Tecrîdi’l-Akâid ve Meahû Hâşiyetü’t-Tecrîd ve Minhüvvâtü’l-Cürcânî. 1/37-100. İstanbul: Neşriyyâtu Vakfi’d-Diyâneti’t-Türkî, 2020.

Maviş, Hakkı. “Mehmed Hâlis Efendi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 03 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-Hâlis-efendi

Özcan, Nuri. “İsmâil Dede Efendi, Hamâmîzâde”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 03 Nisan 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-dede-efendi-hamamizade

Özpilavcı, Ferruh. Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özpilavcı, Ferruh. Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özturan, Mehmet. “Seyyid Şerîf Cürcânî’nin Risâle fî Taksîmi’l-İlm Adlı Eserinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”. Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi 1/2 (2015), s. 101-138.

Râzî, Necmeddin b. Hızır b. Ali. Şerhu’l-Gurre fi’l-Mantık. Beyrut: Dâru’l-Meşrık, 1983.

Safevî, İsa b. Muhammed b. Abdullah. Şerhu’l-Gurre fi’l-Mantık. Beyrut: Dâru’l-Meşrık, 1983.

Safevî, İsa b. Muhammed b. Abdullah. Şerhu’l-Gurre fi’l-Mantık. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1955.

Türker, Ömer. “Giriş”. Şerhu’l-Mevâkıf. 1/17-90. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Ziriklî, Hayreddin. el-A‘lâm. Beyrût: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 2002.

el-Mantıkiyyât li’l-Fârâbî. thk. Muhammed Taki Dânişpeju - Seyyid Mahmud el-Maraşî. Kum: Mektebeü Semâhati Âyetullah el-Uzmâ, 2. Baskı., 2012.

MANTIK RİSÂLELERİ

SEYYİD ŞERÎF CÜRCÂNÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

رسائل المنطق

السيد الشريف الجرجاني
رحمة الله عليه

RİSÂLE-İ SUĞRÂ

Küçük Mantık Risâlesi

SEYYİD ŞERÎF CÜRCÂNÎ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

5 **[Tasavvur, Tasdîk]**

[1] Bil ki zihinde meydana gelen herhangi bir şey; eğer "insan" mefhumu gibi hükümden hâlî olursa ona **tasavvur** derler; "Zeyd yazandır" gibi hükümle birlikte olursa ona **tasdîk** derler. Hüküm, "insan yazandır"da olduğu gibi ya bir şeyin başka bir şeye *îkâ'* (giydirme) yoluyla nispetidir ki
10 buna olumlama (*îcâb*) derler; ya da "insan yazan değildir"de olduğu gibi *intizâ'* (soyundurma) yoluyla nispetidir ki buna da olumsuzlama (*selb*) derler.

[2] Tasavvur ve tasdîkin her biri, eğer düşünme (*fikr*) olmaksızın meydana geliyorsa ona *zarûrî* ve *bedîhî* derler. Bedîhî tasavvurun örneği
15 sıcaklık ve soğukluğun tasavvuru, bedîhî tasdîkin örneği ise "ateş sıcaktır" önermesidir. Eğer tasavvur ve tasdîk düşünme ile birlikte meydana geliyorsa ona da *nazarî* ve *kesbî* derler. Ruh tasavvuru ve "âlem hâdistir" tasdîki gibi.

رساله صغری در منطق

السيد الشريف الجرجاني

بسم الله الرحمن الرحیم[۱]

[تصوّر، و تصدیق]

٥ [۱]بدان که[۲] هر چه در ذهن در آید اگر خالی از حکم باشد آنرا تصوّر خوانند چون[۳] انسان مثلاً[٤]. و اگر با حکم باشد آنرا تصدیق خوانند چون «زید نویسنده است» مثلاً.[٥] و حکم نسبت امر است با امری[٦] بر وجه ایقاع، و آنرا ایجاب خوانند چون «انسان کاتب است» یا بر وجه انتزاع، و آنرا سلب خوانند چون «انسان کاتب نیست».

۱۰ [۲] و هر یکی از تصوّر و تصدیق، اگر بی فکر حاصل شود آنرا ضروری و بدیهی[۷] خوانند؛ چون تصوّر حرارت و برودت[۸] و تصدیق با آن که «آتش گرم است». و اگر بفکر حاصل شود آنرا نظری و کسبی[۹] خوانند. چون تصوّر روح و تصدیق با آن که «عالم حادث است».

---

۱ ف + وبه نستعین.
۲ ق، ج: – بدان که.
۳ م + تصوّر.
٤ ق – چون انسان مثلا.
٥ ف، ق، ج – چون زید نویسنده است مثلا.
٦ ف – با امری.
۷ ج – بدیهی.
۸ ف، ج – برودت.
۹ ق، ج – وکسبی.

[Düşünme, Tarif ve Kanıt]

[3] Düşünme (*fikr*), bilinmeyeni (*meçhulü*) bilmeye ulaştıracak şekilde bilinenlerin bazıları ile diğer bazıları arasında düzenleme-sıralama (*tertip*) yapmak suretiyle bilinenlerde tasarrufta bulunmaktır. Bu düşünme 5 (eyleminde) düşünülen şey, eğer bir tasavvura ulaştırıyorsa ona tarif edici (*muarrif*, tanımlayıcı) ya da açıklayıcı söz (*kavl-i şârih*) derler. Şöyle ki "hayevân"ın anlamı, duyumsayan, iradesiyle hareket eden, canlı (*cism-i nâmî*) cevherdir; ve "nâtık"ın anlamı da akledilirleri (*ma'kûlleri*) anlayan demektir; bu iki ayrık parça (tasavvur), senin malumundur. Sonra sen 10 bunların ikisini [hayevân ve nâtık'ı] bir araya getirip "nâtık hayevân" (düşünüp akleden hayevân-canlı) dediğin zaman insan tasavvuru hâsıl olur.

[4] Yine bu düşünme (eyleminde) düşünülen şey, eğer tasdîke ulaştırıyorsa ona delil ve kanıt (*hüccet*) derler. Mesela senin "Âlem değişkendir; Her değişken hâdistir (sonradan olandır); Öyleyse âlem hâdistir" demen gibi.

[فکر، و مُعرِّف، و حُجت]

[۳]و فکر آن است که در معلومات تصرّف کرده شود بترتیب[۱] بعضی با بعضی بر وجهی که ادا کنند بدانستن مجهول. و هر چه در وی فکر کنند و بتصوّر[۲] را ادا کند آنرا معرّف و قول شارح[۳] خوانند. چنان که معنی حیوان جوهر جسم نامی[٤] حسّاس ٥ متحرّک بالاراده است؛ و معنی ناطق که دریابندۀ[٥] معقولات است متفرّق ترا معلوم باشد پس هر دو را جمع کنی و گویی «حیوان ناطق» پس[٦] تصوّر انسان حاصل شود.

[٤] و هر چه در وی فکر کنند و بتصدیق ادا کنند آنرا دلیل وحجّت خوانند. چنان که گویی[٧] «عالم متغیّر است، وهر چه متغیّر است حادث است، پس عالم حادث است».

---

١ ف: بر ترتیب.
٢ م + دیگر.
٣ ف: قول الشارح.
٤ ف، ج: جوهر جسمانی؛ ق:جوهر جسمانی نامی.
٥ ف: یابنده.
٦ م: از اینجا؛ ف، ج – پس.
٧ ف –گویی.

Fasıl:

Tarif Bahisleri Hakkında

[Küllî ve Cüzî]

[5] Her tasavvur edilen şey, Zeyd'in zâtı örneğinde olduğu gibi eğer birden çok şey arasında ortaklığın meydana gelmesine engel *oluyorsa*, ona hakîkî tekil (*cüz'î-i hakîkî*) derler; insan mefhumunda olduğu gibi eğer engel *olmuyorsa* (eğer tasavvur edilen şey, birden çok şeyler arasında ortaklığa engel olmuyorsa), ona tümel (*küllî*) derler. Birden çok şeyler için de fertler ve izâfî tekiller derler, mesela Zeyd, Amr, Bekr ve benzerleri gibi.

[Beş Tümel: Tür, Cins, Fasıl, Hâssa Araz-ı Âm]

[6] Fertlerine nispet ettiğin tümel, ya o fertlerin hakikatinin aynısı olur, insan gibi ki buna **tür-*nev'*** derler ya da hakikatinin bir parçası olur. Sonra o parça, eğer insan ve diğer hayvanlar arasındaki ortak parçanın tamamını (*tamâm-ı müşterekini*) oluşturan "hayevân-canlı" mefhumu gibi fertlerinin hakikati ile başka bir mâhiyet arasında ortaklaşılan parçanın tamamı olursa ona ***cins*** derler. Eğer o parça ortak parçanın tamamı olmazsa ona da **ayrım-*fasıl*** derler; ister "akleden" (*nâtık*) gibi hiçbir şekilde farklı mâhiyetler arasında ortak olmayıp tek bir mâhiyete özgü olsun; isterse de duyumsayan (*hassâs*) gibi başka (bazı) mâhiyetler arasında ortak olup fakat ortaklaşılan parçanın tamamı olmasın, her ikisine de fasıl derler. (İlkine *yakın fasıl*, ikincisine *uzak fasıl* denir.)

[7] (Fertlerine nisbet edilen) Tümel, eğer fertlerinin hakikatinin dışında olur ve "gülen" gibi tek bir mahiyete özgü olursa ona **özgülük**-***hâssa*** derler. Eğer fertlerinin hakikatinin dışındaki tümel, "yürüyen" gibi tek bir mâhiyete özgü olmazsa ona da **genel araz**-***araz-ı âm*** derler.

فصل:

در[1] مباحث مُعرِّف[2]

[كلّی، وجزئی]

[٥] هر چه متصوّر شود اگر منع کند[3] از وقوع[4] شرکت بین کثیرین آنرا جزئی حقیقی خوانند چون ذات زید. و اگر منع نکند آنرا کلّی خوانند چون مفهوم انسان، و آن کثیرین را افراد و جزئیات اضافی خوانند چون زید و عمرو و بکر و غیر آن.

[کلّیات خمس: نوع، و جنس، و فصل، و خاصه، و عرض عام]

[٦] و چون کلّی را نسبت کنی[5] به افراد وی یا عین حقیقت افراد باشد چون انسان آنرا نوع خوانند، و یا جزء حقیقت باشد پس[6] اگر تمام مشترک باشد[7] میان آن حقیقت افراد[8] و میان ماهیّت دیگر چون حیوان که تمام مشترک است میان انسان و دیگر حیوانات آنرا جنس خوانند. و اگر نه چنین باشد[9] آنرا فصل خوانند. خواه مشترک نباشد چون ناطق و خواه که مشترک باشد لیکن[10] تمام مشترک نباشد چون حساس.

[٧] و یا خارج از حقیقت افراد باشد پس اگر خاص باشد به یک ماهیّت آنرا خاصّه خوانند چون ضاحک.[11] و اگر خاص نباشد آنرا عرض عام خوانند چون ماشی.

---

١ ج – فصل در.
٢ ق – فصل در مباحث معرف.
٣ ف + مفهوم او.
٤ ج – وقوع.
٥ ق: کنند.
٦ ف – پس.
٧ م: است.
٨ ق – افراد.
٩ ف: چنین نباشد.
١٠ م: ولکن.
١١ ق: چون ضاحک آنرا خاصه خوانند.

[8] Cins, hayevân-canlı mefhumu gibi, eğer bu mefhumda ortaklaşanların *hepsine* nisbetle, ortaklaşılan parçanın tamamını oluşturuyorsa, ona **yakın cins** (***cins-i karîb***) derler. İnsan, (cisimden) soyut (*mücerret*) varlıklar, hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar (*cemâdât*) arasında ortak-*müşterek* olan cevher örneğindeki gibi, eğer cins, (bu cevher mefhumunda) ortaklaşanların sadece *bazısına* nisbetle ortaklaşılan parçanın tamamı olursa ona da **uzak cins** (***cins-i baîd***) derler. (Cevher mefhumu,) akıl ve nefs gibi soyut varlıklara nispeti olmasa ortaklaşılan parçanın tamamı olmaz. Cinsin, uzaklığının mertebesi de birbirinden farklı olur. (Uzak, daha uzak, en uzak vb. veya bir mertebe uzak, iki mertebe uzak, üç mertebe uzak vb. gibi.)

[Kavl-i Şârih ve Kısımları]

[9] Her ne zaman yakın cins ile yakın faslı bir araya getirirsen ona **tam tanım** (***hadd-i tâm***) derler, insan mefhumu için "düşünüp akleden canlı" gibi. Eğer uzak cins ile yakın faslı bir araya getirirsen ona da **eksik tanım** (***hadd-i nâkıs***) derler, insan mefhumu için "düşünen cisim" gibi. Her ne zaman yakın cins ile hâssayı bir araya getirirsen ona da **tam resim** (***resm-i tâm***) derler, insan mefhumu için "gülen canlı" gibi. Eğer uzak cinsi hâssa ile bir araya getirirsen ona da **eksik resim** (***resm-i nâkıs***) derler, insan mefhumu için "gülen cisim" gibi. Aynı şekilde genel araz ile hâssayı bir araya getirirsen yine eksik resim olur, insan mefhumu için "gülen varlık" gibi.

[10] Ve bil ki cins, fasıl ve tanımı, çoğunlukla mevcut hakikatler için kullansalar da bunları nahivcilerin ıstılahları olan kelime, isim, fiil, harf, mu'reb ve mebnî gibi itibarî mefhumlarda da kullanırlar. Tanım (*hadd*), Arapça dil âlimlerine göre tarif edici (*muarrif*) anlamına gelir ve (tarifin) dört kısmının (tam tanım, eksik tanım, tam resim, eksik resim) hepsi, bu tanıma (bu tanım anlayışına) dâhil olmaktadır.

[۸] و جنس[1] اگر تمام مشترک باشد[2] به نسبت با همه مشارکات آنرا جنس[3] قریب خوانند چون حیوان. و اگر به نسبت با بعضی[4] مشارکات[5] تمام مشترک باشد فقط آنرا بعید خوانند چون جوهر مشترک است میان انسان و مجردات و حیوانات و نباتات و جمادات و تمام مشترک نیست مگر نسبت به مجردات چون عقل و نفس.[6] و مراتب بعد مختلف شود.

[قول شارح، و اقسام آن]

[۹]و هر گاه که جنس قریب را با فصل قریب جمع کنی آنرا حدّ تام خوانند چون «حیوان ناطق» مر انسان را. و اگر بعید با فصل قریب جمع کنی آنرا حدّ ناقص گویند چون «جسم ناطق» مر انسان را. و هر گاه که جنس قریب را با خاصّه جمع کنی آنرا رسم تام خوانند چون «حیوان ضاحک» مر انسان را. و اگر جنس بعید را با خاصّه جمع[7] کنی آنرا رسم ناقص خوانند چون «جسم ضاحک» مر انسان را. و همچنین عرض عام با خاصّه جمع کنی[8] رسم ناقص باشد چون «موجود ضاحک» مر انسان را.

[۱۰] و بدان که جنس و فصل و حد بیشتر[9] در حقایق موجوده استعمال کنند و در مفهومات اعتباریه نیز[10] چون اصطلاحات نحات[11] مثل[12] کلمه و اسم و فعل و حرف و معرب و مبنی استعمال کنند. و پیش اهل عربیّه حد بمعنی معرّف باشد و اقسام اربعه در وی داخل باشد.

---

۱ ج – جنس.
۲ ف: است.
۳ ق، ج –جنس.
٤ ف: با بعضی نسبت.
٥ ق + ماهیت.
٦ ق، ج – چون جوهر مشترک است میان انسان و مجردات و حیوانات و نباتات و جمادات و تمام مشترک نیست مگر نسبت به مجردات چون عقل و نفس، م:– چون عقل و نفس.
۷ ف: جمع با خاصه.
۸ ق، ج – جمع کنی.
۹ ف – بیشتر.
۱۰ ف: هم.
۱۱ ف، ق، ج – نحات.
۱۲ ف – مثل؛ ج: چون.

Fasıl:

Kanıt ve Delil Hakkında

[Önerme ve Kısımları]

[11] Tasdîke önerme derler ve önerme üç kısımdır:

5 **[12]** Birincisi yüklemli (*hamlî*) önermedir ve iki müfred (unsurdan) meydana gelir. Mesela olumlu önerme dedikleri "insan yazandır" ve olumsuz önerme dedikleri "insan yazan değildir" gibi. Yüklemli önermede üzerine hüküm verilen şeye (*mahkûmun aleyh*) konu (*mevzû*), kendisiyle hüküm verilene (*mahkûm bihe*) yüklem (*mahmul*) derler.

10 **[13]** İkincisi bitişik şartlı önermedir ve o aralarında bitişiklik (*ittisâl*) hükmü verilen iki önermeden oluşur. Örneğin "Her ne zaman güneş doğmuş ise gündüz olmuştur." önermesi ki buna olumlu önerme derler. Bitişik şartlı önerme iki önerme arasında bitişikliğin olumsuzlanmasına hükmedilerek de oluşabilir. Mesela "Hiçbir zaman güneş doğmuş ise gece 15 olacak değildir." Bu önermeye de olumsuz derler.

[14] Üçüncüsü ayrışık şartlı önermedir ve o, aralarında ayrışma ya da ayrışmanın olumsuzlanmasına hüküm verilen iki önermeden bileşiktir. Ayrışık şartlı önerme üç kısımdır:

[15] Birincisi, ***Hakikî*** [ayrışık şartlı önermedir] ki bu önermede 20 (ayrışanlar arasında) hem doğrulukta hem de yanlışlıkta ayrışma ile hüküm verirler. (Yani her ikisi birden doğru da olamaz yanlış da olamaz.) Mesela "sayı ya çifttir ya da tektir" önermesi gibi. Bu önermeye olumlu hakikî derler. [Hakikî önermede] ayrışmanın olumsuzlanması yoluyla da hüküm verebilirler. Mesela "sayı ya çift ya da iki eşit parçaya bölünen olacak 25 değildir" gibi. Buna da hakikî olumsuz önerme derler.

فصل[1]:

در مباحث حجت و دلیل[2]

[قضیه، و اقسام آن]

[۱۱] تصدیق را قضیه خوانند. و قضیه بر سه قسم است:

[۱۲] یکی حملیّه و آن مرکّب باشد از دو مفرد مانند[3] «الانسان کاتب» آنرا موجبه خوانند. و«الانسان لیس بکاتب»[4] و آنرا سالبه خوانند. و محکوم علیه را در حملیّه موضوع گویند و محکوم به را محمول گویند.

[۱۳] دوم[5] شرطیّه متصله و آن مرکّب باشد از دو قضیه که میان ایشان حکم کرده باشند[6] با اتّصال[7] چون «کلما کانت الشمس طالعة کان النهار موجودا». و این را موجبه خوانند. و یا حکم کرده باشد بسلب اتّصال چون «لیس ألبتة إذا کانت الشمس طالعة أن اللیل موجودا». و این را سالبه خوانند.

[۱٤] سوم[8] شرطیّه منفصله و آن مرکّب باشد از دو قضیه که حکم کرده باشند[9] میان ایشان[10] با انفصال یا سلب انفصال. و منفصله بر سه قسمت:

[۱٥] اول حقیقیه که در وی حکم کرده باشند با انفصال در صدق و کذب چون «العدد إما زوج و إما فرد» و این را موجبهٔ حقیقیه خوانند، و یا حکم کرده باشند بسلب[11] انفصال چون «لیس العدد إما زوجا أو منقسما إلی[12] المتساویین». و این را سالبه حقیقیه[13] خوانند.

---

۱ ق، ج – فصل.
۲ ف – در مباحث حجت و دلیل؛ ق – دلیل.
۳ ف، م: مثل؛ ج – مانند.
٤ ق: و لیس الانسان بکاتب.
٥ ق – دوم.
٦ ق: باشد.
۷ ف: و آنرا مرکّب خوانند زیرا ترکیب باشد با اتصال.
۸ ق – سوم.
۹ ق:باشد.
۱۰ م، ف، ج: میان ایشان حکم کرده باشند.
۱۱ م، ج + این.
۱۲ ف، م – الی.
۱۳ ف – حقیقیه.

[16] İkincisi, ***Mâni'atü'l-cem'***dir (birlikte doğru olmayı engelleyen ayrışık şartlıdır) ki bu önermede sadece doğrulukta ayrışma ya da bu ayrışmanın olumsuzlanmasıyla hüküm verirler. (Yani her ikisi birden doğru olamaz ama yanlış olabilir.) Mesela "bu şey ya ağaçtır ya da taştır" ve "bu
5 şey ya taş ya da cisim olacak değildir" gibi.

[17] Üçüncüsü, ***Mâni'atü'l-huluvv***'dür (birlikte yanlış olmayı engelleyen ayrışık şartlıdır) ki bu önermede sadece yanlışlıkta ayrışma ya da bu ayrışmanın olumsuzlanması ile hüküm verirler. (Yani her ikisi birden yanlış olamaz ama doğru olabilir.) Mesela "Bu şey ya taş olmayan ya da ağaç
10 olmayandır" ve "bu şey ya ağaç ya da taş olacak değildir" gibi.

[Kanıt ve Delil]

[18] Delil, sadece yüklemli önermelerden bileşik olabilir ki buna ***iktirânî*-içkin** (kıyas) derler. İktirânî kıyasta dört şekil oluşturulur. Bunun anlamı şudur: Yüklemli önermede yüklemin konuya nispeti meçhul olduğunda,
15 bu durumda bir aracıya ihtiyaç duyulur ki bu aracının, ulaşılmak istenen neticenin (*matlûbun*) hem yüklemine hem de konusuna nispeti vardır; böylece bu iki nispet aracılığıyla matlûbun yükleminin konusuna nispeti de bilinmiş olur ki, ulaşılmak istenen de budur.

[19] Mesela (matlûb olan önermede) yüklem olan C'nin, konu olan
20 B'ye nispeti meçhul olduğunda, A da aracı-*orta* terim olduğunda; işte bu durumda üç şey ortaya çıkar. Birincisi, ulaşılmak istenen-*matlûb* önermenin konusu (küçük terim); ikincisi matlûb önermenin yüklemi (büyük terim) ve üçüncüsü orta terim. (Küçük terimin bulunduğu önermeye küçük öncül, büyük terimin bulunduğu önermeye de büyük öncül derler.)

[١٦] و دوم مانعة الجمع که در وی حکم کرده باشند با انفصال در صدق فقط، و یا سلب این[١] انفصال چون «هذا الشیء إما شجر و إما حجر» و «لیس هذا[٢] الشیء إما حجرا و إما جسما»[٣].

[١٧] و سوم مانعة الخلو که در وی حکم[٤] کرده باشند با انفصال در کذب فقط، ٥ و یا بسلب این انفصال[٥] چون «هذا الشیء إما لا حجر و إما لا شجر» و «لیس هذا الشیء إما شجرا و إما حجرا».

[حجت، و دلیل]

[١٨] و دلیل[٦] چون مرکّب شود از حملیات صرف آنرا قیاس اقترانی خوانند. و در[٧] وی چهار شکل منعقد گردد. و بیان این معنی آن است که چون در قضیه حملیّه ١٠ نسبت محمول با موضوع مجهول باشد احتیاج شود[٨] به متوسطی که او را با هر یک از موضوع و محمول قضیهٔ مطلوبه نسبتی باشد تا بواسطهٔ[٩] این دو نسبت[١٠] نسبت محمول مطلوب[١١] به موضوع که مطلوب است معلوم شود.

[١٩] مثلا نسبت «ج» که محمول است با «ب» که موضوع است چون مجهول باشد «أ (الف)»[١٢] چون[١٣] متوسط شود.[١٤] پس آنجا سه چیزی باشد اول موضوع ١٥ قضیهٔ مطلوبه دوم محمول قضیهٔ مطلوبه سوم متوسط.

---

١ ف – این.
٢ ج – هذا.
٣ م: شجرا.
٤ ج – حکم.
٥ ف – در کذب فقط و یا بسلب این انفصال.
٦ ق – دلیل.
٧ ف: در؛ ق: هر.
٨ م: باشد.
٩ م + معرفت.
١٠ ق + که وسط را با موضوع و محمول مطلوب است.
١١ ف، م – مطلوب.
١٢ ق، م، ج – الف.
١٣ ق، م، ف – چون.
١٤ ف: + و این قضیه که مشتمل بود بر اصغر صغری بود و آنکه مشتمل بر اکبر کبری بود.

[20] Buna göre eğer orta terim, matlûbun konusuna [küçük öncülde] yüklem olur ve matlûbun yüklemine de [büyük öncülde] konu olursa buna **birinci şekil** derler. Mesela "Her B, *A*'dır; Her *A*, C'dir; Öyleyse her B, C'dir" örneği gibi. Eğer bunun aksi olursa ona da **dördüncü şekil** derler ve (ancak) o, (aklın) tabiatına uzaktır. Mesela "Her *A*, B'dir; Her C, *A*'dır; Öyleyse bazı B, C'dir" gibi. Eğer orta terim her iki öncülde de yüklem olursa ona **ikinci şekil** derler. Mesela "Her B, *A*'dır; Hiçbir C, *A* değildir; Öyleyse Hiçbir B, C değildir" gibi. Eğer orta terim, her iki öncülde de konu olursa ona da **üçüncü şekil** derler. Mesela "Her A, B'dir; Her A, C'dir; Öyleyse Bazı B, C'dir" örneği gibi.

[21] Eğer delil, bitişik şartlı ya da ayrışık şartlı önermelerden oluşursa ona da **istisnâî-seçkin kıyas** derler. Bitişik şartlının örneği "Her ne zaman bir şey insan olursa o canlıdır; Ancak o, insandır; O hâlde o, canlıdır", "[Her ne zaman bir şey insan olursa o canlıdır]; Ancak o, canlı değildir, O hâlde o insan değildir" [kıyaslarıdır.]

[22] Ayrışık şartlının örneği ise "Bu sayı ya çifttir ya da tektir; Ancak o çifttir; O hâlde o tek değildir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir]; Ancak o tektir; O hâlde o çift değildir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir]; Ancak o çift değildir; O hâlde o tektir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir]; Ancak o tek değildir; O hâlde o çifttir" [önermeleridir].

[۲۰] پس اگر متوسط محمول شود موضوع مطلوب را و موضوع شود محمول مطلوب را آنرا شکل اول خوانند چون «کل ب أ، و کل أ ج، فکل ب ج».[۱] و اگر عکس این باشد آنرا شکل چهارم خوانند و این بعید از طبع است چون «کل أ ب، کل ج أ، فبعض ب ج»[۲]. و اگر متوسط محمول شود هر دو را آنرا شکل ثانی خوانند ۵ چون «کل[۳] ب آ، و لا شیء من ج أ، فلا شیء من ب ج».[٤] و اگر هر دو را موضوع شود، آنرا شکل ثالث خوانند چون «کل أ ب، و کل أ ج، فبعض ب ج»[٥].

[۲۱] و اگر دلیل مرکّب شود از متصله یا از منفصله آنرا قیاس استثنائی خوانند مثال متصله [٦]«کلما کان[۷] الشیء إنسانا کان حیوانا، لکنه إنسان، فهو حیوان»؛ «لکنه لیس بحیوان، فلیس بإنسان».

۱۰ [۲۲] مثال منفصله[۸] «هذا العدد إما زوج و إما فرد، لکنه زوج، فلیس بفرد»؛ «لکنه فرد، فلیس بزوج»؛[۹] «لکنه لیس بزوج، فهو فرد»؛[۱۰] «لکنه لیس بفرد، فهو زوج».

---

۱ ف: کل ج آ و کل آ ب فکل ج ب.
۲ ف، ق، ج – چون کل آ ب کل ج آ فبعض ب ج.
۳ ج –کل.
٤ ف: کل ج آ و لا شیء من ب آ فلا شیء من ج ب.
٥ ف: کل آ ج و کل آ ب فینتج کل ج ب.
٦ م + چون.
۷ م + هذا.
۸ م + حقیقیه.
۹ ف: فهو فرد.
۱۰ ف – لکنه لیس بزوج فهو فرد.

DÜRRE Fİ'L-MANTIK

Risâle-i Suğrâ Tercümesi

NUREDDİN MUHAMMED B. ŞERİF EL-CÜRCÂNÎ

[1] Lisanın dile getirdiği en hak konuşma ya da akılların ve zihinlerin ulaştığı en hak düşünce; Varlığı zorunlu, lütfu ve keremi kuşatıcı, sıfatlarını tasdîk mümkün olsa da zatının tasavvuru imkânsız olana hamdetmektir. Sonra salât ve selâm ademoğlu'nun efendisi ve güzelliğiyle âlemin süslendiği [Hz. Peygamber'e] ve O'nun nurlarıyla hidayete erip rütbelerini kateden ehlinden imamlar üzerine olsun.

[2] Ganî Allah'a muhtaç olan Muhammed Şerîf el-Hüseynî -Allah onun hâlini ıslah etsin ve marifet hakikatleri ile zihnini nurlandırsın- şöyle der: Babam ve şeyhim Şerîf eş-Şerîfî -Allah onun sırrını takdis etsin- geçmişte benim için mantığın asıllarına (*el-usûlü'l-mantıkıyye*) dair bir risâle ortaya koymuştu. Ömrüme yemin olsun ki bu risâle onların [mantıkçıların] sanatları ile ıstılahlarının özü ve görüşleri ile sözlerinin hulasasıdır. Ancak bu eser Fars dilinde kaleme alınmıştı. Ben, öğrencilerin tabiatının, manaları Arapça lafızlar altında (üzerinden) anlamaya alıştıklarını gördüğümden, -zira böyle olduğu zaman açık bir şekilde lafız manadan (mana lafızdan) farkedilmektedir- onun (Seyyid Şerîf'in) söylediklerinden bazı fâideler ekleyerek, mutluluğa götürecek ve gönülleri genişletecek şekilde risâleyi Arapça'ya çevirmeye çalıştım. Başarım ancak Allah sayesindedir, O'na tevekkül ederim ve O'na yönelirim. Risâleyi bir mukaddime, iki maksad ve bir hâtime üzerine tertip ettim.

الرسالة الصغرى المسماة بالدرة في المنطق

محمد ابن الشريف الجرجاني

بسم الله الرحمن الرحيم[١]

[١] أحق منطق نطق به اللسان أو سبق إليه العقول والأذهان حمد من وجب وجوده وعم إفضاله وجوده امتنع تصور ذاته وإن أمكن التصديق بصفاته. ثم الصلاة والسلام[٢] على سيد بني آدم[٣] ومن زين بجماله العالم وعلى الأئمة[٤] من آله المهتدين بأنواره السالكين لأطواره. أما بعد:

[٢] فيقول الفقير إلى الله الغني محمد الشريف الحسيني، أصلح الله حاله ونور بحقائق معرفته باله، قد عمل لأجلي فيما سلف والدي وشيخي الشريف الشريفي قدس الله سره رسالة في الأصول المنطقية هي لعمري لب فنهم واصطلاحهم ونتيجة[٥] مذاهبهم وأقوالهم إلا أنها اتفقت[٦] فارسية، وإني لما رأيت طباع الطلبة قد آنست بفهم المعاني من تحت الألفاظ العربية إذ حينئذ يفترق[٧] اللفظ عن المعنى بالتفرقة الجلية حاولت تعريبها بما يهدي السرور وينشرح الصدور[٨] مضيفا إليها فوائد مما يقول[٩] عليها. وما توفيقي إلا بالله عليه توكلت وإليه أنيب، ورتبتها على مقدمة ومقصدين وخاتمة:

١ خ + وبه عوني
٢ ل – السلام
٣ ص: سيدنا محمد ولد آدم، خ: ولد آدم
٤ خ + المعصومين
٥ ص، خ: بهجة
٦ ل: ألفت
٧ خ: يتميز
٨ ص + له
٩ ص: يعول

Mukaddime

[3] Bil ki zihin olarak adlandırılan akledici güçte meydana gelen suret; eğer hükümden hâli olursa "**tasavvur"** (kavram) olarak isimlendirilir; "insan"ı telaffuz etmen ve onun anlamının zihninde resmolması gibi; eğer [bu meydana gelen suret] hükümle birlikte olursa "**tasdîk"** olarak isimlendirilir.

[4] Hüküm bir şeyin başka bir şeye ya *îkâ'* (giydirme) yoluyla isnat edilmesidir ki buna "olumlama" (*îcâb*) denir; "İnsan yazandır" sözümüzde olduğu gibi; ya da *intizâ'* (soyundurma) yoluyla isnat edilmesidir ki buna da "olumsuzlama" denir ;"İnsan yazan değildir" sözümüzde olduğu gibi.

[5] Tasavvur ve tasdîkin her biri de eğer tefekküre/düşünmeye ihtiyaç duymaksızın (zihinde) meydana gelirse **bedîhî** (apaçık) ve **zarûrî** (zorunlu) olarak isimlendirilir. Sıcaklık *tasavvuru* ve "ateş sıcaktır" [önermesinin] *tasdîki* gibi. [Tasavvur ve tasdîk] eğer tefekküre/düşünmeye ihtiyaç duyarak meydana gelirse **kesbî** (sonradan kazanılan) ve **nazarî** (teorik) olarak isimlendirilir. Ruh tasavvuru ve "âlem hâdistir" [önermesinin] tasdîki gibi.

[6] Tefekkür/Düşünme (*fikr*) ise, bilinenlerin (bilgilerin, *malumatın*) tam da bilinmeyenin bilgisine ulaştıracak şekilde tertip edilmesi-düzenlenmesidir. Eğer bilinmeyen, tasavvur ise tertip edilmiş malumat, **kavl-i şârih** (açıklayıcı söz) ve **muarrif** (tarif edici, tarif) diye; eğer tasdîk ise söz konusu tertip edilmiş malumat, **hüccet** (kanıt) ve **delil** olarak isimlendirilir. Birincinin örneği şudur: Canlının ve düşünenin anlamlarını ayrı ayrı bildiğinde, sonra daha genel olanı daha özel olanı önceleyecek şekilde ikisini bir araya getirip "düşünen canlı"[1] dediğinde bu [tertipten], öncesinde hasıl olmayan bir şey, yani "insan" tasavvuru meydana gelir. İkincinin örneği ise şudur: Tarif edici sözde tavsif ettiğimiz üzere "Âlem değişkendir, Her değişken hâdistir" [öncüllerini] bildiğinde, sonra bu ikisini bir araya getirip (kurallarına uygun) tertip ettiğin zaman bu [tertipten] "Âlem hâdistir" [önermesinin] bilgisinin (*ilminin*) hâsıl olmasıdır.

---

1 Türkçe'nin sentaksı nedeniyle bu örnekte daha genel olan daha özel olandan önce gelmez. (çev.)

المقدمة

[٣] اعلم أن الصورة الحاصلة المسماة بالعلم في القوة العاقلة المسماة بالذهن إن كان خاليا عن الحكم سمي تصورا كما إذا تلفظت بالإنسان فارتسم معناه في ذهنك، وإن كان مع الحكم سمي تصديقا.

٥ [٤] والحكم إسناد أمر إلى آخر إيقاعا ويسمى إيجابا كقولنا «الإنسان كاتب» أو انتزاعا ويسمى سلبا كقولنا «الإنسان ليس بكاتب».

[٥] وكل[١] من التصور والتصديق إن حصل من غير افتقار إلى الفكر سمي بديهيا وضروريا كتصور الحرارة والتصديق بأن «النار حارة»، وإن حصل مع الافتقار إليه يسمى كسبيا ونظريا كتصور الروح والتصديق بأن «العالم حادث».

١٠ [٦] والفكر وهو ترتيب المعلومات على وجه يؤدي إلى العلم بمجهول، فإن كان تصوريا فتلك المعلومات المرتبة تسمى قولا شارحا ومعرفا، وإن كان تصديقيا فتلك المعلومات المرتبة[٢] تسمى حجة ودليلا. مثال الأول كما إذا علمت معنى الحيوان ومعنى الناطق علما بهما مفرقين فجمعتهما[٣] ثم رتبتهما بأن قدمت الأعم على الأخص فقلت «حيوان ناطق» حصل من ذلك ما لم يكن حاصلا وهو تصور الإنسان. ومثال

١٥ الثاني كما إذا علمت «العالم متغير، وكل متغير حادث» على ما وصفنا في المعرف فجمعتهما ورتبتهما حصل منه العلم بأن «العالم حادث».

---

١ ل: ذلك
٢ ل – المرتبة
٣ ص – جمعتهما

Birinci Maksad: Tarif (*Muarrif*) Bahisleri

[7] Tasavvur edilen olması bakımından tasavvur edilen her tarif edici, eğer Zeyd'in zatı gibi birden çok şey arasında ortaklaşmaya engel oluyorsa "hakikî tikel"dir (*cüz'î*); eğer "insan" mefhumu gibi buna engel olmazsa tümeldir (*küllî*). Tümelde ortaklaşan çokluk, fertler diye; ayrıca tümele göreli olarak "izafî tikeller" diye isimlendirilir; Zeyd, Amr, Bekr gibi.

[8] Sonra tümel, eğer fertlerine kıyaslanırsa ya (1) onların hakikatlerinin aynısı (tamamı) olur ve **tür** (*nev'*) olarak isimlendirilir, insan gibi; ya da (2) onların hakikatlerinin parçası olur; o zaman da bu parça (2.1.) eğer o hakikat ve başka bir mahiyet arasında ortaklaşılan parçanın tamamı olursa **cins** olarak isimlendirilir; canlı (*hayevân*) gibi. Zira "canlı-*hayevân*", insan ile sair hayvanat arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Eğer bu parça (2.2.) 'ortak parçanın tamamı' (*tamâm-ı müşterek*) değil ise **ayrım** *(fasıl)* olarak isimlendirilir; ister "düşünen-akleden" (*nâtık*) gibi hiç ortak olmasın, isterse de "duyumsayan" (*hassâs*) gibi ortak olup da "ortak parçanın tamamı" olmasın fark etmez [yine de *fasıl* olarak isimlendirilir]. [Tümel] eğer (3) fertlerinin hakikatinin dışında olup da (3.1.) "Gülen" gibi, tek bir mahiyete özgü olur ve onun dışında başka bir mahiyette bulunmaz ise **özgülük-*hâssa***; eğer (3.2.) "yürüyen" gibi, bir mahiyete özgü olmaz ise **genel araz-*araz-ı âm*** olarak isimlendirilir.

[9] Cins de eğer fertlerinin hakikati ile bu cinste ortaklaşanların hepsi arasında ortak olan parçanın tamamı olursa **yakın cins** olarak adlandırılır, canlı-*hayevân* gibi. Eğer fertlerinin hakikati ile cinste ortaklaşanların bazısı arasındaki ortak parçanın tamamı olursa **uzak** [***cins***] olarak isimlendirilir. Uzaklığın da mertebeleri farklı farklıdır. Bunu bilmedeki kural (*zâbıt*) ise şudur: Söz konusu ortaklaşılan cinsten, (ortak parçanın tamamını paylaştığı bazısı dışında) geriye kalan türe bakılır; eğer o, tek bir tür ise o zaman cins bir mertebe uzaktır ve bu durumda da cevap iki tane olur: Birincisi bu cinstir; diğeri ise geriye kalan türe nispetle ortak parçanın tamamı olan cinstir. Eğer o, iki tür ise o zaman cins iki mertebe uzaktır ve bu durumda da cevap üç tane olur ve buna göre devam eder.

المقصد الأول:

في مباحث المعرف

[٧] كل معرف متصور من حيث إنه[١] متصور إن امتنع عن الشركة بين كثيرين فهو جزئي حقيقي كذات زيد، وإن لم يمتنع فهو كلي كمفهوم الإنسان. وتلك الكثرة المشتركة فيه تسمى[٢] أفرادا[٣] و جزئيات إضافية[٤] له كزيد وعمرو وبكر. ٥

[٨] ثم الكلي إذا قيس إلى أفراده فإما أن يكون عين حقيقتها كالإنسان ويسمى نوعا أو جزء حقيقتها وحينئذ فإن كان تمام المشترك بينها وبين ماهية أخرى كالحيوان فإنه تمام المشترك بين الإنسان وسائر الحيوانات سمي جنسا، وإن لم يكن تمام المشترك كذلك يسمى فصلا سواء لم يكن مشتركا أصلا كالناطق أو[٥] مشتركا ولم يكن تمام المشتركة كالحساس أو خارجا عن حقيقتها، فإن اختص بماهية ولا يوجد ١٠ في غيرها يسمى خاصة[٦] كالضاحك، وإن لم يختص يسمى عرضا عاما كالماشي.

[٩] والجنس إن كان تمام المشترك بين حقيقة أفراده وجميع مشاركاتها فيه[٧] يسمى قريبا مثل الحيوان، وإن كان تمام المشترك بينها وبين بعض مشاركاتها فيه يسمى بعيدا. ومراتب البعد مختلفة. والضابط في معرفته أن تنظر إلى النوع المشارك بها[٨] الباقي عن[٩] الجنس فإن كان واحدا فبعيد بمرتبة واحدة، والجواب حينئذ اثنان أحدهما ١٥ هو هذا الجنس وثانيهما الجنس الذي هو تمام المشترك بالنسبة إلى النوع الباقي. وإن كان اثنين فبعيد بمرتبتين والجواب ثلاثة وعلى هذا.[١٠]

---

١ ل: هو
٢ ص – فيه يسمى
٣ ل: فردا
٤ ص: اضافيات
٥ خ + كان
٦ ص – عن حقيقتها، فإن اختص بماهية ولا يوجد في غيره يسمى خاصة
٧ ل – فيه
٨ ص: لها؛ ل: أما
٩ ص: هو
١٠ ل، خ – وإن كان اثنين فبعيد بمرتبتين والجواب ثلاثة وعلى هذا.

Fasıl: [Tarifin Kısımları]

[10] Tarif edici, dört kısımdır: Tam tanım (*hadd-i tâm*); (mahiyeti kuran) parçaların tamamını kuşattığı için yakın cins ve yakın fasıldan oluşur, insan için "düşünen-konuşan canlı" gibi. Eksik tanım (*hadd-i nâkıs*); uzak cins ve yakın fasıldan oluşur, insan için "düşünen-konuşan cisim" gibi. Tam resim (*resm-i tâm*); yakın cins ve hâsseden oluşur, insan için "gülen canlı" gibi. Eksik resim (*resm-i nâkıs*); uzak cins ve hâsseden oluşur, insan için "gülen cisim" gibi. Genel araz ile hâsseden oluşana da eksik resim denir, insan için "gülen varlık" gibi.

[11] Bil ki: Cins ve faslın kullanımı çoğunlukla dışta var olan hakikatler içindir, insan ve at gibi. Cins ve fasıl bazen nahivcilerin ıstılahları gibi itibari mefhumlar için de kullanılabilir; mesela 'kelime'nin cinsi ve faslı gibi; gerçi "cinsi ve faslı yerinde (*menzilesinde*)" denilse daha iyi olur. Tanım (*Had*) Arap dili âlimlerine göre tarif edicinin eş anlamlısıdır ve dört kısmı da içine alır.

[12] İmam Sirâcüddin es-Sekkâkî (ö. 626/1229) -Allah ona rahmet etsin- *Tekmile*'de[1] şöyle dedi: Tahsîl ehlinden bir topluluk hariç bize göre "**tanım**, bir şeyi (onu oluşturan) parçaları (*eczâ'*) ile ya da ona lâzım gelen unsurlar (*levâzım*) ile yahut her ikisinin bileşimiyle, [kaplamına giren tüm fertleri] kuşatıcı (*câmi'*) ve [kaplamı dışındaki tüm fertleri de] dışta bırakan (*mâni'*) bir şekilde tarif etmekten ibarettir." Kuşatıcılık ile kasıt; eğer tanımlanan şeyin birden çok ferdi varsa, tanımın söz konusu fertlerin tümünü içermesidir. Dışta bırakma ile kasıt; tanımlanan şeyin dışındakilerin tanıma girmesini engellemesidir. Çoğu kere ibareyi değiştirip

1 Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* isimli eserinin tekmile kısmıdır. İbare için bkz. Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 436.

فصل[١]: [أقسام التعريف]

[١٠] المعرف أربعة أقسام: حد تام وهو ما يتركب من الجنس والفصل القريبين لاشتماله على تمام الأجزاء كالحيوان الناطق للإنسان. وحد ناقص وهو ما يتركب من الجنس البعيد والفصل القريب كالجسم الناطق للإنسان. ورسم تام، وهو ما يتركب ٥ من الجنس القريب والخاصة كالحيوان الضاحك للإنسان. ورسم ناقص إن كان من الجنس البعيد والخاصة نحو الجسم الضاحك للإنسان وكذا المركب من العرض العام مع الخاصة رسم ناقص كالموجود الضاحك للإنسان.

[١١] واعلم أن إطلاق الجنس والفصل في الغالب الكثير إنما يكون في الحقائق الموجودة في الخارج[٢] كالإنسان والفرس، وقد يطلقان في المفهومات[٣] الاعتبارية ١٠ أيضا كاصطلاحات النحاة مثلا يقال جنس الكلمة وفصلها وإن كان الأحسن أن يقال بمنزلة جنسها وفصلها. وإن الحد يرادف المعرف عند علماء العربية ويتناول الأقسام الأربعة.

[١٢] قال الإمام سراج الدين السكاكي رحمه الله تعالى[٤] في[٥] التكملة[٦]: «الحد عندنا[٧] دون جماعة من ذوي التحصيل عبارة عن تعريف الشيء بأجزائه أو بلوازمه ١٥ أو بما يتركب منهما تعريفا جامعا مانعا. ويعني بالجمع كونه متناولا لجميع أفراده إن كانت له أفراد: وبالمنع كونه آبيا عن دخول غيره فيه. [...] وكثيرا ما نغير[٨] العبارة

١ ص: تنبيه؛ خ: خاتمة
٢ ل – في الخارج
٣ ل: المفهوم
٤ ص + صاحب المفتاح
٥ ل – في
٦ أي تكملة علم المعاني من كتاب مفتاح العلوم.
٧ ص + لأصل العربية
٨ ل: نفى

şöyle deriz: "**Tanım**, bir şeyi [ona] eşit bir nitelikle nitelemektir." Eşitlikle kasdımız, nitelenen şeyin bir ferdini bile dışarıda bırakan bir fazlalığın ve de (hariçten) başka bir ferdi dâhil edecek bir eksikliğin (zikredilen nitelik olarak) bulunmamasıdır. (Tanımda zikredilecek olan) bu niteliğin özelliği, (olması gerekenden) az zikredildiğinde, nitelenen (ferdlerin) çoğalması, çok zikredildiğinde ise azalmasıdır. Bunun için de tanıma [tanımlananla] örtüşmesi ve [tanımlayıcı söz ile tanımlananın] döndürülebilmesi (*tard ve aks*) gerekir. Örtüşmenin imkânsızlığı eksiklik, döndürmenin imkansızlığı ise fazlalık alametidir. Her ikisinde de lafza değil manaya itibar edilir.

İkinci Maksad:
Delil Bahisleri

[13] Tasdîkin önerme ve haber olarak da isimlendirilmesi mümkündür (*caizdir*). Önerme üç kısımdır: (1) Yüklemli önerme: Hakikî ya da hükmî olarak *müfred* olan iki unsurdan oluşur; olumlu olarak isimlendirilen "İnsan yazandır" ve olumsuz olarak isimlendirilen "İnsan yazan değildir" örnekleri gibi. Yüklemlide üzerine hüküm verilene (*mahkûm aleyh*) "konu" (*mevzû*) ve kendisiyle hüküm verilene (*mahkûm bih*) "yüklem" (*mahmûl*) denir.

[14] (2) Bitişik şartlı: Aralarında bitişiklik (*ittisâl*) ya da [*ittisâlin*] selbi ile hüküm verilen iki önermeden oluşur, "Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz olmuştur" ve "Güneş doğmuşsa gece var olacak değildir" gibi. Birincisi olumlu bitişik şartlı, diğeri olumsuz bitişik şartlıdır.

[15] (3) Ayrışık şartlı: Aralarında ayrışma (*infisâl*) ya da [*infisâlin*] selbi ile hüküm verilen iki önermeden oluşur. Bu da üç kısımdır: (3.1.) **Hakîkiyye**: İki önerme arasında hem doğruluk hem de yanlışlık bakımından birbirini nefyetme (*tenâfî*) ile ya da bunun selbi ile hüküm verilen (ayrışık şartlı) önermedir; "Sayı ya çifttir ya da tektir" ve "Sayı ya çifttir ya da iki eşit parçaya bölünen değildir" gibi. (3.2.) ***Mâni'atü'l-cem'***: [İki önerme]

فنقول: الحد وصف الشيء وصفا مساويا ونعني بالمساواة أن ليس فيه زيادة تخرج فردا من أفراد الموصوف ولا نقصان يدخل فيه غيره. فشأن الوصف[1] هذا يكثر الموصوف بقلته ويقلله بكثرته ولذلك يلزمه الطرد والعكس فامتناع الطرد علامة النقصان، وامتناع[2] العكس علامة الزيادة.»[3] والعبرة فيهما بالمعنى دون اللفظ.

٥ **المقصد[4] الثاني:**

في مباحث الدليل

[١٣] التصديق يسمى تجوزا بالقضية والخبر. والقضية ثلاثة أقسام: حملية وهي ما تركبت من مفردين حقيقة أو حكما[5] مثل «الإنسان كاتب» ويسمى موجبة، و«الإنسان ليس بكاتب»[6] ويسمى سالبة. والمحكوم عليه في الحملية يسمى موضوعا

١٠ والمحكوم به[7] محمولا.

[١٤] وشرطية متصلة وهي ما تركبت من قضيتين حكم باتصالهما أو بسلبه نحو «كلما كانت الشمس طالعة فالنهار موجود» و«ليس إذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود» فالأولى متصلة موجبة والأخرى سالبة.

[١٥] وشرطية منفصلة وهي ما تركبت من قضيتين حكم بانفصالهما أو سلبه وهي

١٥ ثلاثة أقسام: حقيقية، حكم فيها بالتنافي بينهما صدقا وكذبا أو بسلبه مثل «العدد إما زوج وإما فرد»، «وليس العدد إما زوجا وإما منقسما[8] إلى متساويين». ومانعة جمع

١ خ + أي الوصف المساوي
٢ خ: فانتفاء
٣ مفتاح العلوم للسكاكي، ٦٣٤.
٤ خ: المبحث
٥ ل، خ – حقيقة أو حكما
٦ ل – ويسمى موجبة، والإنسان ليس بكاتب
٧ خ + يسمى
٨ ل: أو

arasında sadece doğruluk bakımından birbirini nefyetme ya da bunun selbi ile hüküm verilen önermedir; “Bu şey ya taştır ya da ağaçtır” ve “Bu şey ya taş ya da cisim olacak değildir” gibi. (3.3.) ***Mâni‘atü’l-huluvv***: İki önerme arasında sadece yanlışlık bakımından birbirini nefyetme veya bunun selbi ile hüküm verilen önermedir; “Bu şey ya taş olmayan ya da ağaç olmayandır” ve “Bu şey ya taş ya da ağaç olacak değildir” gibi.

[16] Sonra delil, eğer sırf yüklemlilerden oluşursa ***iktirânî*-içkin** kıyas olarak isimlendirilir ve bu kıyas içinde dört şekil bulunur. Bunun açıklanması ise şöyledir: Yüklemli bir önermede yüklemin konuya nispeti meçhulse, (bilgisine) ulaşılmak istenen bu (*matlûb*) önermenin her iki ucuna da [konu ve yüklemine de] nispeti bilinen bir orta terime ihtiyaç duyulur; ta ki bilinen bu iki nispet sayesinde, ulaşılmak istenen [*matlûb* önermede] yüklemin konuya nispeti elde edilsin.

[17] Mesela matlubun yüklemi olan C’nin, matlubun konusu olan B’ye nispetini bilmediğimizde ve (zikredilen nitelikteki) orta terimimiz de A olduğunda; bu durumda üç şey ortaya çıkar: Birincisi, matlubun konusu ki bu küçük terim diye isimlendirilir; ikincisi, matlubun yüklemi ki bu büyük terim diye isimlendirilir; üçüncüsü de aralarında ortak-aracı olan ki bu da orta terim diye isimlendirilir.

[18] Buna göre eğer orta terim, (küçük öncülde) küçük terimin yüklemi ve (büyük öncülde) büyük terimin konusu olur ise -ki bu sonuç verişi bizzat olan doğal düzendir- **birinci şekil** ve ‘ilimlerin mi‘yârı’ olarak isimlendirilir. Mesela “Her B *A*’dır, Her *A* C’dir, öyleyse Her B C’dir”. Eğer bunun aksi olursa bu da **dördüncü şekildir** -ki bu doğal düzene en uzak olandır-. Eğer [orta terim] her iki öncülde de yüklem olursa **ikinci şekildir**. Mesela “Her B *A*’dır, Hiçbir C *A* değildir, Öyleyse Hiçbir B C değildir”. Eğer orta terim her iki öncülde de konu olursa bu da **üçüncü şekildir**. Mesela “Her *A* B’dir, Her *A* C’dir, öyleyse Bazı B’ler C’dir” gibi.

حكم فيها بتنافيهما في الصدق[1] فقط أو بسلبه نحو «هذا الشيء إما حجر أو شجر» و«ليس هذا الشيء إما حجرا وإما جسما».[2] ومانعة خلو حكم فيها بتنافيهما في الكذب فقط[3] أو بسلبه نحو «هذا الشيء إما لا حجر وإما لا شجر» و«ليس هذا الشيء إما حجرا وإما شجرا.»

٥ [١٦] ثم الدليل إذا تركب من الحمليات الصرفة[4] يسمى قياسا اقترانيا وينعقد فيه أربعة أشكال: بيان ذلك أن نسبة المحمول إلى الموضوع إذا كانت مجهولة في القضية الحملية افتقر إلى وسط يعلم نسبته إلى كل واحد من طرفي القضية المطلوبة حتى يستحصل[5] من هاتين النسبتين المعلومتين نسبة المحمول إلى الموضوع في المطلوب.

[١٧] مثلا إذا جهلنا نسبة الجيم الذي هو محمول المطلوب إلى الباء الذي هو ١٠ موضوعه ووسطنا الألف فههنا ثلاثة أشياء: الأول موضوع المطلوب ويسمى أصغرا، الثاني محمول المطلوب ويسمى أكبرا، الثالث الأمر المتوسط ويسمى أوسطا.

[١٨] فالأوسط[6] إن كان محمولا للأصغر وموضوعا للأكبر فهو النظم الطبيعي الذي إنتاجه بالذات ويسمى شكلا أولا ومعيار العلوم مثل «كل (**ب**) (أ)، وكل (أ) (ج)، فكل (**ب**) (ج)[7]»، وإن كان[8] على عكس ذلك فهو الشكل الرابع وهو بعيد عن ١٥ الطبع جدا. وإن كان محمولا لهما فهو الشكل الثاني نحو «كل (**ب**) (أ)، ولا شيء من (ج) (أ)، فلا شيء من (**ب**) (ج).» وإن كان موضوعا لهما فهو الشكل الثالث نحو «كل (أ) (**ب**)، وكل (أ) (ج)، فبعض (**ب**) (ج).»

---

١ ص: الكذب
٢ ل + فإنه حكم فيه بسلب المنافات والصدق فقط
٣ خ – فقط
٤ خ + أو من المتصلات أو من المنفصلات
٥ ل: يستحيل
٦ خ – فالأوسط
٧ خ: فكل (أ) (ج)
٨ خ: + (ب)

[19] Eğer delil, bitişik şartlı ya da ayrışık şartlıdan bileşik olursa ***istisnaî-seçkin*** kıyas olarak isimlendirilir. Bitişik şartlının örneği, "Her ne zaman bir şey insan olursa canlıdır, Ancak o insandır, O hâlde o canlıdır", "[Her ne zaman bir şey insan olursa canlıdır], Ancak o canlı değildir, O hâlde o insan değildir" [kıyaslarıdır].

[20] Ayrışık şartlının örneği ise şunlardır: "Bu sayı ya çifttir ya da tektir; Ancak o çifttir, O hâlde o tek değildir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir], Ancak o tektir, O hâlde o çift değildir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir], Ancak o çift değildir, O hâlde o tektir"; "[Bu sayı ya çifttir ya da tektir], Ancak o tek değildir, O hâlde o çifttir".

Hâtime:

Münazara İlminin Medarı Olan Kaideler

[21] Bu kaideler, iki tartışmacı-*münazaracı* arasında geçen hiçbir tikel tartışmanın istisna edilemeyeceği (vazgeçilmez) kaidelerdir. Bil ki: Münazara edenlerin konuşması ya tarifler ya da meseleler hakkındadır. Eğer tariflerde olursa *sâilin*-soru soranın, (tarifin) şartlarını yerine getirmeyi talep etme ve ikisinden diğeri (mesele, öncül) değil de (tarifin) varlığını nakzetme (tarifi, efrâdını câmi' ağyârını mâni' olmadığını ileri sürerek iptal etme) hakkı vardır; ancak menedemez. Çünkü men' delil talebidir. Delil ise tasdîkte olur. Ancak hasım açık bir hüküm iddia eder de mesela "lügatte, örfte, ıstılahta ya da zımnen onun anlamı budur" derse o zaman [sâil] menedebilir. *Muallil* yani cevap veren, cevap verebilir.

[22] İsmî tarifte -ki bununla itibari mefhumları kastediyorum- cevap vermek kolaydır. Çünkü neticede o ıstılaha döner (uzlaşıma racidir) ve "bu lafızla kastım şudur" denebilir. Eğer konuşma, belli bir topluluğun (*kavmin*) ıstılahları hakkındaysa soran, nakli (kaynak, atıf) talep edebilir. Hakiki tarifte -dışta var olan mahiyetleri kastediyorum- cevap vermek zordur. Zira onlarda ıstılahın (uzlaşının) bir dahli yoktur. Bilakis tarifin zâti unsurları ile arazî unsurlarını bilmek ve bunları birbirinden ayırmayı, cins ile genel arazı ve fasıl ile hâsseyi birbirinden ayırmak suretiyle bilmek gerekir. Bu da çok zor hatta neredeyse güç yetirilemez bir şeydir.

[١٩] وإذا تركب من متصلة ومنفصلة يسمى قياسا استثنائيا مثال المتصلة «كلما كان[١] الشيء إنسانا كان حيوانا، لكنه إنسان، فهو حيوان»؛ «لكنه ليس بحيوان، فليس بإنسان».

[٢٠] ومثال المنصلة «هذا العدد إما زوج وإما فرد، لكنه زوج، فليس بفرد»؛ «لكنه فرد، فليس بزوج»؛ «لكنه ليس بزود، فهو فرد»؛ «لكنه ليس بفرد، فهو زوج». ٥

الخاتمة:

في قواعد من علم النظر[٢] وهي مداره

[٢١] ولا يشذ عنها شيء من المناظرات الجزئية الجارية بين المناظرين. فاعلم أن كلام المناظرين إما أن يقع في التعريفات أو في المسائل؛ فإن وقع في التعريفات[٣] فللسائل طلب الشرائط وإيراد النقض بوجود أحدهما دون الآخر. ولا يرد عليه المنع، ١٠ لأن المنع طلب الدليل. والدليل على التصديق إلا أن يدعي الخصم حكما صريحا كأن يقول هذا مفهومه[٤] لغة وعرفا أو اصطلاحا أو ضمنيا فله حينئذ أن يمنع. وللمعلل أي المجيب أن يجيب.

[٢٢] والجواب عن التعريف الاسمي أعني تعريف المفهومات الاعتبارية سهل،[٥] لأن حاصله يرجع إلى الاصطلاح وإن مرادي بهذا[٦] اللفظ هذا المعنى. فإن كان الكلام ١٥ في مصطلحات قوم بعينهم فللسائل طلب النقل. والجواب[٧] عن التعريف الحقيقي أعني تعريف الماهيات الموجودة في الخارج صعب، إذ لا مدخل فيه للاصطلاح بل يجب فيه العلم بالذاتيات والعوارض والتفرقة بينهما بأن يفرق بين الجنس والعرض العام والفصل والخاصة وهذا متعسر جدا بل متعذر.

---

١ خ + هذا
٢ ص: المنطق
٣ ص: – فإن وقع في التعريفات
٤ خ: المفهوم
٥ ل: بيان
٦ ص – بهذا
٧ ل، ص – الجواب

[23] Eğer konuşma, meseleler (yargılar) hakkında ise *muallil*-cevap veren, tartışma konusunu (*bahsi*) belirginleştirmeye (*tahrir*) ve görüşleri *takrir* etmeye (açıklığa kavuşturmaya) devam ettiği sırada ona men' yapılmaz. Aksine onun (soranın) hedefi, nakli doğrulama talebi olur. Eğer cevap veren, delili ikame etmeye başlarsa; hasım onun öncüllerinden belli bir öncülü ya da (yine) belirleyerek her ikisini de (büyük ve küçük öncülü birlikte) menederse bu, men, *munakaza* ve ayrıntılı-*tafsili nakz* olarak isimlendirilir ve herhangi bir şahide (atıfa) ihtiyaç duymaz. Eğer men'i güçlendiren (takviye eden) bir şey zikrederse bu, *müstened* ya da *sened* olarak adlandırılır. Bu şeyi zikretmeye giriştiğinde ona itiraz yöneltilemez; ancak zikrettiği şeyin men'e eşitliğini (karşılık geldiğini) iddia etmesi durumu istisna. Çünkü sened melzûmdur; men'in sübutu ve melzûmun ortadan kalkması, lâzımın da ortadan kalkmasını gerektirmez. Ancak eşitlik takdir edilirse [o zaman] lâzım olur ve men'i mümkün olur. Senedin zikredildiği çoğu durumda [sened men'e] eşit bir şekilde zikredilir. Bunun için sened üzerine konuşma (itirazda bulunma) yaygınlık kazanmıştır.

[24] Eğer [hasım], belirsiz bir öncülü, öncüllerde ihlal (eksiklik veya çarpıtma) var anlamında "deliliniz, tüm öncülleriyle doğru-*sahih* değildir" diyerek menederse bu *icmalî nakz* olarak adlandırılır ve o ancak ihlale dair şahit (kaynak) zikrettiği takdirde dinlenilir (dikkate alınır). Eğer öncüllerden hiç birini, ne icmali ne de tafsili olarak menetmezse aksine iddia edilenin çelişiği olacak şekilde başka bir delille karşılık verirse, bu da *muaraza* olarak isimlendirilir. Bu durumda ise soru soran (*sâil*), cevaplayan (*muallil*) haline gelmiş olur ya da tam tersi olur. (Cevaplayan, soran konumuna gelmiş olur).

Ek:

[25] Muallilin cevap verme konusunda **acele etmemesi** gerekir. Bilakis öncelikle [menedenden] men'in yönünün belirginleştirilmesini (*tevcih*) ve *tahkikini* talep etmesi gerekir. Çünkü belki de [meneden, delil talep eden kişi], [men'in] yönünü belirginleştiremeyecek ya da onun, mesela [muallilin görüşüne] zarar vermeyecek şekilde fasid olduğu ortaya çıkacak

[٢٣] وإن وقع في المسائل فما دام المعلل في تحرير البحث وتقرير المذاهب فلا ينتقض عليه منع بل غايته طلب تصحيح[١] النقل فإذا شرع في إقامة الدليل فالخصم إن منع مقدمة معينة من مقدماته أو كلتيهما على التعيين فذاك يسمى منعا ومناقضة ونقضا تفصيليا ولا يحتاج فيه إلى شاهد وإن ذكر شيئا مما[٢] يتقوى به المنع ويسمى ٥ مستندا أو سندا[٣]. فإن شرع بذكره لم يتجه[٤] الاعتراض عليه إلا إذا ادعى مساواته المنع. لأن السند ملزوم وثبوت المنع وانتفاء الملزوم لا يستلزم انتفاء اللازم لكنه على تقدير المساواة يصير لازما، فيمكن منعه. وأكثر ما يذكر السند[٥] يذكر مساويا فلذا شاع الكلام عليه.

[٢٤] وإن منع مقدمة غير معينة بأن يقول ليس دليلكم بجميع مقدماته صحيحا ١٠ بمعنى أن فيها خللا، فذاك يسمى نقضا إجماليا، ولا يسمع إلا أن يذكر الشاهد على الخلل. وإن لم يمنع شيئا من المقدمات أصلا لا تفصيلا ولا إجمالا بل قابل بدليل[٦] على نقيض مدعاه فذاك[٧] يسمى معارضة وحينئذ يصير السائل معللا أوبالعكس.

تذنيب[٨]:

[٢٥] من الواجب[٩] على المعلل أن لا يستعجل بالجواب بل يطلب عن توجيهه المنع ١٥ وتحقيقه إذ ربما لا يتمكن المانع من توجيهه أو[١٠] يظهر فساده بأن لا يكون مضرا مثلا

---

١ خ: صحيح
٢ ص – وإن ذكر شيئا مما
٣ ل: يسمى مسندا للمنع يتقوى به المنع وإن ذكر شيئا ويسمى مستندا
٤ خ: يصر
٥ ص: المسند
٦ خ + دال
٧ ل – فذاك
٨ خ: تنبيه
٩ ل: الواجبات
١٠ ل: ولا

ya da cevabı kendisi hatırlayacaktır. Cevap verildiği zaman ise (bu sefer) menedenin acele etmemesi, aksine cevabın yönünün (odak noktasının) belirginleştirilmesi ve tafsil edilmesini talep etmesi gerekir. Çünkü belki de [bu sefer de muallil] cevaba güç yetiremeyecek ya da cevabı hatalı olacak veya başka bir yerde ona zarar verici bir cevap olacaktır.

[26] Birbiriyle münazara eden iki tarafın da her bir ilim hakkında, o ilmin sınırları ve yetki alanı içinde konuşması gerekir. Dolayısıyla yakinî bilgiler hakkında zannî yetkinlikteki bilgilerle (verilerle) veya bunun tersi olacak şekilde konuşmamaları gerekir. İbareler apaçık lafızlarda son bulduğu zaman soranın-*sâilin*, bu lafızların da açıklamasını cevaplayandan-*muallilden* veya tarifi yapandan talep etme noktasında (daha da) uğraşma (konuyu uzatma) hakkı yoktur. En iyi Allah bilir. Evvelen, âhiren, zâhiren ve bâtınen Allah'a hamd, peygamberine çokça selam olsun.

أو يتذكر جوابه. وإذا أجيب فعلى المانع أن لا يستعجل ويطلب توجيه الجواب وتفصيله إذ ربما لا يقدر عليه أو[1] يكون غلطا[2] أو يضره في موضع آخر.

[٢٦] ومن الواجب على المتناظرين أن يتكلما[3] في كل علم بما هو حده ووظيفته فلا يتكلما في اليقيني بوظايف الظني وبالعكس. وإذا انتهى التعبير إلى ألفاظ جلية ٥ فليس للسائل المكافحة في طلب توضيحها من المعلل والمعرف. والله أعلم[4].

والحمد لله أولا وآخرا وظاهرا وباطنا وسلم كيثرا[5].

---

١ ل: أن
٢ خ – غلطا
٣ خ – أن يتكلما
٤ ل – والله أعلم
٥ ص – والحمد لله أولا وآخرا وظاهرا وباطنا وسلم كيثرا.

VELEDİYYE

Risâle-i Kübrâ Tercümesi

NUREDDİN MUHAMMED B. ŞERİF EL-CÜRCÂNÎ

[MUKADDİME]

Kendisine şükredilip hamdedilmeksizin fasih bir konuşmanın (*mantık*) tamama ermediği ve belâgatte zirve hiç kimsenin övgüsünün O'nun yüceliğinin künhüne erişemediği Allah Teâlâ'ya hamdolsun. Salât O'nun habibi ve kulu üzerine olsun ve sonrasında âli ve ashabı üzerine olsun. Muhakkik, titiz âlim, kâmil, mükemmel ve yücelik sahibi Ebu'l-Berekât Ali Seyyid Şerîf'in -Allah onu cemâl-i âlîsi ile şereflendirsin- oğlu için kaleme aldığı kıymetli risâle, çok nefis kaideler ve apaçık faydalar içeren bir risâledir. Ancak Arapça'nın, fesahatinden dolayı (manaları) zabtı daha kolay ve şerefinden dolayı ezberlenmesi daha güzel olduğu için Farsça ibareyle yazılan bu risâleyi, ekleme veya çıkarma yapma şeklinde herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın (olduğu gibi) tertibi ve telifinden bereketlenelim diye kıymetli oğlum için Arapça'ya çevirdim; -zira risâle, ilimlerin tahkiki ve beyanının açıklığıyla (tam) karar kılmış haldeydi- ve (bu çeviri işinde) Allah'tan kolaylık ve başarı vermesini ve tasavvur ve tasdîk olmak üzere kıymetli ilmi feyz etmesini diledim.

الرسالة الكبرى
المسماة بالولدية
في المنطق
عرَّبها ابن الشريف الجرجاني

[المقدمة]

الحمد لله الذي لا يتم المنطق الفصيح[١] دون شكره وحمده ولا يبلغ مدح[٢] البليغ كنه عظمته[٣] ومجده، والصلاة على[٤] حبيبه وعبده وعلى آله وصحبه من بعده. وبعد:[٥] فان الرسالة الشريفة التي ألفها في المنطق لأجل ولده[٦] السيد الشريف[٧] المحقق والحبر المدقق الكامل المكمل المنيف أبو البركات علي[٨] شرّفه الله بجماله العلي[٩] رسالة مشتملة على قواعد نفيسة وفوائد جليلة إلا أنها لما وقعت بالعبارة الفارسية[١٠] وكان ضبط العربية لفصاحتها أسهل وحفظها لشرفها أحسن فعربتها لأجل ولدى الأعز[١١] متبركا بترتيبه وتأليفه من غير تصرف فيه[١٢] بالزيادة والنقصان فإن هو المتقرر[١٣] بتحقيق العلوم وإيضاح البيان[١٤] وسائلا من الله تعالى التيسير[١٥] والتوفيق وإفاضة العلم الشريف من التصور والتصديق.[١٦]

---

١ و: منطق الفصيح.
٢ ل + مدح
٢ ش + وغايته.
٤ ش، م: + محمد.
٥ م: أما بعد.
٦ و، م + الأكرم.
٧ و، م — الشريف.
٨ و، م + المدعو بسيد الشريف.
٩ م: الطيف؛ ش: فإن السيد الشريف والبحر المدقق الكامل المكمل المنيف أبا الحسن عليا الملقب بالشريف قدس الله سره. وأفاض علينا بره لما ألف في المنطق لأجل ولده.
١٠ ش + وكان ضبطها أعسر.
١١ ش — الأعز.
١٢ ل – فيه.
١٣ ل – فيه.
١٤ ش – فإن هو المتقرر بتحقيق العلوم وإيضاح البيان.
١٥ م: التيسر.
١٦ ص: الحمد لله الذي يستحق الحمد لذاته وصفاته ويستوجب الشكر على آلائه وعطياته يا من جعل لنا العلم أجل موهبته وألهمنا الإقرار بكلمة توحيده يا من تحيرت الأفهام عن وصفه بصفاته ويتقاصر الأوهام عن ملاحظة عناياته، والصلاة على محمد سيد صفوته وعلى آله وأصحابه وعترته ما تعاقب الليالي والأيام وتكرار الشهور والأعوام. أما بعد:
فإن سيدنا وشيخنا الاستاد للبشر والعقل الحادي عشر المستغني عن التعريف المشتهر بالسيد الشريف قدس الله روحه العزيز. قد كتب لولده رسالة في المنطق باللسان الفارسي تسهيلا لأمر التعليم له في المنطق المألوف الأنسي صغيرة الحجم كبيرة الفوائد قليلة المقدمات غزيرة العوائد. وقد اشتهرت في ديار العجم في جميع الأعصر كاشتهار الشمس في رابعة النهار، وفي هذه الديار وقعت أخفى من السُّهى بحيث ينكر بوجودها أكثر أولي النهى. فقصدت

[1] Bil ki insanın, tıpkı aynada olduğu gibi şeylerin suretlerinin nakşolduğu bir idrak gücü vardır. Ancak aynada yalnızca duyulurların suretleri meydana gelirken insanın idrak gücünde hem duyulurlar hem de akledilirlerin suretleri meydana gelir. Duyulur olan (*mahsûs*); görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olmak üzere beş duyudan biriyle algılanan şeydir. Akledilir olan (*ma'kûl*) ise bunlardan herhangi birisiyle algılanmayan şeydir. Zihin olarak adlandırılan bu güçte meydana gelen her suret ya tasavvurdur ya da tasdîktir. Çünkü bu suret; eğer bir şeyin başka bir şeye "Zeyd yazandır" örneğinde olduğu gibi olumlama ya da "Zeyd yazan değildir" örneğinde olduğu olumsuzlama yoluyla nispeti şeklinde olur ise tasdîktir. Eğer bu suret, mezkûr nispet gibi değilse tasavvurdur. Öyleyse idrakten ibaret olan bilgi (*ilim*), tasavvur ve tasdîk (diye iki kısım ile) sınırlanmıştır.

[١] اعلم أن للإنسان[1] قوة دراكة تنتقش فيها صور الأشياء كما في المرآة، لكن لا يحصل فيها[2] إلا صور المحسوسات وفي القوة المدركة[3] الإنسانية[4] يحصل صور المحسوسات والمعقولات. والمحسوس[5] ما يدرك بإحدى الحواس الخمسة التي[6] هي الباصرة والسامعة والشامة والذائقة واللامسة. والمعقول ما لا يدرك بشيء منها[7] وكل صورة حصلت[8] في هذه القوة[9] التي تسمى[10] بالذهن إما تصور وإما تصديق. ٥ لأن تلك الصورة[11] إن كانت نسبة أمر الى آخر إيجابا كزيد كاتب أو سلبا[12] كزيد ليس بكاتب تسمى[13] تصديقا وإن كانت غير[14] النسبة المذكورة[15] تسمى[16] تصورا. فالعلم الذي هو الإدراك[17] منحصر في التصور والتصديق.

إلى ترجمتها باللسان العربي الذي هو أفضل الألسنة بمحمد العربي مع قلة البضاعة وقصور الباع في الصناعة مجتنبا عن الإخلال في أصله وعن الإطناب في فصله. وجعلتها بضاعة مزجاة لمن هو يوفى الكيل وذريعة لمن هو لفقرائه صاحب الجود والميل ولمن عمّ أنعامه على كافة البرايا وعمّ طوائف الخلق بأصناف العطايا؛ ألا هو السلطان تلألأ أنوار السلطنة من غرة جبينه وتظاهر شعائر الخلافة بيمنه ويمينه مولانا ومولى الخافقين سلطاننا وسلطان المشرقين السلطان على الإطلاق المالك بسرير الخلافة بالاستحقاق المتمثل بنص «إن الله يأمر بالعدل والإحسان» أعني السلطان بن السلطان أبا الفتح سلطان بايزيد بن سلطان محمد بن سلطان مراد خان خلّد الله ظلال معدلته على مفارق العالمين وأيد أنوار رأفته على سكان الأرضين من قال آمين أبقى الله بهجته إلى يوم الدين.

١ م: الإنسان.
٢ ص: في المرآة.
٣ ل: قوة المدركة.
٤ ص – الإنسانية.
٥ ش: المحسوسات.
٦ ص: و.
٧ ل، م: ما يدرك بغير شيء منها؛ ما لا يكون مدركا بهذه الحواس.
٨ ص: حاصلة.
٩ ص + الدراكة.
١٠ ص: يقال لها.
١١ ص: الصورة الحاصلة فيها.
١٢ ص: صورة نسبة شيء إلى شيء بالإيجاب نحو زيد كاتب أو بالسلب.
١٣ ص: يقال لها.
١٤ ص + صورة.
١٥ ش: نسبة مذكورة.
١٦ ص: يقال لها.
١٧ ص: عبارة عن الإدراك.

Fasıl: [Tasavvur ve Tasdîk]

[2] Bundan sonra bilinir ki, bir şeyin başka bir şeye olumlu ya da olumsuz şekilde nispeti, üç vecih üzere olur: Birincisi, (yukarıdaki örnekten) bilindiği üzere **yüklemli** nispettir. İkincisi **bitişik şartlı** nispetidir ki tıpkı şu sözün gibidir: "Eğer güneş doğmuşsa gündüz vardır" ya da şöyle demen gibi: "Eğer güneş doğmuşsa gece var değildir". Üçüncüsü **ayrışık şartlı** nispetidir. Tıpkı şöyle demen gibi: "Bu sayı ya çifttir ya da tektir" veya şöyle demen gibi: "Bu ferd, ya insan ya da hayvan olacak değildir." Olumlu ya da olumsuz yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı nispetin idraki **tasdîktir**. Bu, aynı zamanda **hüküm** olarak da isimlendirilir. Bunun dışındakiler ise **tasavvur** diye isimlendirilir. Tasdîk, olumlu ya da olumsuz nispetin idrakinden ibaret olduğunda, bu nispet için şu üç tasavvurun (söz konusu) olması kaçınılmazdır: Birincisi nisbetin kendisine yapıldığı şeyin (*mensûb ileyhin*) tasavvuru ki bu üzerine hüküm verilen şey (*mahkûm aleyh*) olarak da isimlendirilir. İkincisi yapılan nisbetin (*mensûb bihin*) tasavvuru ki bu verilen hüküm (*mahkûm bih*) olarak da isimlendirilir. Üçüncüsü ikisi arasındaki nispetin tasavvuru ki hükümsel (*hükmî*) nispet olarak isimlendirilir. Mesela "Zeyd ayaktadır"ın tasdîkinde "Zeyd"in, "ayakta"nın ve ikisi arasındaki nispetin tasavvurunun bulunması gerekir ki nispet olumlu veya olumsuz olarak idrak edilebilsin. Şu hâlde her tasdîk; üzerine hüküm verilen (özne, *mahkûm aleyh*), verilen hüküm (yüklem, *mahkûm bih*) ve hükümsel nispete (bağ fiil, rabıtaya) dayanmaktadır. Ancak tahkik ehline göre bu tasavvurlardan hiçbirisi, tasdîkin parçalarından biri değildir.

فصل: [التصور، والتصديق]

[٢] ويعلم[١] بعد هذا أن نسبة أمر الى آخر إيجابا أو سلبا[٢] على ثلاثة أوجه: الأول نسبة حملية كما علم[٣]. والثاني اتصالية[٤] كما تقول «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود»، أو تقول «ليس إن كانت الشمس طالعة فالليل موجود». والثالث انفصالية[٥] كما تقول «هذا العدد إما زوج واما فرد» أو تقول «ليس أن يكون هذا الشخص إما[٦] إنسانا أو حيوانا». فإدراك النسبة الحملية والاتصالية والانفصالية إيجابا أو سلبا تصديق[٧]، ويسمى أيضا حكما،[٨] وإدراك ما عداها تصورا. وإذا[٩] كان التصديق عبارة[١٠] عن إدراك النسبة إيجابا أو سلبا[١١] فلا بد[١٢] له من التصورات الثلاث: الأول[١٣] تصور المنسوب اليه ويسمى[١٤] محكوما عليه، والثاني[١٥] تصور المنسوب به ويسمى[١٦] محكوما به،[١٧] والثالث[١٨] تصور النسبة التي بينهما[١٩] ويسمى نسبة حكمية مثلا في التصديق[٢٠] بأن «زيدا قائم» لا بد من تصور زيد وقائم ونسبة بينهما[٢١] حتى يحصل[٢٢] إدراك النسبة[٢٣] على وجه الإيجاب و السلب فيكون[٢٤] كل[٢٥] تصديق موقوفا على تصور المحكوم عليه والمحكوم به والنسبة الحكمية إلا أنه[٢٦] ليس بشيء من هذه التصورات عند أهل التحقيق جزءا من التصديق.

---

١ م: ليعلم؛ ص: ثم اعلم.
٢ ص: نسبة الشيء الى الشيء سواء كانت بالإيجاب أو بالسلب.
٣ ص: بالحمل كما عرفته
٤ ص: بالاتصال
٥ ش – إما؛ ص «إما أن يكون هذا
٦ ش – إما؛ ص «إما أن يكون هذا.
٧ ص: بالإيجاب أو بالسلب يكون تصديقا.
٨ ش: يسمى حكما أيضا؛ ص: يقال له الحكم أيضا.
٩ ص: لما.
١٠ ص – عبارة.
١١ ص: بالإيجاب أو بالسلب.
١٢ ص: لا جرم أن يكون.
١٣ ص: أحدها.
١٤ ص: الذي يقال له.
١٥ ص: وثانيها.
١٦ ص: الذي يقال له.
١٧ م: الأول تصور المنسوب به ويسمى محكوما به، والثاني تصور المنسوب اليه ويسمى محكوما عليه.
١٨ ص: ثالثها.
١٩ م: فيهما؛ ص: بين المحكوم عليه وبه التي يقال لها النسبة الحكمية.
٢٠ ص – في التصديق، + إذا قلنا.
٢١ ص: تصور زيد وهو المحكوم عليه وقائم وهو المحكوم به والنسبة الحكمية.
٢٢ ص + بعد ذلك.
٢٣ ش + فيهما.
٢٤ ص: فكان.
٢٥ ل – كل.
٢٦ ص: لكن.

Fasıl: [Tasavvur ve Tasdîkin Kısımları]

[3] Bil ki tasavvur iki kısımdır: Birincisi meydana gelişinde herhangi bir düşünme ve tefekküre ihtiyaç duymayan **zorunlu** tasavvurdur. Tıpkı sıcaklık, soğukluk, siyah, beyaz ve benzerlerinin tasavvuru gibi. İkincisi 5 meydana gelişinde düşünme ve tefekküre ihtiyaç duyan nazarî (teorik) tasavvurdur. Tıpkı ruh, melek, cin ve benzerlerinin tasavvuru gibi. Tasavvura kıyasla tasdîk de iki kısma ayrılır: Birincisi "güneş aydınlatıcıdır" ve "ateş sıcaktır" ve benzerleri gibi düşünmeye-akletmeye (*nazar*) ihtiyaç duymayan zorunlu tasdîk; ikincisi ise, "yaratıcı vardır" ve "âlem hâdistir" ve benzerleri 10 gibi düşünmeye-akıl yürütmeye ihtiyaç duyan nazarî tasdîktir.

Fasıl: [Nazarî Tasavvur ve Nazarî Tasdîk]

[4] Nazarî tasavvur zorunlu tasavvurdan, nazarî tasdîk de zorunlu tasdîkten düşünme-akletme (*nazar*) yoluyla elde edilir. Düşünme, bilinen tasavvurlar ile bilinen tasdîklerin, bilinmeyen bir tasavvura ve 15 bilinmeyen bir tasdîke iletecek şekilde tertip edilmesinden ibarettir. Tıpkı

فصل: [أقسام التصور والتصديق]

[٣] اعلم[١] أن التصور على قسمين: الأول[٢] ضروري،[٣] وهو الذي[٤] لايحتاج في حصوله إلى نظر وفكر كتصور الحرارة والبرودة والسواد والبياض ونحوها[٥]. والثاني نظري وهو الذي يحتاج إليه في حصوله[٦] كتصور الروح والملك والجن ونحوها[٧].
٥ وعلى قياس التصور ينقسم[٨] التصديق أيضا على قسمين: أحدهما ضروري، وهو الذي لايحتاج إلى نظر[٩] كالتصديق بأن «الشمس مضيئة» و«النار حارة» ونظائرهما. والثاني نظري وهو الذي يحتاج إليه[١٠] كالتصديق بأن «الصانع موجود»، و«العالم حادث» وغير ذلك.[١١]

فصل: [التصور النظري، والتصديق النظري]

١٠ [٤] التصور النظري يستفاد[١٢] من التصور الضروري، والتصديق النظري يستفاد من التصديق[١٣] الضروري[١٤] بطريق النظر وهو عبارة عن[١٥] ترتيب التصورات المعلومة[١٦] و التصديقات المعلومة على وجه يتأدى[١٧] إلى تصور مجهول أو تصديق مجهول[١٨] كما

١ ش – اعلم.
٢ ش، و: أحدهما؛ ص: قسم.
٣ ص – ضروري.
٤ ش: ما.
٥ ص: + يقال لهذا القسم تصور ضروري.
٦ و، م: في حصوله اليه؛ ش: يحتاج إلى نظر وفكر.
٧ ص: ويقال لهذا القسم تصور نظري.
٨ ص – على قياس التصور ينقسم.
٩ ص: قسم لا يحتاج في حصوله إلى نظر.
١٠ ص: وقسم يحتاج في حصوله إلى نظر.
١١ ش – وغير ذلك.
١٢ ص: اعلم أنه يمكن تحصيل التصور النظري.
١٣ ش – التصديق.
١٤ م: يستفاد عنه.
١٥ ش – عن.
١٦ ص + الحاصلة.
١٧ م: يتمادى.
١٨ ص: على الوجه الذي يؤدي إلى المجهول التصوري أو المجهول التصديقي.

"canlı-*hayevân*" tasavvurunu "düşünen-*nâtık*" tasavvuru ile bir araya getirip "düşünen canlı-*hayevân*" dediğinde bu iki tasavvurdan "insan" tasavvurunun meydana gelmesi gibi. "Âlem değişkendir" tasdîkini, "her değişken hâdistir (sonradan olmadır)" tasdîki ile bir araya getirip "âlem 5 değişkendir; her değişken hâdistir" dediğin zaman da bu iki tasdîkten "âlem hâdistir" tasdîki meydana gelir.

Fasıl: [Düşünme-Akletme-*Nazar*]

[5] İnsanın diğer canlılardan ayırd edilişi, diğer canlıların aksine onun düşünme-akletme (*nazar*) yoluyla bilinenden bilinmeyeni elde etmesiyle 10 olur. Öyleyse herkesin düşünme-akletme yolunu ve bu yolun sağlamını ve bozuğunu bilmesi (öğrenmesi) gerekir ki böylece bilinen tasavvur ve tasdîklerden doğru-tutarlı (*sevâb*) bir şekilde bilinmeyen bir tasavvur veya tasdîki elde etmek istediği zaman bu, kendisi için mümkün olabilsin. Ancak, Allah tarafından kutsî nefislerle desteklenen özel taife (yani peygamberler) 15 bundan istisnadır. Zira onlar bu şeylerin bilgisine (*marifetine*) erişmek için düşünme-akletmeye muhtaç değillerdir.

إذا جمعت[١] تصور الحيوان مع تصور الناطق وقلت «حيوان ناطق»[٢] يحصل من هذين التصورين[٣] تصور الإنسان[٤]. واذا جمعت[٥] التصديق بأن «العالم متغير» مع التصديق بأن «كل متغير حادث» وقلت «العالم متغير، وكل متغير حادث»، يحصل من هذين التصديقين التصديق[٦] بأن «العالم حادث»[٧].

٥

فصل: [النظر]

[٥][٨] امتياز الإنسان[٩] عن سائر الحيوانات بأن الانسان يحصّل المجهول من المعلوم[١٠] بطريق النظر بخلاف سائر[١١] الحيوانات فيجب على كل أحد[١٢] أن يعرف طريق النظر وصحته وفساده حتى إذا أراد أن يحصّل[١٣] مجهولا تصوريا أو تصديقيا من المعلومات التصورية والتصديقية على وجه الصواب[١٤] لا يمكن[١٥] له ذلك[١٦] إلا على الطائفة المخصوصة المؤيدة[١٧] من عند الله تعالى بالنفوس القدسية، فإنهم لا يحتاجون في معرفة الأشياء إلى نظر.[١٨]

١٠

---

١ م: أجمعت.
٢ ص: الحيوان الناطق.
٣ ص: يحصل لك منه.
٤ م: اللانسان؛ ص + هو المجهول التصوري.
٥ م: أجمعت؛ ص: كذا إذا جمعت.
٦ ص: يحصل لك منه
٧ ص + وهو المجهول التصديقي
٨ ص + اعلم أن
٩ م: اللانسان
١٠ ص: بأنه يمكن له تحصيل المجهولات من المعلومات
١١ ش، و، م: باقي
١٢ ص: إنسان
١٣ ص: تحصيل
١٤ ص: أمكن له على وجه الصواب
١٥ م: لا يكن؛ و – لا
١٦ ص، و، ش + إلا بترتيب المقدمات
١٧ ص: إلا الذين هم مؤيدون.
١٨ ش، و، م، ل: لا يحتاجون في معرفة المجهولات إلى ترتيب المقدمات.

Fasıl: [Tanımlayıcı ve Kanıt]

[6] Bil ki tertip edilmiş olup bir başka tasavvura ulaştıracak olan tasavvurlar, bu ilim ehline (mantıkçılara) göre tanımlayıcı (*muarrif*) ya da açımlayıcı söz (*kavl-i şârih*) olarak isimlendirilir. Tertip edilmiş olup bir başka tasdîke ulaştıracak tasdîkler ise kanıt (*hüccet*) ve *delil* olarak isimlendirilir. Bu ilimde esas ulaşılmak istenen tanımlayıcı ve kanıtlayıcı (sözün) bilinmesidir. Şüphe yok ki tanımlayıcı ve kanıtlayıcı olan lafızlar değil anlamlardır. Mesela insanın tanımlayıcısı, "canlı-*hayevân*" ve "düşünen"in anlamları olup lafızları değildir. Âlemin hâdis oluşunun kanıtlayıcı ise (yukarıda) zikredilen iki önermenin anlamlarıdır, lafızları değil. Şu hâlde bu ilmin ehli (mantıkçı), lafızlara zatî açıdan ihtiyaç duymaz; ancak anlamların ifadesi ve istifadesi (anlamların ifade edilebilmesi ve anlaşılması) lafızlar vasıtasıyla olduğu için mantıkçının, anlamlara delâlet etmesi bakımından lafızların hallerini incelemesi gerekir.

فصل: [القول الشارح، والحجة]

[٦] اعلم أن التصورات المرتبة الموصلة إلى تصور آخر يسمى بالمعرف والقول الشارح عند أصحاب هذا الفن[١] والتصديقات المرتبة الموصلة إلى تصديق آخر يسمى[٢] بالحجة والدليل. والمقصود في هذ الفن[٣] معرفة المعرف والحجة. ولا شك أن المعرّف والحجة[٤] معان لا ألفاظ مثلا معرّف الإنسان معنى الحيوان والناطق لا لفظهما. و[٥]حجة حدوث العالم معنى القضيتين المذكورتين لا لفظهما. فليس صاحب هذا الفن بالذات محتاجا إلى الألفاظ[٦]. لكن لما كانت استفادة المعاني وإفادتها[٧] بالألفاظ وجب عليه أن ينظر في حال الألفاظ باعتبار[٨] الدلالة على معانيها.

١ ص: اعلم أن في عرف علماء هذا الفن التصورات المرتبة إن كانت موصلة إلى تصور آخر يقال له المعرف والقول الشارح
٢ ص: إن كانت موصلة إلى تصديق آخر
٣ ص + هو
٤ ص: أنهما في الحقيقة
٥ ص + كذا
٦ ص: فصاحب هذا الفن لا يحتاج بالذات إلى ألفاظ
٧ ص: تفهم المعنى وتفهيمه بالألفاظ والعبارات
٨ ص: واعتبار

[TASAVVURÂT]

Fasıl: [Delâlet ve Kısımları]

[7] *Delâlet*, bir *şeyin*, kendi bilgisinden başka bir *şeyin* bilgisinin lâzım geleceği bir halde (*hâlette, haysiyette*) olmasıdır. (Tarifte zikredilen iki "*şey*"den) ilki, delâlet eden (*dâl*), ikincisi ise delâlet edilen (*medlûl*) olarak isimlendirilir. *Vaz'*, ilkinin bilinmesinden ikincisinin bilgisi meydana gelecek şekilde bir *şeyin* başka bir *şeye* (özel olarak) tahsis edilmesidir. Dolayısıyla vaz', delâletin sebeplerinden bir sebeptir. Delâletin kısımları, tümevarım (yoluyla varılan hüküm) bakımından üçtür:

[8] Birincisi, **vaz'î delâlettir** ki bu, (yukarıda tanımı verilen) vaz'ın devreye girmesi (*dahli*, müdahalesi) ile (işlevsel) olan delâlettir. Bu (türden) delâlet; lafızlarda da olabilir; Zeyd lafzının müsemması [olan kişiye] delâleti gibi; lafızların dışında da olabilir, (alfabe harflerinin ve çeşitli) çizgilerin (*hutût*), [el ile veya düğümler ile gösterilen] rakamların (*ukûd*), [el, kafa vb. uzuvlarla yapılan] *işaretlerin*, (yol, yön, sınır vb. gösterici) dikili nesnelerin (*nusub*), onlardan anlaşılan manalara delâlet edişlerinde olduğu gibi.

[9] İkincisi, aklî delâlettir. Aklî delâlet, aklın gerektirmesi ile olan delâlettir. Aklî delâlet, duvarın arkasından gelen konuşma sesinin [orada] bu konuşmayı yapan birine delâlet etmesi gibi lafızlarda da söz konusu olur; bir yapıtın, onu yapana delâlet etmesi gibi lafız dışı unsurlarda da olabilir.

[10] Üçüncüsü, tabiî delâlettir. Tabiî delâlet, tabiatın gerektirmesi ile olan delâlettir. Bu da "ah ah" sesinin göğsün ağrımasına delâlet edişinde olduğu gibi lafızlarda ve yüzdeki kızarmanın utanmaya delâlet edişindeki gibi[1] lafızların dışında da söz konusu olabilir.

---

1 Farsçasının bazı nüshalarında bu konuda şu örnekler de ilave edilmiştir: "Yüzdeki sararmanın korkuya delâlet edişi, nabzın atışının bedenin sıhhat veya fesâdına (hastalığına) delâlet edişindeki gibi."

[باب التصورات]

فصل: [الدلالة وأقسامها]

[٧][1] الدلالة، كون الشيء بحالة[2] يلزم من العلم به العلم بشيء آخر ويسمى[3] الأول دالا والثاني مدلولا. والوضع، تخصيص شيء بشيء على وجه يحصل[4] من العلم بالشيء الأول العلم بالشيء الثاني، فالوضع سبب من أسباب الدلالة. وأقسام الدلالة[5] بحسب[6] الاستقراء ثلاثة:[7]

[٨] الأول، الدلالة الوضعية وهي التي تكون للوضع فيها مدخل وهذه تكون في الألفاظ كدلالة لفظ زيد على مسماه،[8] وفي غير الألفاظ كدلالة الخطوط والعقود والإشارات والنصب على المعاني التي تستفاد[9] منها.

[٩] الثاني، الدلالة العقلية وهي التي تكون بمقتضى العقل[10] وهي أيضا تكون في الألفاظ كدلالة اللفظ[11] المسموع من وراء الجدار على وجود اللافظ[12] وفي غير الألفاظ كدلالة المصنوع على الصانع.

[١٠] والثالث، الدلالة الطبيعية وهي التي تكون بحسب[13] مقتضى الطبع[14] وهذه توجد في الألفاظ كدلالة أخ أخ على وجع الصدر، وفي غير الألفاظ كدلالة الحمرة على الخجالة.[15]

---

١ ص + اعلم
٢ ص: بحيث
٣ ش، و: + الشيء؛ ص – يسمى
٤ ص: لزم
٥ ل – الدلالة
٦ ص: بحكم
٧ ش + فصل
٨ ص: كدلالة لفظ زيد لذاته
٩ ص: تفهم
١٠ و: الطبع
١١ ش + الإنسان؛ ل – اللفظ
١٢ م: اللفظ
١٣ ص – بحسب
١٤ ص: طبع اللافظ
١٥ ش، ص، و – وفي غير الألفاظ كدلالة الحمرة على الخجالة.

Fasıl: [Vaz‘î Delâlet ve Kısımları]

[11] Delâlet kısımları içerisinde muteber olan lafzî vaz‘î delâlettir. Çünkü herhangi birine [bir şey] ifade etme ve onun da bundan istifade edişi-anlayışı, mutat olduğu üzere-(genellikle) bu yolla gerçekleşmektedir. 5 Bu delâlet de *mutabakat* (kaplam), *tazammun* (içlem) ve *iltizâm* [olmak üzere üçe] ayrılır.

[12] Mutabakat (kaplam) delâleti, "insan"ın "düşünen canlı"ya delâleti gibi lafzın, vazedildiği anlamın tamamına, vazedildiği anlamın tamamı olması bakımından delâlet etmesidir.

10 **[13] Tazammun** (içlem), "insan"ın sadece "canlı" ya da sadece "düşünen" anlamına delâleti gibi lafzın vazedildiği anlamın bir parçasına, vazedildiği anlamın bir parçası olması bakımından delâlet etmesidir.

[14] İltizâm (Gerekme), "insan"ın ilme ve yazı yazma sanatına kabiliyetli olmaya delâleti gibi lafzın vazedildiği anlamın dışındaki [bir 15 anlama], vazedildiği anlamın lâzımı olması bakımından delâlet etmesidir.

Fasıl:

[15] Lafzın, vazedildiği anlama salt vazedilme vasıtasıyla; vazedildiği anlamın parçasına ise bütünün parça anlaşılmadan anlaşılamayacağı [hakikati] aracılığıyla delâlet ettiği kapalı değildir. Ancak lafız,

فصل: [الدلالة الوضعية وأقسامها]

[١١] الدلالة المعتبرة من بين أقسام الدلالة[١] الدلالة اللفظية[٢] الوضعية لأن الإفادة والاستفادة[٣] في المعتاد واقع بهذا الطريق وهذه الدلالة منحصرة في المطابقة والتضمن والالتزام.

٥ [١٢] والمطابقة دلالة اللفظ على تمام المعنى الموضوع له من حيث إنه تمام الموضوع له[٤] كدلالة الإنسان على معنى الحيوان[٥] الناطق.

[١٣] والتضمن، دلالة اللفظ على جزء المعنى الموضوع له من حيث إنه جزء الموضوع له كدلالة الإنسان على معنى الحيوان[٦] أو على معنى[٧] الناطق[٨].

[١٤] والالتزام دلالة اللفظ على معنى خارج عن[٩] الموضوع له من حيث إنه
١٠ لازم[١٠] الموضوع له[١١] كدلالة لفظ الإنسان على قابل العلم، وصنعة الكتابة.

فصل:

[١٥] لا خفاء في[١٢] أن اللفظ بمجرد الوضع يدل على المعنى الموضوع له[١٣] ويدل على جزء الموضوع له بواسطة أن فهم الكل لا يمكن بغير فهم الجزء[١٤] لكن

---

١ ص: اعلم أن المعتبر في الدلالات
٢ ش – اللفظية
٣ ص: إفادة المعاني واستفادتها
٤ م – من حيث إنه تمام الموضوع له
٥ ل + و
٦ ص + وحده
٧ ش – المعنى
٨ ص + وحده
٩ و: + المعنى
١٠ ص + للمعنى
١١ ص + في الذهن
١٢ ص: لا يخفى
١٣ ص: يدل على الموضوع له بمجرد الوضع
١٤ ل، ش، م: بواسطة أن فهم الكل لا يمكن بدون فهم الجزء يدل أيضا على جزء الموضوع له

vazedildiği anlamın dışında kalan şeye (haricen lazım gelen manaya) ancak bu dıştaki şey, [söz konusu lafzın] vazedildiği anlamına *zihinde* lâzım geldiği takdirde sürekli (*daimî olarak*) delâlet eder. Öyle ki [lafzın] vazedildiği anlam, zihinde meydana geldiği (her) zaman, bu dışarıdan lazım gelen anlam da zihinde meydana gelir. Eğer böyle olmazsa lafız, lâzıma sürekli delâlet etmez. Bu fennin ehline [mantıkçılara] göre dikkate alınan (*muteber*), sürekli olan tümel delâlettir. Ancak usûl ve beyan âlimleri nezdinde lafzın anlama genel olarak (*cümleten*) delâleti yeterlidir. Dolayısıyla onlara göre aklî lüzum şart olmayıp genel olarak lüzum yeterlidir.

Fasıl: [Delâlet Türleri]

[16] Lafız basit bir anlam için vazedilmişse ve bu basit anlamın herhangi bir zihnî lâzımı (gerekeni) yoksa, orada tazammun (içlem) ve iltizâm (gerekme delâleti) bulunmaz; mutabakat (kaplam) delâleti ise vardır. Fakat tazammun ve iltizâm, mutabakat olmadan var olamazlar. Eğer onun zihnî lâzımı varsa, orada tazammun bulunmadan iltizâm delâleti vardır. Eğer lafız bileşik bir anlama vazedilmişse ve onun herhangi bir lâzımı yoksa, orada iltizâm bulunmaz, tazammun delâleti vardır.

[Hakikat ve Mecaz]

[17] Eğer lafız, vazedildiği anlamda kullanılırsa **hakikat** olarak isimlendirilir. Eğer vazedildiği anlamın parçası veya vazedildiği anlam dışındaki bir şey için kullanılırsa **mecaz** olarak isimlendirilir ve burada [lafzın anlamını hakikatten mecaza] döndüren bir karineye ihtiyaç olur.

لا يدل على الخارج عن الموضوع له دلالة دائمة[١] إلا بأن يكون ذلك الخارج لازما للموضوع له في الذهن بحيث إذا حصل الموضوع له فيه حصل اللازم الخارج أيضا فيه وإن لم يكن كذلك لم يكن اللفظ دالا عليه دائما. و[٢]المعتبرة عند أصحاب هذا الفن الدلالة الكلية الدائمة. وأما عند علماء الأصول والبيان فيكفي أن يكون اللفظ دالا عليه في الجملة، فليس اللزوم العقلي عندهم شرطا بل يكفي اللزوم في الجملة. ٥

فصل[٣]: [أنواع الدلالة]

[١٦] إذا كان اللفظ موضوعا لمعنى بسيط وليس له لازم ذهني فيوجد ثمة[٤] دلالة المطابقة بدون التضمن والالتزام لكن دلالة التضمن والالتزام[٥] لا يوجدان بدون المطابقة. وإن كان له لازم ذهني فيوجد ثمة[٦] دلالة الالتزام بدون التضمن. وإن كان اللفظ موضوعا لمعنى مركب ولا يكون له لازم ذهني فيوجد ثمة[٧] دلالة التضمن بدون الالتزام. ١٠

[حقيقت ومجاز]

[١٧] وإذا استعمل اللفظ في الموضوع له يسمى حقيقة. وإذا استعمل في جزء الموضوع له أو الخارج عنه[٨] يسمى مجازا ويحتاج ههنا إلى قرينة صارفة.[٩]

١ ص – دلالة دائمة
٢ ش: بل
٣ ش – فصل
٤ م: ثم؛ ش – ثمة
٥ ش + أم
٦ م: ثم؛ ش – ثمة
٧ م: ثم؛ ش – ثمة
٨ ش – عنه
٩ ش، و – صارفة؛ م + رأيت الأسد في الحمام

Fasıl: [Lafzın Kısımları]

[18] Bir lafzın anlamı tekse **yalın** (***müfred***), çoksa **eş adlı** (***müşterek***) olarak isimlendirilir ve [müşterekteki] her anlam bir karineye ihtiyaç duyar, "ayn" lafzı gibi (göz veya para ya da pınar anlamında). Eğer iki lafız tek bir anlamda ortak olursa (*müttefik*) bu iki lafız **eş anlamlı** (*müterâdif*) olarak adlandırılır, insan ve beşer gibi. Eğer iki lafız, anlamda birbirinden farklı olurlarsa **ayrı anlamlı** (*mütebâyin*) olarak isimlendirilir, insan ve at gibi.

Fasıl: [Yalın ve Bileşik]

[19] Anlama mutabakat yoluyla delâlet eden lafız iki kısımdır: **Yalın** (***müfred***) ve **bileşik** (***mürekkeb***). Bileşik; lafzın bir parçasının, kastedilen anlamın bir parçasına kasıtlı bir delâletle delâlet etmesidir, "taş atan" gibi. Yalın böyle olmayandır ki o da dört kısımdır: Birincisi, hiçbir parçası olmayandır, soru edatı olan "e (mi?)" gibi. İkincisi, parçası olsa da [parçası] asla bir anlama delâlet etmeyendir, "Zeyd" gibi. Üçüncüsü, parçası olup bir anlama da delâlet edendir fakat bu anlam kastedilen anlamın parçası değildir; özel isim olarak "Abdullah" (Allah'ın kulu) gibi. Dördüncüsü, parçası olup [o parçası] kastedilen anlamın parçasına delâlet edendir. Ancak delâleti kastedilmiş değildir, bir insan ferdine ad olarak verildiği zaman "düşünen canlı" gibi.

فصل: [أقسام اللفظ]

[١٨] إذا كان معنى اللفظ واحدا يسمى مفردا، وإذا كان متعددا يسمى[١] مشتركا وفي كل معنى يحتاج إلى قرينة كلفظ العين. وإذا كان اللفظان متوافقين في المعنى يسمى هذان اللفظان[٢] مترادفين[٣] كالانسان والبشر. وإذا كانا مختلفين[٤] فيه سميا ٥ متباينين[٥] كالإنسان والفرس.

فصل: [المفرد، والمركب]

[١٩] اللفظ الدال على المعنى المطابقى[٦] على قسمين: مركب ومفرد. فالمركب ما يدل جزء لفظه على جزء المعنى المقصود دلالة مقصودة[٧] كرامي الحجارة. والمفرد ما ليس[٨] كذالك وهذا أربعة اقسام: الأول ما ليس[٩] له جزء كهمزة الاستفهام. ١٠ والثاني ما[١٠] له جزء لكن لا دلالة له[١١] على المعنى أصلا كزيد. والثالث ما[١٢] له جزء[١٣] دال على المعنى لكن ذلك المعنى[١٤] ليس جزء المعنى المقصود[١٥] كعبد الله علما. والرابع ما[١٦] له جزء[١٧] دال على جزء المعنى المقصود لكن لا يكون دلالته مقصودة[١٨] كالحيوان الناطق إذا سمي به شخص انساني[١٩].

١ ش – متعددا يسمى؛ ص: إن كان اللفظ موضوعا لواحد يقال له المفرد وإن كان موضوعا لأكثر يقال له المشترك
٢ ش – هذان اللفظان
٣ ص: أو كان اللفظين موضوعين على معنى واحد يقال لها المترادفان
٤ ش: متغارين
٥ ص: أو كان اللفظين موضوعين على معنى على حدة يقال له المتباينان
٦ ص: على معنى بالمطابقة
٧ ش – مقصودة
٨ ص: أن لا يكون
٩ ص: أن لا يكون
١٠ ص: أن يكون
١١ ص: لا يدل
١٢ ص: أن يكون
١٣ ص + وذلك الجزء
١٤ م – المعنى؛ ص – ذلك المعنى
١٥ ص: لكن لا يدل على جزء المعنى المقصود
١٦ ص: أن يكون
١٧ ص + وذلك الجزء
١٨ ص: لكن دلالة هذا الجزء ليست مقصودة
١٩ ش – إنساني؛ م: إنسان

Fasıl: [Müfred Lafzın Kısımları: İsim, Fiil, Edat]

[20] Yalın (*müfred*) lafız üç kısımdır: İsim, fiil (*kelime*) ve edat. Çünkü lafzın anlamı tam olmazsa -yani (tek başına) özne (*mahkûm aleyh,* konu) veya yüklem (*mahkûm bih*) olmaya elverişli değilse- bu ilimde (mantıkta) 5 **edat** olarak nahivde **harf** olarak isimlendirilir. Lafzın anlamı tam olursa o zaman da ya özne olmaya elverişli olur ya da olmaz. Eğer elverişli olmazsa [bu disiplinde] **kelime (fiil)**, nahivde **fiil**; elverişli olursa **isim** olarak adlandırılır.

Fasıl: [Bileşik Lafzın Kısımları]

10 **[21]** Bileşik lafız iki kısımdır: Tam ve tam olmayan. **Tam bileşik lafız** [söylendiğinde] sükût uygun olandır. Yani konuşan bu tam bileşik lafzı söyleyip susarsa, muhatap ondan özneyi zikretmiş de yüklemi bekler veya yüklemi zikretmiş de özneyi bekler gibi [bir] beklentiye girmez. Tam bileşik lafız, kendinde doğruluk ve yanlışlığı muhtemelse **haber** ve **önerme** 15 (***kaziyye***) olarak isimlendirilir; "Zeyd ayaktadır" gibi. Tasdîkler babında esas olan budur. Eğer bileşik lafız doğruluk ve yanlışlığa ihtimalli değilse; ister emir, nehiy, soru gibi bizzat bir talebe delâlet etsin isterse de temenni, ümit, taaccüp ve nida ve benzerleri gibi bizzat bir talebe delâlet etmesin **inşa** olarak isimlendirilir. Bu kısım yani inşa, karşılıklı diyaloglarda muteberdir.

فصل: [أقسام اللفظ المفرد]

[٢٠] اللفظ المفرد ثلاثة أقسام: اسم، وكلمة، وأداة. لأن معناه إن لم يكن تاما[١] يعني[٢] لا يصلح[٣] لأن يكون محكوما عليه أو به[٤] يسمى[٥] في هذا الفن أداة، وفي النحو حرفا. وإن كان تاما[٦] فلا يخلو من[٧] أن يصلح لأن يكون[٨] محكوما عليه أو لا؛ فإن لم ٥ يصلح يسمي [٩]كلمة وفي النحو[١٠] فعلا، وإن صلح يسمى[١١] اسما

فصل: [أقسام اللفظ المركب]

[٢١] اللفظ المركب على قسمين: تام، وغير تام. فالمركب[١٢] التام ما يصح السكوت عليه[١٣] يعنى إذا وقع سكوت المتكلم[١٤] عليه لا ينتظر المخاطب[١٥] كانتظاره المحكوم به مع ذكر المحكوم عليه والمحكوم عليه[١٦] مع ذكر المحكوم به. والمركب ١٠ التام إن احتمل[١٧] الصدق والكذب في نفسه سمي[١٨] خبرا وقضية كزيد قائم[١٩] وهو العمدة في باب التصديقات. وإن لم يحتمل يسمى[٢٠] إنشاءً سواء دل على الطلب بالذات كالأمر والنهي والاستفهام أو لم يدل كالتمني والترجي والتعجب والنداء ونحوها[٢١]. وهذا القسم أي الإنشاء يعتبر في المحاورات.

---

١ ص: إن لم يتم
٢ و: بمعنى أنه
٣ ش: يصح
٤ م، ل، و: بل لا يكون محكوما به
٥ ص: يقال له
٦ ص: وإن نمّ
٧ ص: فإما
٨ و – لأن يكون
٩ ص: يقال له
١٠ ص + يقال له؛ و + يسمى
١١ ص: يقال له
١٢ ص – فالمركب
١٣ ص: أن يكون السكوت عليه صحيحا
١٤ ش + الكلام
١٥ ص: أي إذا سكت المتكلم لا يكون المخاطب منتظرا فيه
١٦ ل – والمحكوم عليه
١٧ ص: إن كان المركب التام في نفسه محتملة
١٨ ص: يقال له
١٩ م، ل، و –كزيد قائم
٢٠ ص: يقال له
٢١ ص: وما أشبه ذلك

[22] Tam olmayan bileşik lafız, sükutun uygun olmadığı lafızdır. Bu da takyidî (kayıtlamalı) bileşik ve gayr-i takyidî (kayıtlamalı olmayan) bileşik olarak ikiye ayrılır. **Takyidî**, ikinci parçanın ya “Zeyd’in kölesi” gibi izafetle ya da “düşünen canlı” gibi vasıfla birinci parçayı kayıtladığı lafızdır. 5 Tasavvurlar babında esas olan budur. **Gayr-ı takyidî** ise “evde” ve “on beş” örnekleridir.

Fasıl:

[23] Müfred lafızların anlamlarını, tam olmayan bileşik lafızların anlamlarını ve inşaî tam bileşik lafızların anlamlarını, bunların hepsini 10 idrak etmek tasavvurlardandır. Haber ve önermenin anlamlarını idrak etmek ise tasdîklerdendir. Bu, bu yere uygun olarak lafızlar bahsidir. Tasdîk, tasavvurlara dayandığından tasavvurların durumunu açıklamayı, tasdîkin durumunu açıklamaktan önceye aldık.

Fasıl: [Tümel ve Tikel]

15 **[24]** Akılda hâsıl olan her mefhum, eğer tasavvuru ortaklığın yani (birden) çoklar arasında ortaklığın (*iştirakin*) vukuuna engel olursa; Zeyd gibi, **hakikî tikel** (***hakikî cüz’î***, tekil) olarak isimlendirilir. Eğer ortaklığa engel olmazsa **tümel** (***küllî***) olarak adlandırılır; insan (mefhumu) gibi. Bu çoklardan her biri tümelin ferdi ve izafî tikeli olur.

[٢٢] والمركب الغير التام ما لا يصح السكوت عليه[١] وهو ينقسم الى التركيب التقيدي الذي[٢] يكون الجزء الثاني منه قيد للأول[٣] إما بالإضافة نحو غلام زيد وإما بالوصف كالحيوان الناطق. وهذا هو العمدة في باب[٤] التصورات وإلى الغير التقيدي نحو في الدار وخمسة عشر.

٥

فصل:

[٢٣] إدراك معاني الألفاظ المفردة وإدراك معاني المركبات الغير التامة[٥] وإدراك معانى المركبات التامة[٦] الإنشائية جميعا من التصورات[٧] وإدراك معاني[٨] الخبر والقضية من التصديقات. وهذا مباحث الألفاظ كما هو المناسب[٩] في هذا المقام[١٠]. ولما توقف التصديق على التصورات قدّمنا بيان أحوالها[١١] على بيان[١٢] أحواله[١٣].

١٠

فصل: [الكلي، والجزئي]

[٤٢] كل مفهوم حاصل[١٤] في العقل[١٥] إن كان تصوره مانعا[١٦] من وقوع الشركة أي من اشتراكه[١٧] بين كثيرين يسمي[١٨] جزئيا حقيقيا كزيد، وإن كان غير مانع[١٩] من وقوع[٢٠] الشركة يسمى[٢١] كليا كالإنسان. وكل واحد من الكثيرين[٢٢] فرد لهذا الكلي وجزئي اضافي له[٢٣].

---

١ ص: أن لا يكون السكوت عليه صحيحا
٢ م – الذي
٣ ش + هو
٤ و – باب
٥ ش – وإدراك معاني المركبات الغير التامة
٦ م – التامة
٧ ش + المفردة؛ ص: كلها تصور
٨ ص + المركبات التامة
٩ ص: على وجه يناسب
١٠ ش، و: للمقام؛ م: بالمقام
١١ ص: أحوال التصور
١٢ ش، م – بيان
١٣ ص: أحوال التصديق
١٤ ص: كل ما يحصل
١٥ ص: الذهن
١٦ ص: إن يمنع تصوره
١٧ ص – أي من اشتراكه
١٨ ص: يقال له
١٩ ص: وإن لم يمنع تصوره
٢٠ و، م – وقوع
٢١ ص: يقال له
٢٢ ل، م: منهما.
٢٣ ش، ص – جزئي اضافي له

Tikel, insana nispetle Zeyd gibi hakikî tikel (tekil) olabilir ve canlıya nispetle insan gibi kendinde tümel olup başka bir tümelin (altında onun) izafî tikeli de olabilir.

Fasıl: [Beş Tümel]

[25] Tümel, fertlerinin hakikatine nispet edildiği zaman; ya (1.) fertlerinin hakikatinin tamamı olur ya (2.) hakikatinin bir parçası olur ya da (3.) hakikatinin dışında olur. Eğer tümel, fertlerinin hakikatinin tamamı olursa **hakikî tür** (***hakikî nevʿ***) olarak isimlendirilir, insan gibi. Zira insan, Zeyd, Amr, Bekr ve diğer fertlerinin mahiyetinin tamamıdır. Onlardan her biri diğerinden ancak mahiyet ve hakikatlerinin dışında kalan bireysel arazlarla ayrılırlar. Tür fertlerin mahiyetinin tamamı olduğuna göre onun fertleri hakikat bakımından ortak (*müttefik*) olurlar. Bir fert hakkında “o nedir” veya fertler hakkında “onlar nedir” diye sorulduğu zaman tür, cevapta söylenen (tümel) olur. Şu hâlde *tür,* “O nedir sorusunun cevabında hakikat bakımından ortak olan çoklar üzerine söylenen tümeldir”. Mesela “Zeyd nedir” ya da “Zeyd, Amr ve Bekr nedir” diye sorduğunda cevap “insan”dır.

والجزئي[١] يجوز[٢] أن يكون جزئيا حقيقيا كزيد بالنسبة الى الإنسان، ويجوز[٣] أن يكون كليا في نفسه لكنه يكون جزئيا إضافيا لكلي آخر كالإنسان بالنسبة[٤] الى الحيوان.

فصل: [كليات خمس]

٥ [٢٥] الكلي إذا نسب الى حقيقة[٥] أفراده إما أن يكون تمام حقيقة أفراده أو جزءا منها[٦] أو خارجا عنها.[٧] فإن كان[٨] تمام حقيقة الأفراد يسمى[٩] نوعا حقيقيا كالإنسان، فإنه[١٠] تمام ماهية[١١] زيد وعمرو وبكر[١٢] وغيرها من الأفراد[١٣]. وليس كل واحد منها ممتازا[١٤] عن الآخر[١٥] إلا بعوارض مشخصة[١٦] خارجة[١٧] عن ماهيتها وحقيقتها. ولما كان[١٨] النوع تمام ماهية الأفراد فيكون[١٩] أفراده متفقة بالحقيقة[٢٠]. وإذا سُئِل[٢١] عن ١٠ فرد بما هو أو عن الأفراد بما هم كان النوع[٢٢] مقولا في الجواب[٢٣]. فالنوع كلي مقول على كثيرين[٢٤] متفقين بالحقيقة في جواب ما هو[٢٥] مثلا إذا قلت[٢٦] ما زيد او ما زيد وعمرو وبكر كان الجواب الإنسان[٢٧].

١ ل، ص، م + الإضافي
٢ ص: يحتمل
٣ ص: يحتمل
٤ ص: بالقياس
٥ ش − حقيقة
٦ ل + أو داخلا فيها؛ يكون جزءا من حقيقة أفراده؛ و: أو جزء حقيقة أفراده
٧ ل + والداخل ويسمى ذاتيا والخارج عرضيا؛ ص: أو خارجا عن حقيقة أفراده
٨ ص: أما الذي يكون
٩ ص: يقال له
١٠ ص: لأنه
١١ ش: حقيقة
١٢ ص + وخالد
١٣ ص − من الأفراد
١٤ ص: ولا يتميز كل واحد منها
١٥ ل، م: عنها؛ ص − عن الآخر
١٦ ص + والمعينة
١٧ م − خارجة؛ ص: لا مدخل لها
١٨ ص − ولما كان
١٩ ش − فيكون
٢٠ ص: فأفراده حقيقة في الحقيقة
٢١ ص: وكلما سئل
٢٢ ص − النوع
٢٣ ل: جواب ما هو
٢٤ ص: أمور
٢٥ م + وعن الجنس مقولا فيكون وان مقولا في الجوال
٢٦ ص: إذا سئل
٢٧ ش، و: كان الإنسان مقولا في جواب؛ ص: يكون الإنسان جواب

[26] Eğer tümel, fertlerinin hakikatinin bir parçası ise **zatî** (tümel) olarak adlandırılır. Zatî tümel, cins ve fasıl ile sınırlanmıştır. Çünkü bu parça, eğer bir mahiyet ve başka bir mahiyet arasındaki ortak parçanın tamamı ise **cins** olarak adlandırılır. **Ortak parçanın tamamı** (***tamâm-ı müşterek***) ile kastedilen, iki mahiyet arasında onun dışında bir ortak parçanın olmamasıdır; "hayevân" gibi. Zira "hayevân", insan ve atın hakikatleri (mahiyetleri) arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Çünkü o ikisi pek çok zatîde ortaklaşırlar, mesela cevher, boyutlara kabil olan, büyüyen, duyumsayan, irade ile hareket eden olma gibi. "Hayevân" tüm bunların toplamından ibarettir. Cins hakikat bakımından birbirinden farklı olan çoklar arasındaki ortak parçanın tamamı olduğuna göre, onlar hakkında "onlar nedir" diye sorulduğunda cins, cevap olarak söylenendir. Mesela insan, at ve inek hakkında "onlar nedir" diye sorulduğunda "hayevân" cevapta söylenendir. Çünkü soran kişi bu soruyla onlar arasında ortak olan hakikatin tamamını talep (sual) eder ki bu ortak hakikat de "hayevân"dır. Eğer sadece insan hakkında ["o nedir" diye] sorulursa soru, insana özgü hakikatin tamamı hakkındadır. Dolayısıyla cins cevap olarak söylenemez; aksine cevap "düşünen hayevân'" olur. İşte buradan da *cinsin* "o nedir sorusunun cevabında hakikat bakımından birbirinden farklı olan çoklar üzerine söylenen tümel" olduğu bilinmiştir.

[٢٦] وإن كان[١] جزء حقيقة أفراده يسمى[٢] ذاتيا وهو منحصر في الجنس والفصل. لأن ذلك الجزء[٣] إن كان[٤] تمام المشترك بين الماهية وبين ماهية[٥] أخرى يسمى[٦] جنسا.[٧] والمراد بتمام المشترك هو أن لا يكون بينهما[٨] جزء مشترك خارج عنه كالحيوان فإنه تمام المشترك[٩] بين حقيقة الإنسان والفرس لأنهما[١٠] يشتركان في ذاتيات[١١] كثيرة مثل ٥ الجوهر[١٢] وقابل الأبعاد والنامي والحساس والمتحرك بالإرادة. والحيوان عبارة عن هذا المجموع. ولما كان[١٣] الجنس تمام المشترك بين كثيرين[١٤] مختلفين بالحقائق فإذا سئل[١٥] عنهم[١٦] بما هم كان الجنس مقولا[١٧] في الجواب مثلا إذا سئل[١٨] عن الانسان والفرس والبقر[١٩] بما هم[٢٠] كان الحيوان مقولا في الجواب[٢١] لأن السائل حينئذ يطلب به[٢٢] تمام الحقيقة المشتركة بينهم والحقيقة المشتركة وهو[٢٣] الحيوان. وإذا سئل عن ١٠ الإنسان وحده[٢٤] كان السؤال عن تمام الحقيقة[٢٥] المختصة فلا يصلح[٢٦] أن يكون الجنس مقولا في الجواب[٢٧] بل الجواب الحيوان الناطق. ومن ههنا عُلم أن الجنس كلي مقول على كثيرين[٢٨] مختلفين بالحقائق في جواب ما هو.

١ ص: وأما الذي يكون
٢ ص: يقال له
٣ ص: جزء حقيقة الأفراد
٤ ص: إما
٥ ص: حقيقة
٦ ص: يقال له
٧ ش – يسمى جنسا
٨ ص: بين هذين الحقيقتين
٩ ص: يشترك
١٠ ص: لأن الإنسان والفرس
١١ ش: ذات
١٢ م – الجوهر
١٣ ص – ولما كان
١٤ ص: أمور
١٥ ص: فكلما سئل
١٦ ص: عن الحقائق المختلفة
١٧ م + فيكون تمام المشترك
١٨ ص: كلما سئل
١٩ ص – والبقر؛ و: والبعير
٢٠ ل – بما هم
٢١ ص: كان الحيوان جوابا
٢٢ ش، و: لأن السؤال عن تمام الحقيقة؛ ص: لأن السؤال حينئذ يكون من تمام المشترك
٢٣ ل، ش، ح، و – وهو
٢٤ ص: فقط
٢٥ ش: الماهية
٢٦ م: يصح
٢٧ ص: فالحيوان لا يكون جوابا عنه
٢٨ ص: أمو

[27] Tek bir hakikatin birbiri üzerine pek çok cinsi olabilir; mesela "hayevân" gibi. Zira "hayevân" insanın cinsidir ve üzerinde canlı-büyüyen cisim (*cism-i nâmî*), onun da üstünde mutlak cisim ve onun da üstünde cevher (cinsleri) vardır. Öyleyse cins, kendisinde ortaklaşanların tamamına cevap olursa yakın cins olarak isimlendirilir; "hayevân" gibi. Zira "hayevân" insan ile hayevâniyette insanla ortaklaşan her şey hakkında (o nedir sorusunun) cevabıdır. Eğer cins, tüm ortaklar için cevap olamazsa uzak cins olur; canlı (büyüyen cisim) gibi. Zira o, insan, bitkiler ve hayevânlar arasında ortaktır; fakat insan ile hayevâniyette insanla ortaklaşanlar hakkında (sorulduğunda) cevap olarak söylenmez. Cinste ortaklaşanlar hakkında (bu şekilde) iki cevabın bulunduğu her cins, bir mertebe uzak cinstir; canlı (büyüyen cisim örneğindeki) gibi. Eğer üç cevap olursa cins iki mertebe uzak olur; cism-i mutlak gibi. Kalan cinsleri de bunlara kıyasla!

[٢٧] ويجوز[١] أن يكون لحقيقة واحدة أجناس متعددة بعضها فوق بعض كالحيوان فإنه جنس الإنسان وفوقه[٢] الجسم النامي[٣] وفوقه[٤] الجسم المطلق[٥] وفوقه[٦] الجوهر. فالجنس الذي[٧] كان جوابا[٨] عن جميع المشاركات التي هي فيه،[٩] يسمى[١٠] جنسا قريبا[١١] كالحيوان. فإنه الجواب عن الإنسان وعن كل ما يشارك الإنسان في الحيوانية[١٢] وما ٥ لم يكن جوابا عن[١٣] جميع المشاركات فهو بعيد[١٤] كالجسم النامي فإنه مشترك بين الإنسان والنباتات والحيوانات لكنه لا يقع في الجواب[١٥] عن الانسان والمشاركات الحيوانية[١٦] وكل جنس يكون[١٧] فيه جوابان[١٨] عن[١٩] المشاركات[٢٠] فهو بعيد بمرتبة واحدة كالجسمي النامي و إن كان[٢١] فيه ثلاثة أجوبة[٢٢] فهو بعيد بمرتبتين كالجسم المطلق[٢٣] وعلى هذا القياس في بافي الأجناس[٢٤].

١ ص: ويحتمل
٢ ص: وقوق الحيوان
٣ ش - الجسم النامي
٤ ص: وفوق الجسم النامي
٥ ص - المطلق
٦ ص: وفوق الجسم
٧ ص: إن
٨ م + للسؤال
٩ ص: جميع المشاركات في هذا الجنس
١٠ ص: يقال له
١١ ش - قريبا
١٢ م: الحيوان؛ ص: لأن كل ما يشارك بالإنسان في الحيوانية إذا جمعناه بالإنسان في السؤال كان الحيوان جوابا
١٣ ص: وإن لم يقع الجنس في جواب
١٤ ص: يقال له الجنس البعيد
١٥ ص: لا يكون مقولا في جواب السؤال
١٦ ش - الحيوانية؛ ص: مع النباتات وفي جواب السؤال مع الحيوانات
١٧ ص: إن كان
١٨ ص: الجواب
١٩ ص + جميع
٢٠ ص + فيه اثنين
٢١ ص + الجواب
٢٢ ص - أجوبة
٢٣ م: وإذا سئل عن بعيد بمرتبتين كالجسم المطلق
٢٤ ل، و، ش، م - في بافي الأجناس

[28] Cinslerin en uzağı "yüksek cins" (*cins-i âlî*) diye isimlendirilir; mezkûr örnekteki cevher gibi. Cinslerin en yakını "aşağı cins" (*cins-i sâfil*) diye isimlendirilir; mezkûr misaldeki "hayevân" gibi. Yüksek ve aşağı cins arasında kalanlar "orta cins" (*cins-i mütevassıt*) olarak isimlendirilir; 5 örnekteki "canlı-büyüyen cisim" ve "mutlak cisim" gibi. Ortak parçanın tamamı olan (hakikatin bu) parçasının açıklanması bu şekildedir.

[29] Eğer tümel, (hakikati oluşturan parçalardan diğer mahiyetlerle) ortaklaşılan parçanın tamamı olmazsa (o zaman bu parça), **fasıl-ayrım** olarak isimlendirilir. Çünkü fasıl, mahiyeti diğer mahiyetlerden cevherî 10 (zâtî) bir şekilde ayırır; ister bu parça, sadece insan fertlerinin hakikatine özgü olup mahiyeti diğer tüm mahiyetlerden temyiz eden "düşünen-akleden" (nâtık) gibi asla (başka mahiyetlerle) ortaklaşmayan bir parça olsun -ki bu "**yakın fasıl**" olarak isimlendirilir- isterse de "duyumsayan" (*hassâs*) gibi ortaklaşsa bile (mahiyet bakımından) ortaklaşılan parçanın 15 tamamını oluşturmayıp [özgü olduğu mahiyeti, diğer tüm mahiyetlerden değil de] bazı mahiyetlerden temyiz eden parça olsun -ki bu da "**uzak fasıl**" olarak isimlendirilir- fark etmez. Ezcümle ***fasıl**, cevherî ayırt edici olup "o, cevheri bakımından hangi şeydir" sorusunun cevabında söylenen* tümeldir.

[٢٨] وأبعد الأجناس يسمى[١] جنسا عاليا كالجوهر في المثال المذكور[٢] . وأقرب الأجناس[٣] يسمى[٤] جنسا[٥] سافلا كالحيوان في المثال المذكور. والذي[٦] بين السافل والعالي يسمى[٧] جنسا متوسطا كالجسم النامى والجسم[٨] المطلق[٩] في هذا المثال. وهذا بيان الجزء الذي هو تمام المشترك.

٥ [٢٩] وإن لم يكن[١٠] تمام المشترك يسمى[١١] فصلا، لأنه يميز الماهية[١٢] عن الغير تمييزا جوهريا سواء لم يكن[١٣] ذلك الجزء مشتركا أصلا كالناطق المختص[١٤] بحقيقة أفراد الإنسان فيميز[١٥] الماهية[١٦] عن جميع الماهيات ويسمى[١٧] ذلك فصلا قريبا أو كان مشتركا لكن[١٨] لايكون تمام المشترك وهو يميز الماهية[١٩] عن بعض الماهيات كالحساس يسمى[٢٠] ذلك فصلا[٢١] بعيدا. وبالجملة يكون[٢٢] الفصل مميزا جوهريا فهو ١٠ كلي[٢٣] مقول في جواب أي شيء هو في جوهره؟

---

١ ص – يسمى
٢ ش – في المثال المذكور
٣ ص: وأقربها
٤ ص – يسمى
٥ م – جنسا
٦ ص: وأما ما يكون
٧ ص: يقال له
٨ ش – الجسم
٩ ص – والجسم المطلق في هذا المثال
١٠ ص + جزء حقيقة الأفراد
١١ ص: يقال له
١٢ ص: الحقيقة
١٣ ص: فهذا الجزء إن لم يكن
١٤ ص: فإنه مخصوص
١٥ ش + الإنسان
١٦ ص: فهو يميز حقيقة الإنسان
١٧ ص: ويقال له
١٨ ص: فإما
١٩ ش – الماهية، ص: الحقيقة
٢٠ ص: يقال له
٢١ ص – فصل
٢٢ ص – يكون
٢٣ م – كلي

[30] Bil ki türün (*nev'*) "**izafî tür**" olarak isimlendirilen başka bir anlamı daha vardır. *İzafî tür, "o nedir" sorusunun cevabında kendisine ve kendisi dışındakine (başka bir mahiyete) cinsin söylendiği mahiyettir*; insan gibi. Zira insan, hem kendisine hem de kendisi dışındaki at gibi bir mahiyete "o nedir" sorusunun cevabında "hayevân" (cinsi) söylenilen (yüklenen) bir mahiyettir. Dolayısıyla izafî tür, insan gibi hakikî tür de olabilir, "hayevân" gibi olmayabilir de. Zira "hayevân", canlının-büyüyen cismin türüdür; canlı-büyüyen cisim, mutlak cismin türüdür ve mutlak cisim cevherin türüdür.

[31] Fertlerinin hakikatinin haricinde olan tümel ise eğer tek bir hakikate özgü ise hâssa-özgülük olarak isimlendirilir. Hâssa, mahiyeti diğerlerinden arazî olarak temyiz eder. Öyleyse *hâssa-özgülük, "o arazı bakımından hangi şeydir" sorusunun cevabında hakikat bakımından ortak (müttefik) olan çoklara söylenen tümeldir*; insana nispetle "gülen" gibi. Eğer [fertlerin hakikatinin dışındaki tümel, birden çok hakikat için] ortak-*müşterek* olursa "genel araz" (*araz-ı âm*) olarak isimlendirilir; "yürüyen" gibi. Zira "yürüyen", insan ve onun dışındakiler arasında ortaktır. Öyleyse *genel araz-araz-ı âm, "o arazı bakımından hangi şeydir" sorusunun cevabında hakikat bakımından birbirinden farklı olan çoklar üzerine söylenen tümeldir.* Şu hâlde tümeller beş kısımla sınırlanmıştır: (1) Tür, (2) cins, (3) ayrım-*fasıl*, (4) özgülük-*hâssa* ve (5) genel araz-*araz-ı âm*.

Fasıl: [Tanımlayıcı ve Kısımları]

[32] Tanımlayıcı (Tarifleyen-*Muarrif*) dört kısımdır: Birincisi, tam tanımdır (*hadd-i tâm*). Tam tanım, yakın cins ve yakın fasıldan meydana gelir; insanın tarifinde "düşünen canlı-*hayevân*" gibi. İkincisi, eksik tanımdır (*hadd-i nâkıs*). Eksik tanım, uzak cins ve yakın fasıldan meydana gelir; insanın tarifinde "düşünen büyüyen cisim", "düşünen mutlak cisim" ve "düşünen cevher" gibi. Üçüncüsü, tam betim (*resm-i tâm*).

[٣٠] واعلم أن للنوع معنى آخر يسمى[١] نوعا إضافيا وهي ماهية يقال عليها وعلى غيرها الجنس[٢] في جواب ما هو كالإنسان[٣] فإنه ماهية يقال عليها وعلى غيرها كماهية الفرس مثلا الحيوان في جواب ما هما[٤]. فيجوز[٥] أن يكون النوع الإضافي نوعا حقيقيا كالإنسان[٦]. ويجوز[٧] أن لا يكون كالحيوان فإنه نوع الجسم ٥ النامي وهو[٨] نوع الجسم المطلق[٩] وهو[١٠] نوع الجوهر.

[٣١] وأما الكلي الذي هو خارج عن حقيقة الأفراد إذا كان مختصا[١١] بحقيقة واحدة يسمى[١٢] خاصة. وهو يميز الماهية عن الغير تميزا عرضيا، فهو كلي مقول على كثيرين متفقين بالحقيقة[١٣] في جواب أي شيء هو في عرضه كالضاحك بالنسبة إلى الإنسان[١٤]. وإن كان مشتركا[١٥] يسمى[١٦] عرضا عاما كالماشي، فإنه مشترك بين ١٠ الإنسان وغيره[١٧] فهو كلي مقول على كثيرين مختلفين بالحقيقة في جواب أي شيء هو في عرضه[١٨]. فيكون الكليات[١٩] منحصرة في خمسة: نوع وجنس وفصل وخاصة وعرض عام.

فصل: [المعرّف وأقسامه]

[٣٢] المُعرِّف على أربعة اقسام: الأول، الحد التام وهو مركب من الجنس ١٥ القريب والفصل القريب كالحيوان الناطق في تعريف الإنسان. الثاني الحد الناقص وهو مركب من الجنس البعيد والفصل القريب كالجسم النامي الناطق أو الجسم المطلق[٢٠] الناطق أو الجوهر الناطق[٢١] في تعريف الانسان. الثالث الرسم التام

١ ص: يقال له
٢ ص: التي يكون الجنس مقولا عليه وعلى ماهية آخر
٣ ص + والفرس
٤ م – كالإنسان فإنه ماهية يقال عليها وعلى غيرها كماهية الفرس مثلا الحيوان في جواب ما هما؛ ص: فإن الحيوان مقول في جوابهما
٥ ص: ويحتمل
٦ ص: كما عرفته
٧ ص: ويحتمل
٨ ص: والجسم النامي
٩ ص – المطلق
١٠ ص: والجسم
١١ ص: مخصوصا
١٢ ص: يقال له
١٣ ص – على كثيرين متفقين بالحقيقة
١٤ و: إلى الحيوان
١٥ ص + بين الحقيقتين أو أكثر
١٦ ص: يقال له
١٧ ص: مشترك بين الحيوانات
١٨ و، م – في جواب أي شيء هو في عرضه، +قولا عرضيا؛ ص – فهو كلي مقول على كثيرين مختلفين بالحقيقة في جواب أي شيء هو في عرضه
١٩ ل، ش، م + الخمسة
٢٠ ص – المطلق
٢١ ش – أو الجسم المطلق الناطق أو الجوهر الناط

Tam betim, yakın cins ve hâssadan meydana gelir; insanın tarifinde "gülen canlı-*hayevân*" gibi. Dördüncüsü, eksik betimdir (*resm-i nâkıs*). Eksik betim, uzak cins ve hâssaden meydana gelir; insanın tarifinde "gülen büyüyen cisim", "gülen mutlak cisim" ve "gülen cevher" gibi. Eksik resim, araz-ı âm ve hâsseden de meydana gelebilir, insanın tarifinde gülen varlık gibi.

[33] Usul ve Arap dili âlimleri, tanımlayıcıyı (*muarrifi*) tüm kısımlarıyla birlikte tanım (*had*) olarak adlandırırlar.

Fasıl: [Tarifin Şartları]

[34] Açık bir karinenin bulunması dışında tariflerde mecazî ve eş adlı-*müşterek* lafızların kullanımı caiz değildir.

Fasıl:

[35] Bil ki insan ve at gibi [hariçte] var olan hakikatlerin marifeti, onların cinsleri ile genel arazları arasında ve fasılları ile hâssaları arasında ayrım yapmak (onları birbirinden ayırt etmek) oldukça zordur. Ancak *ıstılahî* (terminolojik) mefhumların marifeti, onların cinsleri ile genel arazları arasında ve fasılları ile hâssaları arasında ayrım yapmak oldukça kolaydır; isim, fiil, harf, muʿrab, mutasarrıf ve benzeri ıstılahlarda olduğu gibi.

وهو مركب من الجنس القريب والخاصة كالحيوان الضاحك في تعريف الانسان. الرابع الرسم الناقص وهو مركب من الجنس البعيد والخاصة كالجسم النامي الضاحك أو الجسم المطلق[١] الضاحك أو الجوهر الضاحك في تعريف الانسان. ويجوز[٢] أن يكون الرسم الناقص مركبا من العرض العام والخاصة كالموجود[٣] الضاحك في ٥ تعريف الإنسان[٤].

[٣٣] وأما علماء الأصول والعربية فيسمون المعرّف بجميع أقسامه بالحد.[٥]

فصل: [شروط التعريف]

[٣٤] لا يجوز في التعريفات استعمال الألفاظ المجازية والمشتركة إلا إذا كانت قرينة واضحة.[٦]

١٠

فصل:

[٣٥] اعلم أن معرفة الحقائق الموجودة كالإنسان والفرس ونحوهما والتمييز بين أجناسها وأعراضها العامة[٧] وكذا التمييز[٨] بين فصولها وخواصها[٩] في غاية الأشكال. وأما معرفة المفهومات الاصطلاحية والتمييز بين أجناسها وأعراضها العامة وبين فصولها وخواصها في غاية السهولة[١٠] كمفهوم الكلمة والاسم والفعل والحرف ١٥ والمعرب المتصرف ونحوها[١١]

١ ش، ص، و – المطلق
٢ ص: ويحتمل
٣ ل: المتنفس
٤ م – ويجوز أن يكون الرسم الناقص مركبا من العرض العام والخاصة كالموجود الضاحك في تعريف الإنسان.
٥ ص: وعند أهل الاصول والغير يقال للمعرف الثلاثة بجميع أقسامه حد
٦ ش – فصل: لا يجوز في التعريفات استعمال الألفاظ المجازية والمشتركة إلا إذا كانت قرينة واضحة.؛ ص: الألفاظ المجازية والمشتركة غير جائزة إلا إذا كانت قرينة دالة عليه
٧ ص: وفصولها
٨ ص – وكذا التمييز
٩ ش + وخواص الأجناس
١٠ ص: يحصل بالسهولة
١١ ص: وما أشبه ذلك

[TASDÎKÂT]

Fasıl: [Önerme ve Kısımları]

[36] Tasavvur (kavram) bahislerini tamamladık. Nasıl ki nazarî tasavvurları elde etmek için biri tasavvura ulaştıran, yani tanımlayıcı söz (*kavl-i şârih*, açımlayıcı-analitik söz) ve kısımlarının, diğeri ise tanımlayıcı sözün bileşenleri olan beş tümelin açıklanması olmak üzere iki şeye ihtiyaç duyarız; aynı şekilde nazarî tasdîkleri (yargıları) elde etmek için de biri tasdîke ulaştıran kanıtlayıcı (*hüccet*) ve kısımları, diğeri ise kanıtlayıcının bileşenleri olan önermelerin açıklanması olmak üzere iki şeye ihtiyaç duyarız. Buna göre de önermeler bahsini öncelemek gerekir. Dolayısıyla biz deriz ki:

[37] Önerme (*kaziyye*), söyleyen kişiye "doğru söylüyor" veya "yanlış söylüyor" demenin mümkün (*sahih*) olduğu sözdür ve şu dört şeyden meydana gelir: (1) Hakkında hüküm verilen özne-yükümlü (*mahkûm aleyh*); (2) verilen-yüklenen hüküm (yüklem, *mahkûm bih*); (3) hükmî nispet ve (4) olumlama veya olumsuzlama hükmü. Hükmî nispet ve hüküm arasındaki fark, şüphe durumunda (*suretinde*) ortaya çıkar. Zira şüphe durumunda, hükmî nispet meydana gelir ancak hüküm meydana gelmez.

[38] Önerme üç kısımdır: Yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı. Eğer önermede hüküm verilen özne ve verilen hüküm-yüklem, müfred (yalın) ya da müfred hükmünde olursa önerme **yüklemli** (*hamliyye*) olarak isimlendirilir, ister "Zeyd ayaktadır" gibi olumlu, isterse de "Zeyd ayakta değildir" gibi olumsuz olsun. Eğer [özne ve yüklem] müfred olmazsa ve müfred hükmünde de olmazsa önerme **şartlı** (*şartiyye*) olarak isimlendirilir.

[باب التصديقات]

فصل: [قضايا وأقسامها]

[٣٦] وقد فرغنا من مباحث التصورات[١] فكما نحتاج في تحصيل[٢] التصورات النظرية إلى شيئين؛ أحدهما بيان الموصل إلى التصور وهو القول الشارح بأقسامه ٥ والآخر[٣] بيان الكليات الخمس التي يتركب منها القول الشارح[٤] كذلك نحتاج في تحصيل[٥] التصديقات النظرية الى شيئين؛ أحدهما بيان الموصول الى التصديق وهو الحجة بأقسامها، والآخر[٦] بيان القضايا التي تتركب الحجة منها. فلا بد[٧] من تقديم مباحث القضايا[٨] فنقول:

[٣٧] القضية قول يصح أن يقال لقائله أنه صادق فيه أو كاذب فيه وهو ١٠ مركّب[٩] من أربعة أشياء: المحكوم عليه، والمحكوم به، والنسبة الحكمية، والحكم بالإيجاب أو السلب. والفرق بين النسبة الحكمية والحكم يظهر في صورة الشك[١٠]؛ فان النسبة الحكمية حاصلة حينئذ لأن الشك[١١] فيها بخلاف الحكم[١٢].

[٣٨] والقضية[١٣] على ثلاثة أقسام: حملية، وشرطية متصلة، وشرطية منفصلة. لأن المحكوم عليه والمحكوم به في القضية إن كانا مفردين أو في حكم المفردين ١٥ سميت[١٤] القضية حملية سواء كانت موجبة كـ«زيد قائم» أو سالبة كـ«زيد ليس بقائم»[١٥]، وإن[١٦] لم يكونا مفردين ولا في حكم المفردين سميت[١٧] القضية شرطية.

١ ص + شرعنا في مباحث التصديقات
٢ م: التفصيل
٣ ص: الثاني
٤ ش - الشارح
٥ ل - تحصيل
٦ ص: الثاني
٧ ص: فلا جرم
٨ ص: يكون مباحث القضايا مقدمة عليها
٩ ص: فالقضية بحسب المعنى مركبة
١٠ ص: في صورة الشك ظاهر
١١ و - لأن الشك
١٢ ص: لأن النسبة الحكمية يوجد في الشك ولا يوجد الحكم
١٣ م + باعتبار النسبة
١٤ ص: يقال لها
١٥ ص: فهو إما موجبة نحو زيد قائم أو سالبة نحو زيد ليس بقائم
١٦ ص: أو
١٧ ص: يقال له

Eğer şartlı önermede bitişiklik-bağlantısallık (*ittisâl*) ile hüküm veriliyorsa önerme, **bitişik (*muttasıla*) şartlı** olarak isimlendirilir. İster "Güneş doğmuşsa gündüz vardır" demen gibi olumlu, isterse de "Güneş doğmuşsa gece var olacak değildir" demen gibi olumsuz olsun. Eğer ayrışma (*infisâl*) ile hüküm veriliyorsa önerme **ayrışık (*munfasıla*) şartlı** olarak isimlendirilir, ister "Bu sayı ya çifttir ya da tektir" demen gibi olumlu, isterse de "Bu sayı ya çift ya tek ya da bir'lerden bileşik olacak değildir" demen gibi olumsuz olsun.

Fasıl: [Olumsuz Önermeler]

[39] Olumlu önermelere yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı (şeklindeki isimlendirmelerin) ıtlak edilmesi açıktır. Olumsuzlarda [bu isimlendirmelerin onlara da ıtlak edilmesi] ise olumlularla aralarında bulunan (ıtlak edilme veya önermenin bileşenleri-*tarafları* hususundaki) münasebet nedeniyledir.

Fasıl: [Önermenin Bileşenleri]

[40] Yüklemli önermede üzerine hüküm verilen (*mahkûm aleyh*), **özne-konu** (*mevzu*) diye; verilen hüküm (*mahkûm bih*) ise **yüklem** (*mahmûl*) diye isimlendirilir. Hükmî nispet ile hükme birlikte delâlet eden lafız ise **bağ fiil** (*râbıta*) olarak isimlendirilir; ("Zeyd, ayakta*dır*" anlamında Arapçada) "Zeydun *hüve* kâimun" örneğindeki "hüve"; Fars dilinde "Zeyd kâim *est*" örneğindeki "est" ve bazı Farisîlerin dilinde "Zeyd debir*i*" örneğindeki kesre gibi. Özetle özne ile yüklem arasındaki irtibata (*rabt*) delâlet eden her şey, "bağ fiil"dir (*râbıta*). Şartlı önermede üzerine hüküm verilen (*mahkûm aleyh*), **ön bileşen** (*mukaddem*); verilen hüküm ise **art bileşen** (*tâlî*) olarak isimlendirilir.

فإن كان الحكم في القضية الشرطية بالاتصال سميت متصلة سواء كانت موجبة[1] كما تقول «إن كانت الشمس طالعة كان[2] النهار موجودا»، أو سالبة كما تقول «ليس إن كانت الشمس طالعة وجد الليل»[3]. وإن كان الحكم فيها بالانفصال سميت منفصلة سواء كانت موجبة[4] كما تقول «هذا العدد إما زوج أو فرد»، أو سالبة كما تقول «ليس ٥ أن يكون هذا العدد إما زوجا أو فردا[5] أو مركبا[6] من الواحد»[7].

فصل: [السواليب]

[٣٩] إطلاق الحملية والمتصلة[8] والمنفصلة على الموجبات ظاهر، وعلى السواليب فلأجل[9] المناسبة بينها وبين[10] الموجبات في الإطلاق[11].

فصل: [أجزاء القضية]

١٠ [٤٠] المحكوم عليه في القضية الحملية يسمى[12] موضوعا، والمحكوم به يسمى[13] محمولا. واللفظ الذي يدل[14] على النسبة الحكمية والحكم معا يسمى[15] رابطة كلفظ «هو» في «زيد[16]هو قائم»، ولفظ «است» في قول[17] العجم «زيد قائم است»،[18] وحركة[19] الكسرة في لغة بعضهم[20] «زيد دبيرِ»[21]. وبالجملة كل ما[22] يدل على الربط بين الموضوع والمحمول فهو رابطة. والمحكوم عليه في القضية ١٥ الشرطية يسمى مقدما، والمحكوم به يسمى تاليا.[23]

---

١ ص: فالحكم فيه إما بالاتصال يقال لها الشرطية المتصلة وهي إما موجبة
٢ ص: ف
٣ ص: فالليل موجود
٤ ص: وإما بالانفصال يقال لها الشرطية المنفصلة وهي إما موجبة
٥ و – أو فردا
٦ م – أو مركبا
٧ ش – أو مركبا من الواحد
٨ ص – المتصلة
٩ ص: بواسطة
١٠ ل، و، م: مع
١١ ص: في الأطراف
١٢ ص: يقال للمحكوم عليه في القضية الحملية
١٣ ص – يسمى
١٤ ص: واللفظ الدال
١٥ ش – يدل على النسبة الحكمية والحكم معا يسمى؛ ص: يقال له
١٦ م – في زيد
١٧ ش – قول؛ ص: لغة
١٨ م – زيد قائم است
١٩ ص – حركة
٢٠ ص – في لغة بعضهم
٢١ م: بعدهم زيد وبر؛ ص: – دبير، + كذلك
٢٢ ش، ص: شيء
٢٣ ص: ويقال للمحكوم عليه في القضية الشرطية مقدم والمحكوم به تال

Fasıl: [Önermenin Niceliği]

[41] Yüklemli önermenin öznesi tekil (*cüz'î*) ise önerme **tekil-*şahsiyye*** olarak isimlendirilir, “Zeyd ayaktadır” ve “Zeyd ayakta değildir” gibi. Eğer özne tümel (*küllî*) ise; “İnsan yazandır” ve “İnsan yazan değildir” gibi fertlerin niceliği açıklanmamışsa **niceliği belirsiz (*mühmel*)**, açıklanmışsa **nicelikli (*mahsûra*)** olarak isimlendirilir. Nicelikli önermeler dört kısımdır: Tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz.

Fasıl:

[42] Tekil önermeler bilimlerde itibara alınmaz. Niceliği belirsiz önermeler tikel nicelikli gücündedir. Dolayısıyla bilimlerde muteber olan dört (kısım) nicelikli önermedir.

Fasıl: [Udûl ve Tahsîl]

[43] “Zeyd yazan olmayandır” örneğinde olduğu gibi olumsuzluk edatı önermede yüklemin parçası ise önerme **ma‘dûle** diye; “Zeyd yazan değildir” örneğindeki gibi parçası değilse **muhassala** olarak isimlendirilir.

Fasıl: [Kipli Önermeler]

[44] İster olumlu ister olumsuz olsun yüklemin konuya nispeti, bazen zorunlu olabilir; eğer böyle (zorunlu olursa yani) yüklemle konunun ayrılması imkânsız olur ise bu önerme, **zorunlu** (*zarûrî*) olarak adlandırılır; “zorunlu olarak her insan canlıdır” ve “zorunlu olarak hiçbir insan taş değildir” örneklerindeki gibi.

فصل: [كمية القضية]

[٤١] موضوع القضية[١] الحملية إن كان جزئيا[٢] سميت[٣] شخصية نحو «زيد قائم»[٤] و«زيد ليس بقائم»[٥]، وإن كان كليا؛ فإن لم يبين كمية الأفراد فيها سميت[٦] مهملة نحو «الانسان كاتب» و«الإنسان[٧] ليس بكاتب»، وإن بينت، سميت[٨] محصورة. وهي أربعة اقسام: الموجبة الكلية، والسالبة الكلية، والموجبة الجزئية، والسالبة الجزئية. ٥

فصل:

[٤٢] القضايا الشخصية غير معتبرة في العلوم، والقضية المهملة في قوة المحصورة الجزئية، فالقضايا المعتبرة في العلوم المحصورات الأربع.

١٠ ## فصل: [العدول والتحصيل]

[٤٣] حرف السلب في القضية إن كان جزءا من المحمول سميت[٩] القضية[١٠] مَعدولةً نحو «زيد لا كاتب»[١١]. وإن لم يكن جزءاً[١٢] سميت[١٣] القضية[١٤] محصلةً نحو «ليس زيد بكاتب».

فصل: [القضايا الموجّهة]

١٥ [٤٤] نسبة المحمول الى الموضوع سواء كانت[١٥] بالإيجاب أو بالسلب يجوز[١٦] أن يكون ضرورية إن كانت مستحيلة الانفكاك[١٧]، فهذه القضية تسمي[١٨] ضرورية نحو «كل إنسان حيوان بالضرورة»، «ولا شيء من الإنسان بحجر بالضرورة».

١ ل، و، م – القضية؛ ص: الموضوع في القضية
٢ ص + حقيقيا
٣ ص: يقال لها قضية
٤ ش، ص: كاتب
٥ ش، ص: ليس بكاتب
٦ ص: يقال لها قضية
٧ ص – الإنسان
٨ ص: يقال لها قضية
٩ ص – سميت
١٠ ل – القضية
١١ ش: زيد ليس بكاتب
١٢ و + من المحمول
١٣ ص: يقال لها
١٤ م – القضية
١٥ ص – سواء كانت
١٦ ص: يحتمل
١٧ ص: أي يكون الانفكاك عنه مستحيلا
١٨ ص: يقال لها قضي

[45] Bazen de zorunluluğun hem olumluma hem de olumsuzlama olmak üzere her iki taraftan olumsuzlandığı bir nisbet olabilir; bu önerme de "**özel** imkânla **mümkün**" olarak isimlendirilir. "Özel imkân (*imkân-ı hâs*) ile her insan yazandır" ve "özel imkan ile hiçbir insan yazan değildir" gibi. Olumlu ve olumsuzun anlamı bu kipte tektir; yazmanın insan için sübutu da olumsuzlanması da "zorunlu değil"dir. (Yaza da bilir yazmaya da bilir) Bazen de zorunluluk, tek bir taraftan olumsuzlanır -ki bu da hükmün tersi olan taraftır- bu önerme ise "**genel** imkân ile **mümkün**" olarak adlandırılır. "Genel imkânla her insan yazandır" -yani yazmanın insandan olumsuzlanması zorunlu değildir (yazabilir, yazması imkansız değildir)- ve "Genel imkânla insan yazan değildir" örneklerinde -yani yazmanın insan için olumlanması zorunlu değildir (yazmayabilir, yazması zorunlu değildir)- olduğu gibi.

[46] Bazen de (yüklemin konuya) nispeti, zorunluluk dikkate alınmadan süreklilik-*devam* ile olabilir ve önerme de **devamlı**-sürekli (***dâime***) olarak isimlendirilir. [Mesela "Her felek *daima* hareket edendir" gibi. Önerme bir şarta bağlı **şartlı** (*meşruta*) da olabilir. Mesela "Her yazan *yazdığı sürece* parmaklarını hareket ettirendir" gibi. Buna da **genel şartlı** (*meşruta-ı âmme*) denir.][1] Önermedeki nispet bilfiil de olabilir, yani "genel anlamda" (*fi'l-cümle*) olabilir; bu durumda da önerme [genel] **mutlak** olarak isimlendirilir; "insan [bilfiil] yazandır" gibi.

Fasıl: [Döndürme-*Aks*]

[47] Yüklemli önermenin döndürmesi, asıl önermenin olumluluğu veya olumsuzluğu [niteliği] ile doğruluğu olduğu gibi kalacak şekilde yüklemin konu, konunun yüklem yapılmasıdır. Buna göre tümel olumlu önerme, tikel olumluya döndürülür, mesela "Her insan canlıdır" doğru olduğu her zaman "Bazı canlılar insandır" da doğru olur.

1 Köşeli parantez içinde kalan mutlak devamlı örneği ile genel şartlı kısmı sadece Farsça *Kübrâ*'da bulunmaktadır. (çev.)

[٤٥] ويجوز[١] أن يكون سلب الضرورة من جانبي الإيجاب والسلب وهذه القضية تسمى[٢] ممكنة خاصة[٣] نحو «كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص»، «ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص»[٤] ومعنى الموجبة والسالبة فيها واحد بمعنى[٥] أن ثبوت الكتابة للإنسان أو سلبها عنه ليسا بضرورتين أو من طرف واحد وهو الجانب ٥ المخالف[٦] للحكم وهذه تسمى[٧] ممكنة عامة نحو «كل إنسان كاتب بالإمكان العام» يعني سلب الكتابة عن الإنسان ليس بضروري،[٨] «ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان العام»[٩] يعني ثبوت الكتابة للإنسان ليس بضروري.

[٤٦] ويجوز[١٠] أن يكون بالدوام[١١] بدون اعتبار الضرورة يسمى هذه دائمة[١٢]. ويجوز[١٣] أن يكون بالفعل أي في الجملة ويسمى[١٤] هذه مطلقة نحو «الإنسان كاتب».

١٠ فصل: [العكس]

[٤٧] عكس القضية[١٥] الحملية هو أن يجعل المحمول موضوعا، والموضوع محمولا على وجه يبقى إيجاب الأصل وسلبه وصدقه[١٦]. فالموجبة الكلية تنعكس إلى[١٧] الموجبة الجزئية مثلا كلما[١٨] صدق «كل إنسان حيوان» صدق «بعض الحيوان إنسان».

١ ص: يحتمل
٢ ص: كلا الجانبين يقال لها
٣ ش – خاصة
٤ ل، م – ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص
٥ م: يعني
٦ ص: أو يكون من جانب واحد مخالف
٧ ص: يقال لها
٨ ص + وكقولنا
٩ ل، م – يعني سلب الكتابة عن الإنسان ليس بضروري، ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان العام
١٠ ص: يحتمل
١١ ص + أي يكون دائما
١٢ ص – يسمى هذه دائمة
١٣ ص: يحتمل
١٤ ص: يقال لها
١٥ ص: العكس في القضية
١٦ ص: يكون الإيجاب والسلب وصدق الأصل محفوظا
١٧ ص – إلى
١٨ م: كما

Benzer şekilde tikel olumlu tikel olumlu olarak döndürülür, mesela "Bazı canlılar insandır" doğru olursa "Bazı insanlar canlıdır" da doğru olur. Çünkü yüklem ve konu, konunun zatında buluşurlar. Yüklemin daha genel olması muhtemel olduğu için döndürmede tümel (genelde) doğru olmaz.

[48] Tümel olumsuz önerme ise eğer zorunlu olursa kendi gibi (tümel olumsuz olarak) döndürülür; mesela "Hiçbir insan taş değildir" doğru olduğunda "Hiçbir taş insan değildir" de doğru olur. Tikel olumsuz ise (her örnekte) döndürülmez. Çünkü "Bazı canlılar insan değildir" doğru iken bunun döndürmesi "Bazı insanlar canlı değildir" doğru değildir.

Fasıl: [Çelişki]

[49] Bir önermenin çelişiği, biri doğru olduğunda diğerinin yanlış, diğeri yanlış olduğunda birinin doğru olması gerekecek şekilde, olumluluk ve olumsuzluk [nitelik] bakımından ondan farklılaşan başka bir önermedir. Tümel olumlunun çelişiği tikel olumsuz, tümel olumsuzun çelişiği ise tikel olumludur.

وكذلك الموجبة الجزئية تنعكس إلى الموجبة الجزئية مثلا[١] إذا[٢] صدق «بعض الحيوان إنسان»، صدق «بعض الإنسان حيوان». لأن المحمول والموضوع يتلاقيان معا في ذات الموضوع.[٣] ويحتمل أن يكون المحمول[٤] أعم ففي العكس لا يصدق الكلية[٥].

[٤٨] والسالبة الكلية تنعكس كنفسها إذا كانت ضرورية مثلا كلما صدق «لا شيء من الإنسان بحجر» صدق «لا شيء من الحجر بإنسان». والسالبة الجزئية لا تنعكس، ٥ لأن قولنا «ليس بعض الحيوان بإنسان» صادق، وعكسه «ليس بعض الإنسان بحيوان» ليس[٦] بصادق[٧].

فصل: [النقيض][٨]

[٤٩] نقيض قضية قضية أخرى[٩] مخالفة لها[١٠] بالإيجاب والسلب بحيث يستلزم لذاته صدق أحدهما[١١] كذب الاخرى، وكذب أحدهما[١٢] صدق الأخرى. فنقيض ١٠ الموجبة الكلية، السالبة الجزئية. ونقيض السالبة الكلية، الموجبة الجزئية.

---

١ م + كما
٢ ص: كلما
٣ ش – لأن المحمول والموضوع يتلاقيان معا في ذات الموضوع؛ م: +المحمول؛ ص: لأن الموضوع والمحمول معا متلاقيان في ذات الموضوع
٤ ش، ل، و، م: والمحمول يجوز أن يكون
٥ ص: فالكلي في العكس غير صادق
٦ م: غير
٧ ص: لأنه صدق «ليس بعض الحيوان بإنسان مع أن عكسه لا يصدق وهو «ليس بعض الإنسان بحيوان».
٨ ص + النقيض
٩ ص + هي
١٠ ش: مختلفة
١١ ص: بحيث صدق كل واحدة منها يستلزم لذاتها
١٢ ص: كل واحدة منها يستلزم

Fasıl: [Bitişik ve Ayrışık Şartlı Türleri]

[50] Bitişik şartlı önerme; eğer bitişiklik (*ittisâl*) veya onun olumsuzlanması zorunlu ise **lüzûmiyye**, eğer zorunlu değilse **ittifâkiyye** olur. Ayrışık şartlı önerme de ya **(1)** eğer ayrışma (*infisâl*) hem varlıkta hem de yoklukta ise **hakikî** olur, "Sayı ya çifttir ya da tektir" gibi. Bu ikisi (aynı konu üzerinde) ne bir araya gelebilir ne de ikisi birlikte kalkabilir. Ya da **(2)** sadece bir araya gelmeyi engelleyen **Mâni'atü'l-cem'** olur, ayrışma sadece varlıkta olur; "Bu şey ya ağaçtır ya taştır" gibi. İkisi (yani ağaç ve taş olma, yüklem olarak aynı şey üzerinde) bir araya gelemez ama ikisi de o şeyden (yüklem olarak) kaldırılabilir. Veyahut da **(3)** sadece kaldırılmayı engelleyen **Mâni'atü'l-huluvv** olur, ayrışma sadece yoklukta olur; "Zeyd ya sudadır ya da suda boğulmuyordur" gibi. Yani ikisi birlikte (yüklem olarak aynı konudan) kaldırılamaz ama bir araya gelebilirler.

Fasıl:

[51] Şartlılarda çelişki ve döndürme yüklemlilere kıyasla bilinir.

فصل: [أنواع المتصلة والمنفصلة]

[٥٠] القضية الشرطية[١] المتصلة لزومية[٢] إن كان الاتصال أو سلبه[٣] ضروريا، و[٤]اتفاقية إن لم يكن[٥] ضروريا.[٦] و[٧]المنفصلة إما حقيقية إن كان الانفصال في الوجود والعدم نحو «العدد إما زوج أو فرد» يعني أنهما لا يجتمعان ولا يرتفعان. وإما مانعة ٥ الجمع إن كان الانفصال في الوجود فقط كما في[٨] «هذا الشيء إما شجر أو حجر» يعني أنهما لا يجتمعان لكن يجوز ارتفاعهما. وإما مانعة الخلو إن كان الانفصال في العدم نحو «زيد إما[٩] في البحر وإما[١٠] لا يغرق» يعني أنهما لا يرتفعان لكن يجوز اجتماعهما.

فصل:

١٠ [٥١] التناقض والعكس في الشرطيات يعلم[١١] على قياس الحمليات.

---

١ ص – الشرطية
٢ ص: إما متصلة لزومية
٣ ص: سلب الاتصال
٤ ص + إما
٥ ص + الاتصال وسلبه
٦ ص + كما تقدم
٧ ص + القضية
٨ م، ص: تقول
٩ ش، ص + أن يكون
١٠ و، م: أو
١١ ص – يعلم

[AKIL YÜRÜTME-KANITLAMA-İSTİDLÂL]

Fasıl: [Kanıt-*Hüccet*]

[52] Kanıt üç kısımdır: Birincisi kıyastır. **Kıyas**, tümelin durumundan hareketle tikel üzerine delil getirme-çıkarımda bulunmadır (*istidlâl*).
5 Tıpkı "Her insan canlıdır, Her canlı cisimdir, O hâlde her insan cisimdir" demen gibi. Zira burada tümel olan canlının durumu ile onun tikeli olan insan üzerine delil getirdin. İkincisi tümevarımdır. **Tümevarım** (*istikrâ*), tikellerin durumu ile tümel üzerine delil getirmedir. Tıpkı "Bütün insanlar, kuşlar ve behîmî hayvanlar çiğnerken alt çenesini oynatır; o hâlde her
10 hayevân böyledir" demen gibi. Zira burada insan, kuşlar ve hayvanlar gibi tikellerin durumundan onların tümeli olan hayevâna delil getirmiş oldun. Üçüncüsü, analojidir. **Analoji** (*temsîl*) tikelin durumu ile başka bir tikele delil getirmedir. Tıpkı "İçki haramdır"a binaen "Nebîz haramdır" demen gibi. Bunların her ikisi, haramlığın illeti olan sarhoş edicilikte ortak olan
15 tikellerdir.

Fasıl: [Kıyas]

[53] Tümevarım ve analoji zan ifade eder, kıyas ise yakîn (kesinlik) ifade eder. Tasdîklerin elde edilmesinde esas olan kıyastır. ***Kıyas,*** *doğru kabul edildiği takdirde zatı itibariyle kendilerinden yeni bir sözün*
20 *lâzım geldiği önermelerden bileşik sözdür*. Tıpkı "Âlem değişkendir; Her değişken hâdistir; O hâlde âlem hâdistir" demen gibi. Kıyas iki kısımdır:

[احتجاج واستدلال]

فصل: [الحجة]

[٥٢] الحجة على ثلاثة أقسام: أحدها القياس، وهو أن يستدل[١] بحال الكلي على حال[٢] الجزئي كما تقول «كل إنسان حيوان، وكل حيوان جسم، فكل إنسان جسم»؛ فقد استدلت بحال الحيوان الذي هو الكلي على حال جزئيه الذي هو الإنسان. والثاني الاستقراء، وهو أن يستدل[٣] بحال الجزئيات[٤] على حال الكلي كما تقول «كل واحد من الإنسان والطيور والبهائم يحرك فكه الأسفل عند المضغ،[٥] فكل[٦] حيوان كذلك»، فقد استدلت[٧] بحال الجزئيات[٨] التي هي الإنسان والطيور والبهائم على حال الحيوان الذي كلِّيها[٩]. والثالث، التمثيل وهو أن يستدل[١٠] بحال الجزئي على حال الجزئي الآخر كما تقول «النبيذ حرام» بناء على أن[١١] «الخمر حرام» وكل واحد منهما جزئي مشترك في علة الحرمة وهي الإسكار.[١٢]

فصل:[القياس]

[٥٣] الاستقراء والتمثيل يفيدان الظن، والقياس يفيد اليقين. فالعمدة في[١٣] تحصيل التصديقات القياس؛ وهو[١٤] قول مؤلف من القضايا التي متى سلمت[١٥] لزم عنها لذاتها[١٦] قول آخر كما تقول «العالم متغير، وكل متغير حادث، فالعالم حادث». والقياس على قسمين:

١ ص: استدلال
٢ ل – حال
٣ ص: استدلال
٤ ص: الجزئي
٥ ص: في حالة المضغة
٦ ص: جميع
٧ ص: استدله
٨ ص: جزئيات الحيوان
٩ ص: هو كلي الإنسان
١٠ ص: استدلال
١١ ص: لأن
١٢ ص: وكلاهما جزئيان مسكران؛ و: وكل واحد منهما جزئي المسكر
١٣ ص + باب
١٤ ص + عبارة
١٥ ش، ص – متى سلمت
١٦ ص – لذاته

Birincisi iktirânîdir. **İktirânî**, geçtiğimiz örnekte olduğu gibi *ne sonucun ne de sonucun çelişiğinin bilfiil (öncüllerde) zikredilmediği kıyastır.* İkincisi istisnaîdir. **İstisnaî**, sonucun veya sonucun çelişiğinin bilfiil (öncüllerde) zikredildiği kıyastır. Tıpkı "Eğer bu insan ise canlıdır, Ancak o insandır, O hâlde canlıdır" ve "[Eğer bu insansa canlıdır], ancak o canlı değildir, O hâlde insan değildir" demen gibi.

Fasıl: [İktirânî Kıyasın Şekilleri]

[54] İktirânî ya salt yüklemli önermelerden bileşik yüklemlidir ya da yüklemli değildir. Birinci kısım daha açık olduğundan sadece onu zikretmekle yetinelim. İktirânî kıyas dört kısımdır. Çünkü konu ile yüklem arasındaki nispet eğer meçhulse, iki tarafa da nispeti bilinen bir aracıya (*mütevassıt*) ihtiyaç duyar, ta ki meçhul nispet bilinsin. Nasıl ki ulaşılmak istenen önermenin konusu **küçük terim** (*hadd-i asgar*), yüklemi **büyük terim** (*hadd-i ekber*) olarak isimlendirilirse bu [aracı] da **orta terim** (*hadd-i evsat*) olarak isimlendirilir. Eğer orta terim, (öncüllerde) küçük terim için yüklem ve büyük terim için konu ise **birinci şekil**dir. Eğer bunun aksi ise **dördüncü şekil**dir. Her ikisine de yüklem olursa **ikinci şekil**; her ikisine de konu olursa **üçüncü şekil**dir.

أحدهما الاقتراني وهو ما لا يكون[1] النتيجة ولا[2] نقيضها مذكورا فيه بالفعل كما ذكر[3]. والثاني الاستثنائي وهو ما يكون النتيجة أو نقيضها مذكورا فيه بالفعل كما تقول «إن كان هذا إنسانا فهو[4] حيوان، لكنه انسان، فهو حيوان»؛[5] «ولكنه ليس بحيوان، فليس بإنسان».

٥ ## فصل: [أشكال القياس الاقتراني]

[٥٤] الاقترانى إما حملي وهو[6] المركب من الحمليات الصرفة[7] أو غير حملي. والقسم الأول أظهر فلنقتصر[8] عليه وهو على أربعة اقسام[9] لأن النسبة بين الموضوع والمحمول إذا كانت مجهولة يحتاج الى متوسط يكون له نسبة[10] معلومة الطرفين[11] حتى يعلم به[12] النسبة المجهولة[13] ويسمى[14] ذلك أوسطًا كما أن موضوع المطلوب ١٠ يسمى حدا[15] أصغرا[16] ومحموله أكبرا والحد[17] الأوسط إن كان محمولا للأصغر وموضوعا للأكبر فهو[18] الشكل الأول، وإن كان بالعكس فهو[19] الشكل الرابع. وان كان[20] محمولا لهما فهو[21] الشكل الثاني، وإن كان موضوعا لهما فهو[22] الشكل الثالث.

١ ص: أن لا يكون
٢ ص: أو
٣ م: مرّ؛ ص: عرفته؛ و: كما ذكرناه
٤ ص: كان
٥ ش – لكنه انسان فهو حيوان
٦ ش، و: أي
٧ ص – الصرفة
٨ م: فلنقضيه؛ فعليه اقتصرنا
٩ ص: أنواع
١٠ ش – نسبة
١١ ص: الواسطة التي يكون لها نسبة بكلا الطرفين
١٢ ص: بواسطته
١٣ ص – المجهولة، + بين المحمول والموضوع
١٤ ص: يقال لها
١٥ ش، و، م – حدا
١٦ ص: كما يقال لموضوع المطلوب أصغر
١٧ ص، و، م: حينئذ
١٨ ص: يقال له
١٩ ص: يقال له
٢٠ ص + الأوسط
٢١ ص: يقال له
٢٢ ص: يقال له

Fasıl: [1. Şeklin Şartları ve Darpları]

[55] Birinci şeklin (netice verme) şartı, küçük terim orta terimin altına dâhil olabilsin diye *küçük öncülün* yani küçük terimi içeren önermenin *olumlu olması* ve hüküm orta terimden küçük terime yakinî olarak geçebilsin diye *büyük öncülün* yani büyük terimi içeren önermenin *tümel olması*dır. Dolayısıyla (netice verici-*müntic* olan) birinci şeklin küçük öncülü olumlu, büyük öncülü tümel olur ve dört darbı vardır: **[1]** İki tümel olumludan oluşup sonucu tümel olumlu olan, **[2]** tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumlu büyük öncülden oluşup sonucu tikel olumlu olan, **[3]** tümel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden oluşup sonucu tümel olumsuz olan ve **[4]** tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden oluşup sonucu tikel olumsuz olan. Hülasa birinci şekil, dört nicelikliyi (*mahsurât-ı erba'a*'yı) sonuç verir.

[2. Şeklin Şartları ve Darpları]

[56] İkinci şeklin şartı, iki öncülün olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı olması, yani birinin olumlu diğerinin olumsuz olması ile büyük öncülün tümel olmasıdır. Bu şeklin de (netice verici) dört darbı vardır: Tümel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden oluşan, "Her C B'dir, Hiçbir A B değildir" veya bunun aksi "Hiçbir C B değildir, Her A B'dir" gibi. Sonucu ise "Hiçbir C A değildir" olur.

فصل: [شروط وضروب الشكال الأول]

[٥٥] الشكل الأول، شرطه[١] أن يكون صغراه أي القضية المشتملة على الأصغر[٢] موجبة حتى يندرج الأصغر في الأوسط. وكبراه أي القضية المشتملة على الأكبر[٣] كلية حتى يتعدى الحكم من الأوسط الى الأصغر يقينا[٤]، فيكون صغرى الشكل الأول موجبة وكبراه كلية[٥]. وضروبه[٦] أربعة: موجبتان كليتان نتيجتهما موجبة كلية[٧]، وموجبة جزئية صغرى مع موجبة كلية كبرى نتيجتهما موجبة جزئية[٨]، وموجبة كلية صغرى مع سالبة كلية كبرى نتيجتهما سالبة كلية[٩]، وموجبة جزئية صغرى مع سالبة كلية كبرى نتيجتهما سالبة جزئية[١٠]. فالشكل الأول ينتج المحصورات الأربع.

[شروط وضروب الشكال الثاني]

[٥٦] والشكل الثاني، شرطه[١١] اختلاف مقدمتيه[١٢] بالإيجاب والسلب أي يكون أحدهما موجبة والأخرى سالبة وكلية الكبرى. وضروبه أيضا أربعة[١٣]: موجبة كلية صغرى مع سالبة كلية كبرى[١٤] نحو «كل (ج) (ب) ولا شيء من (أ) (ب)»[١٥] أو عكسه[١٦] نحو «لا شيء من (ج) (ب) وكل (أ) (ب)» «فلا شيء من (ج) (أ)»،

---

١ ص: الشرط في الشكل الأول
٢ ص + كانت
٣ ص + كانت
٤ ص: على اليقين
٥ فالصغرى في الشكل الأول هو الموجبتين الكليتين والكبرى هو الكليتين
٦ ص + المنتجة
٧ ص + الأول أن يكون الصغرى والكبرى موجبتين كليتين فالنتيجة هي الموجبة الكلية
٨ ص: الثاني أن يكون الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية فالنتيجة هي الموجبة الجزئية
٩ ص: الثالث أن يكون الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية فالنتيجة هي السالبة الكلية
١٠ ص: الرابع أن يكون الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة كلية فالنتيجة هي السالبة الجزئية
١١ ص: الشرط في الشكل الثاني
١٢ ص: أن يكون مقدمتاه مختلفين
١٣ ص: على أربعة أنواع
١٤ ص: الأول أن يكون الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية
١٥ و، م + فلا شيء من (ج) (أ) ؛ ص + فلا شيء من (ج) (ب)
١٦ ل – أو عكسه؛ ص: الثاني هو عكسه

Tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden oluşan, "Bazı C B'dir, Hiçbir A B değildir" gibi. Sonucu "Bazı C A değildir". Tikel olumsuz küçük öncül ile tümel olumlu büyük öncülden oluşan, "Bazı C B değildir, Her A B'dir" gibi. Sonucu "Bazı C A'dır". İkinci şeklin sonucu, 5 tümel ya da tikel yalnızca olumsuz olur.

[3. Şeklin Şartları ve Darpları]

[57] Üçüncü şeklin şartı, küçük öncülün olumlu ve iki öncülden birinin tümel olmasıdır. Üçü tikel olumlu, üçü ise tikel olumsuz sonuç veren altı darbı vardır: İlk üçü, iki tümel olumludan oluşan "Her B C'dir, Her B 10 A'dır" gibi, tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumlu büyük öncülden oluşan "Bazı B C'dir, Her B A'dır" gibi, tümel olumlu küçük öncül ile tikel olumlu büyük öncülden oluşan "Her B C'dir, Bazı B A'dır" gibidir. Bunların sonuçları "Bazı C A'dır".

و[1] موجبة جزئية صغرى مع سالبة كلية كبرى[2] نحو «بعض (ج) (**ب**)، ولا شيء من (أ) (**ب**)، فليس بعض (ج) (أ)»[3]، أو سالبة جزئية صغرى مع موجبة كلية كبرى[4] نحو «ليس بعض (ج) (**ب**)[5]، وكل (أ) (**ب**)، فليس بعض (ج) (أ)[6]». فنتيجة الشكل الثاني[7] ليست إلا سالبة إما[8] كلية وإما[9] جزئية.

٥ **[شروط وضروب الشكال الثالث]**

[٥٧] والشكل الثالث، شرطه[10] إيجاب الصغرى وكلية إحدى مقدمتيه[11]. وضروبه ستة، ثلاثة منتجة الموجبة الجزئية[12]، وثلاثة منتجة السالبة الجزئية[13]. أما الثلاثة الأولى[14] فمن[15] موجبتين كليتين نحو «كل (**ب**) (ج)، وكل (**ب**) (أ)»، ومن موجبة جزية صغرى وموجبة كلية كبرى[16] نحو «بعض (**ب**) (ج)، وكل (**ب**) (أ)»، ومن موجبة

١٠ كلية صغرى و موجبة جزئية كبرى[17] نحو «كل (**ب**) (ج) وبعض (**ب**) (أ)»[18]. فنتيجة هذه الضروب الثلاثة إنها «بعض (ج) (أ)».

---

١ م: أو؛ ص +الثالث
٢ ص: أن يكون الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة كلية
٣ ص: فبعض (ج) ليس (أ)
٤ ص: الرابع أن يكون الصغرى سالبة جزئية والكبرى موجبة كلية
٥ ص: بعض (ج) ليس (ب)
٦ ص: فبعض (ج) ليس (أ)
٧ ص – الثاني
٨ ص: كانت
٩ ص: أو
١٠ ص: الشرط في الشكل الثالث
١١ ص: هو أن يكون الصغرى موجبة وأحد مقدمتيها كليا
١٢ ص: للإيجاب الجزئي
١٣ ص: وثلاثة منها للسلب الجزئي
١٤ ص: والثلاثة المنتجة للإيجاب الجزئي
١٥ ص: هي
١٦ ص: أو الصغرى موجبة جزئية والكبرى موجبة كلية
١٧ ص: والصغرى موجبة كلية والكبرى موجبة جزئية
١٨ ش: كل (ب) (أ) وبعض (ب) (ج)

[58] Diğer üçü ise, tümel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncül "Her B C'dir, Hiçbir B A değildir" gibi, tikel olumlu küçük öncül ile tümel olumsuz büyük öncülden oluşan "Bazı B C'dir, Hiçbir B A değildir" gibi, tümel olumlu küçük öncül ile tikel olumsuz büyük öncülden oluşan "Her B C'dir, Bazı B A değildir" gibidir. Bunların sonuçları da "Bazı C A değildir" şeklindedir.

[59] **Dördüncü şekil** (aklın) tabiatına uzak olduğu için onu zikretmeyeceğiz.

Fasıl: [İstisnaî Kıyas]

[60] İstisnaî kıyas ise iki kısımdır: Birincisi, bitişik şartlı (*ittisâlî*) diğeri ise ayrışık şartlı (*infisâlî*) olandır. Bitişik şartlı istisnaî kıyas, *lüzûmiyye* olan bitişik şartlı öncül ile bu öncülün ön bileşeninin vazedilmesi, yani olumlanması (*ispatı*) şeklindeki öncülden bileşen ve neticesi de art bileşenin vazedilmesi olan kıyastır. Tıpkı "Eğer bu cisim insan ise canlıdır; ancak o insandır, O hâlde o canlıdır" demen gibi. Ya da bitişik şartlı istisnaî kıyas, *lüzûmiyye* olan bitişik şartlı öncül ile bu öncülün art bileşeninin kaldırılması (*ref'* edilmesi, yani değillenmesi) şeklindeki öncülden bileşir ve neticesi de ön bileşenin kaldırılması olur. Önceki örnekte "[Eğer bu cisim insansa canlıdır]; ancak o canlı değildir; o hâlde o insan değildir" demen gibi.

[٥٨] و أما الثلاثة الباقية[١] فمن موجبة كلية صغرى مع سالبة كلية كبرى[٢] نحو «كل (ب) (ج) ولا شيء من (ب) (أ)»، أو موجبة جزئية صغرى مع سالبة كلية كبرى[٣] نحو «بعض (ب) (ج)، ولا شيء من (ب) (أ)»[٤]، . وموجبة كلية صغرى مع سالبة جزئية كبرى نحو «كل (ب) (ج)، وليس بعض (ب) (أ)»[٥]؛ ونتيجة هذه الضروب إنها «ليس ٥ بعض (ج) (أ)».

[٥٩] والشكل الرابع بعيد عن الطبع فلم نذكره[٦].

فصل: [القياس الاستثنائي]

[٦٠] وأما القياس الاستثنائي فعلى قسمين: أحدهما الاتصالي، والثاني الانفصالي. أما[٧] الاتصالي فهو[٨] مركب من متصلة لزومية مع وضع المقدم أي إثباته[٩] ونتيجته ١٠ وضع التالى كما تقول «إن كان هذا الجسم[١٠] إنسانا فهو[١١] حيوان، لكنه إنسان، فهو حيوان»، أو مركب من متصلة لزومية مع[١٢] رفع التالى ونتيجته رفع المقدم كما تقول في المثال المذكور «لكنه ليس بحيوان، فهو ليس بإنسان».

١ ل، و، م: الثانية؛ ص: والثلاثة التي هي منتجة للسلب الجزئي
٢ ص: هو أن يكون صغراها موجبة كلية وكبراها سالبة كلية
٣ م: موجبة كلية صغرى مع جزئية كبرى؛ ص: أو أن يكون صغراها موجبة جزئية وكبراها سالبة كلية
٤ م: كل (ب) (ج) وليس بعض (ج) (أ)
٥ م: وموجبة جزئية صغرى مع سالبة كلية كبرى نحو بعض (ب) (ج) ولا شئ من (ب) (أ)؛ ص: – وموجبة كلية صغرى مع سالبة جزئية كبرى نحو «كل (ب) (ج)، وليس بعض (ب) (أ)»
٦ ص: ولهذا لم يلتفت إليه
٧ ص: و
٨ ص: إما
٩ ص – أي إثباته
١٠ م – الجسم
١١ ص: كان
١٢ و: و

[61] Ayrışık şartlı (*infisâlî*) istisnaî ise [üçtür]. [1.] İki parçadan birinin bırakılması (*vaz'ı*) ve sonucunda diğer parçanın kaldırılması (*ref'i*) ile birinin kaldırılması ve sonucunda diğer parçanın bırakılmasıyla *hakikî* ayrışık şartlılardan oluşur. Dört türlü netice verir: Tıpkı "Sayı ya çifttir ya tektir, ancak o tektir, o hâlde çift değildir"; "[Sayı ya çifttir ya tektir], ancak o çifttir, o hâlde tek değildir"; [Sayı ya çifttir ya tektir], ancak o tek değildir, o hâlde çifttir" ve "[Sayı ya çifttir ya tektir], ancak o çift değildir, o hâlde tektir" demen gibi. [2.] Birinin bırakılması ve sonucunda diğerinin kaldırılmasıyla "*mâni'atü'l-cem*" (türü) ayrışık şartlılarından oluşur. İki sonucu vardır: Tıpkı "Bu cisim ya ağaçtır ya da taştır, ancak o ağaçtır, o hâlde taş değildir" ve "[Bu cisim ya ağaçtır ya taştır], ancak o taştır, o hâlde ağaç değildir" demen gibi. [3.] Birinin kaldırılması ve sonucunda diğer parçanın bırakılmasıyla "*mâni'atü'l-huluvv*" (türü) ayrışık şartlılardan oluşur. İki sonucu vardır: Tıpkı "Bu cisim ya ağaç olmayan ya da taş olmayandır, ancak o ağaç olmayan değildir, o hâlde taş olmayandır" ya da "[Bu cisim ya ağaç olmayan ya da taş olmayandır], ancak o taş olmayandır, o hâlde ağaç olmayandır" demen gibi.[1]

1 *Risâle-i Kübra*'nın Arapça çevirisi, Farsça'sıyla neredeyse birebir olduğu için Farsça tahkikli metnin karşısında bir daha çeviriyi tekrar etme gereği duymadık; peşinden sadece Farsça metnin tahkikli neşrini s. 142'den itibaren verdik. Farsça'sı, paragraf numarasından hareketle burada nihayetlenen çeviri kısmıyla karşılaştırılabilir. (çev.)

[٦١] وأما الانفصالي فهو[1] مركب من منفصلة حقيقية مع وضع أحد الجزئين، ونتيجته رفع[2] الجزء الآخر و[3]مع رفع أحد الجزئين ونتيجة وضع الجزء الآخر فنتيجته أربع[4]: كما تقول «[5]العدد إما زوج وإما فرد، لكنه فرد[6]، فليس بزوج»؛ «لكنه زوج، فليس بفرد»؛ «لكنه ليس بفرد، فزوج»؛ «لكنه ليس بزوج، ففرد». أو مركب من المنفصلة المانعة الجمع مع وضع أحد الجزئين ونتيجة رفع الجزء الآخر، فنتيجته ٥ اثنان كما تقول «هذا الجسم إما شجر أو حجر، لكنه شجر، فليس بحجر»[7]؛ «لكنه حجر، فليس بشجر»[8]، أو مركب من منفصلة مانعة الخلو مع رفع أحد الجزئين ونتيجة وضع جزء الآخر فنتيجه أيضا اثنان كما تقول «هذا الجسم إما لا شجر أو لا حجر، لكنه ليس لا شجر، فلا حجر»؛ أو «لكنه ليس لا حجر، فلا شجر»[9].

---

١ ص: إما
٢ ص + هذا
٣ ص + مركب من منفصلة حقيقية
٤ ص: فنتيجة هذا الشكل أربعة
٥ ص + هذا
٦ ل- فرد؛ ص - لكنه فرد
٧ ص: لكن حجر فليس بشجر
٨ ص: لكن شجر فليس بحجر
٩ ص: هذا الجسم إما لا شجر إما لا حجر، لكنه ليس بشجر، فهو لا حجر؛ لكن حجر فهو لاشجر؛ ش: +ولكنه حجر

رساله کبری در منطق

السید الشریف الجرجانی

بسم الله الرّحمن الرّحیم

[مقدمه]

[۱][۱] بدان که آدمی را قوّتی است درّاکه که منتقش می‌شود[۲] در وی صُوَر اشیاء ۵
چنانکه[۳] در آیینه، لکن در آیینه حاصل نشود مگر صُوَر محسوسات، و در قوّت
مدرکه انسانی حاصل شود صُور محسوسات ومعقولات. ومحسوس آن است که به
یکی از حواسّ پنجگانه که آن باصره و سامعه و شامّه و ذائقه و لامسه است، مدرک
شود. و معقول آن است که با اینها[٤] مدرک نشود.[٥] هر صورت که در قوّت مدرکه
انسانی که آنرا ذهن خوانند حاصل شود یا تصوّر باشد یا تصدیق، زیرا که آن صورت ۱۰
حاصله اگر صورت نسبت چیزی است به چیزی بایجاب، چنانکه[٦] «زید نویسنده[۷]
است» یا بسلب، چنانکه[۸] «زید نویسنده[۹] نیست» آن صورت[۱۰] را تصدیق خوانند. و
اگر آن صورت حاصله غیر صورت نسبت[۱۱] مذکوره است آنرا تصوّر خوانند. پس
علم که عبارت از ادراک است منحصر شود در تصوّر و تصدیق.

---

۱ ب + فصل
۲ م، ج، ب: منقّش گردد
۳ م: چنانچه
٤ م: به یکی از اینها
٥ م + فصل
٦ م + گویی
۷ م: کاتب
۸ م + گویی
۹ م: کاتب
۱۰ ج: صورت؛ م + حاصله
۱۱ ح – نسبت

فصل: [تصوّر وتصدیق]

[۲] بعد از این معلوم شود که نسبت چیزی به چیزی خواه به ایجاب و خواه به سلب بر سه وجه باشد: یکی حملی چنانکه معلوم شد در مثال مذکور[۱]. دوم اتّصالی چنانکه گویی «اگر آفتاب برآمده باشد، روز[۲] باشد» یا گویی «نیست چنین که اگر آفتاب برآمده باشد، شب موجود[۳] باشد[٤]». سیّم انفصالی چنانکه گویی «این عدد یا ۵ زوج باشد یا فرد» یا گویی «نیست چنین که این شخص یا انسان باشد یا حیوان». پس ادراک نسبت حملی و اتّصالی و انفصالی، به ایجاب و سلب[۵] تصدیق باشد و او را حکم نیز خوانند و ادراک ماورای اینها تصوّر باشد.[٦] چون تصدیق ادراک نسبت[۷] است به ایجاب یا[۸] به سلب ناچار باشد او را از سه تصوّر:یکی[۹] تصوّر منسوب‌الیه که ۱۰ آن را محکوم علیه خوانند. دوّم تصوّر منسوب[۱۰] که آن را محکومٌ به خوانند. سیّم تصوّر نسبت بَین بَین که آن را نسبت حکمیّه خوانند، مثلاً در تصدیق به آنکه «زید قائم است» ناچار باشد[۱۱] از سه[۱۲] تصوّر: یکی[۱۳] تصوّر زید که محکوم علیه است، و از[۱٤] تصوّر قائم که محکوم به است، و از[۱۵] تصوّر نسبت میان زید و قائم که آن نسبت حکمیّه است تا بعد از آن ادراک، آن نسبت بر وجه ایجاب یا[۱٦] سلب حاصل شود.

---

۱ ج، ب – در مثال مذکور
۲ م + موجود
۳ ی، ح، ج – موجود
٤ ب: نباشد
۵ ج: خواه باجاب وخواه بسلب
٦ م + فصل
۷ م + چیزی به چیزی
۸ ی، ح: و
۹ م: اوّل
۱۰ م، ج: منسوب به
۱۱ م،ج + او را
۱۲ ب – سه
۱۳ ی، ح، ب – سه تصوّر یکی
۱٤ م: دوّم
۱۵ م: سیّم
۱٦ ج: و

پس هر تصدیق موقوف باشد بر تصوّر محکوم علیه، و تصوّر محکوم به، و تصوّر نسبت حکمیّه، لیکن هیچ کدام از این تصوّرات ثلاثه[1] نزدیک[2] اهل تحقیق جزء تصدیق نیست.[3]

فصل: [اقسام تصوّر وتصدیق]

[٣] بدان که تصوّر بر دو قسم است: یکی آن که در حصول وی احتیاج نباشد ٥ به نظر و فکر چون تصوّر حرارت و برودت و سیاهی و سفیدی و مانند آن و این قسم را تصوّر ضروری[4] خوانند. دوّم آن که در حصول وی احتیاج باشد به نظر و فکر[5] چون تصوّر روح وملک و جنّ و امثال آن و این قسم را تصوّر نظری[6] خوانند. و بر همین قیاس تصدیق نیز بر دو قسم است، یکی ضروری که محتاج به نظر[7] نباشد چون تصدیق به آن که آفتاب روشن است و آتش گرم است و مانند[8] آن. دوّم ١٠ تصدیق[9] نظری که محتاج باشد به نظر[10] چون تصدیق به آن که صانع موجود است و عالم حادث است و غیر آن.

فصل: [تصوّر نظری وتصدیق نظری]

[٤][11]تصوّر نظری را از تصوّر ضروری و[12] تصدیق نظری را از تصدیق ضروری حاصل می توان کرد به طریق[13] نظر و آن عبارت است از ترتیب تصوّرات یا ١٥

---

١ ی، ح، ب – ثلاثه
٢ م: در نزد
٣ م، ج + بلکه شرط تصدیق است
٤ م، ج + بدیهی
٥ ب – وفکر
٦ م، ج +کسبی
٧ م: در حصول وی احتیاج به فکر ونظر
٨ م، ج: نظایر
٩ ج، ب – تصدیق
١٠ م + و فکر
١١ م + بدان که
١٢ م + همچنین
١٣ م: + فکر و

تصدیقات حاصله بر وجهی که ادا کند[۱] به حصول تصوّری یا تصدیقی که حاصل نبوده باشد چنانکه تصوّر حیوان را با تصوّر ناطق جمع کنی و گویی حیوان ناطق، از وی[۲] تصوّر انسان که حاصل نبوده باشد حاصل شود. و چنانکه تصدیق را به آن که عالم متغیّر است با تصدیق بآن که هر چه متغیّر است حادث است جمع کنی و ۵ چنین[۳] گویی «عالَم متغیّر است و هر چه متغیّر است حادث است»[٤] از اینجا تصدیق به آن که «عالم حادث است» حاصل شود.

فصل: [نظر]

[٥][٥] امتیاز آدمی از دیگر[٦] حیوانات به آن است که[۷] مجهولات را از معلومات[۸] حاصل می تواند کرد[۹] بطریق نظر به خلاف دیگر حیوانات[۱۰] پس بر همه کس واجب[۱۱] ۱۰ است که طریق[۱۲] نظر و صحّت و فساد آنرا بشناسد که چون خواهد مجهولات[۱۳] تصوّری یا تصدیقی را از معلومات تصوّری یا تصدیقی بر وجه صواب حاصل کند توانند[۱٤] مگر آن کسانی که من عند الله مؤیّد باشند[۱٥] بنفوس قدسیّه که ایشان در دانستن این چیزها محتاج به نظر نباشد[۱٦].

۱ م: مؤدّی شود
۲ م، ج، ب: اینجا
۳ م – چنین
٤ م: العالَم متغیّر و کلّ متغیّر حادث
٥ م + بدان که
٦ م، ج: سایر
۷ م، ب + وی
۸ ج: مجهول را از معلوم؛ ب: معقولات
۹ ب: می توان کردن
۱۰ م: به نظر و فکر حاصل می تواند کرد به خلاف سایر حیوانات؛ سایر حیوانات
۱۱ م، ج، ب: لازم
۱۲ م، ج + فکر و
۱۳ ج، ب: مجهول
۱٤ م، ج: تواند کرد
۱٥ م: مؤیَّد باشند من عند الله
۱٦ م: در دانستن چیزها احتیاج به نظر و فکر نباشد.

فصل: [قول شارح وحجت]

[٦] بدان که در عرف علماء این فنّ آن تصوّرات مرتّبه که مُوصل شوند به تصوّر دیگر[١] معرّف وقول شارح خوانند، وآن تصدیقات مرتّبه که موصل شوند به تصدیق دیگر آن را حجّت و دلیل خوانند. پس مقصود در این فنّ دانستن معرّف و حجّت است، و شکی نیست که معرّف و حجّت در حقیقت[٢] معانی است[٣] نه الفاظ، مثلاً ٥ معرّف انسان، معنی حیوان ناطق است نه لفظ وی[٤]، و حجت[٥] حدوث عالم، معنی آن قضایای[٦] مذکوره است نه الفاظ آنها[٧]، پس صاحب این فنّ را بالذات احتیاج به الفاظ نیست لیکن چون تفهیم و تفهّم معانی[٨] به الفاظ و عبارات است از این جهت واجب شد بر وی که نظر کند در[٩] حال الفاظ باعتبار دلالت[١٠] بر معانی.

[مباحث تصوّرات] ١٠

فصل: [دلالت]

[٧][١١] دلالت بودن[١٢] شیء است به حیثیّتی که از علم به وی لازم آید علم به شیء دیگر و[١٣] آن شیء اوّل را دالّ گویند و ثانی[١٤] را مدلول. و وضع، تخصیص شیء

---

١ م + آن را
٢ ب – در حقیقت
٣ م، ج: في الحقیقة معانی اند
٤ م، ب: آن
٥ م + و دلیل
٦ م: معانی قضایای
٧ ی، ح، ج: آن
٨ م + موقوف
٩ م: به
١٠ م + آنها
١١ م + بدان که
١٢ ب: بردن
١٣ م: پس
١٤ ب: دوم

است به شیء دیگر بر وجهی که از علم به شیء اوّل حاصل شود[1] علم به شیء ثانی. پس[2] وضع، سببی است از اسباب دلالت. و اقسام دلالت به حکم استقراء سه است:

[۸] اوّل دلالت وضعیّه که وضع را در وی مدخل است و آن در الفاظ باشد؛ چون دلالت لفظ زید بر ذات وی[3] و در غیر الفاظ نیز باشد، چون دلالت خطوط و عقود و نُصُب واشارات[4] بر معانی که از ایشان[5] مفهوم ومعلوم[6] گردد.

[۹] دوّم دلالت عقلیه که به مقتضی عقل است، و این نیز در الفاظ باشد چون دلالت لفظ دَیز[7] مسموع از وراء جدار بر وجود لافظ. و در غیر الفاظ باشد چون دلالت مصنوع بر وجود[8] صانع.

[۱۰] سیّم دلالت طبعیّه که به مقتضی طبع باشد و این نیز در الفاظ یافته شود[9]؛ چون دلالت اُحْ اُحْ بر درد سینه. و در غیر الفاظ باشد، چون دلالت حمره بر خجل، و صفرت بر وجل، و حرکت نبض بر صحّت و فساد بدن[10].

فصل: [دلالت وضعیّه]

[۱۱] بدان که[11] آنچه از دلالات معتبر است، دلالت لفظیّهٔ وضعیّه است، زیرا که اِفاده و استفاده معانی در معتاد به این طریق است، و این دلالت منحصر است در مطابقت و تضمّن و التزام.

---

۱ ح، ی: لازم آید
۲ م، ج + علم به
۳ ح، ي + و لفظ انسان بر حیوان ناطق
٤ م، ج: اشارات و نُصُب
٥ م: آنها
٦ م، ج، ب – معلوم
٧ ی، ح، ب – دَیْز
٨ ج – وجود
٩ ج: باشد
١٠ ی، ح، ب – و در غیر الفاظ باشد، چون دلالت حمره بر خجل، و صفرت بر وجل، و حرکت نبض بر صحّت و فساد بدن؛ در کنار ح: در غیر الفاظ نیز یافته شود چون دلالت حمره وصفره بر خجالت وترس؛ ج: دلالت نبض مریض بر مرض.
١١ ی، ح، ج – بدان که

[١٢] مطابقت دلالت لفظ است بر تمام معنی موضوع له خود از این جهت که تمام معنی[١]، موضوع له اوست، همچون[٢] دلالت لفظ انسان بر معنی حیوان ناطق.

[١٣] و تضمّن، دلالت لفظ است بر جزء معنی موضوع له خود از این جهت که جزء[٣] موضوع له اوست، همچون[٤] دلالت لفظ انسان بر معنی حیوان تنها و بر معنی[٥] ناطق تنها. ٥

[١٤] و التزام دلالت لفظ است بر معنی[٦] خارج لازم[٧] موضوع له و[٨] از این جهت که آن خارج لازم[٩] موضوع له اوست، چون دلالت لفظ انسان بر معنی قابل علم، و صنعتِ کتابت.

فصل:

١٠ [١٥] پوشیده نیست[١٠] که لفظ بر تمام معنی[١١] موضوع له خود دلالت کند بمجرّد وضع[١٢]، و بر جزء[١٣] موضوع له خود نیز دلالت کند بواسطه آن که فهم کلّ بی فهم جزء ممکن نیست لیکن دلالت لفظ بر خارج لازم[١٤] معنی موضوع له خود محتاج است به لزوم آن خارج موضوع له را در ذهن به این معنی که آن خارج به حیثّیتی

١ ج – معنی؛ ب – تمام معنی
٢ م، ج: چون
٣ م + معنی
٤ م، ج، ب: چون
٥ م، ج: یا
٦ ی، ح، ب – معنی
٧ ب: از
٨ م، ج: خود
٩ م، ج + معنی
١٠ م: مخفی نماند
١١ ی، ح، ب – تمام معنی
١٢ م، ج، ب: به مجرّد وضع دلالت کند
١٣ م + معنی
١٤ ج، ب – لازم

باشد که هرگاه موضوع له در ذهن حاصل شود آن خارج نیز حاصل شود که[۱] اگر این[۲] چنین نباشد آن لفظ را بر وَیْ دلالت دائمی کلّی[۳] نباشد. و پیش اصحاب این فنّ، دلالت دائمی کلّی[٤] معتبر است و امّا پیش علماء اُصول[٥] و بیان، دلالت فی الجمله بسنده[٦] است. پس لزوم عقلی پیش[۷] ایشان شرط نباشد بلکه لزوم فی الجمله ٥ کافی[۸] است.

فصل: [انواع دلالات]

[١٦] هر چه[۹] گاه که موضوع له لفظ بسیط باشد و او را لازم ذهنی نباشد آنجا دلالت مطابقت باشد بی تضمّن و التزام لکن دلالت تضمّن و التزام بی مطابقت صورت نبندد[۱۰] [۱۱] و اگر موضوع له لفظ[۱۲] بسیط بود و او را لازم ذهنی بود[۱۳] آنجا ۱۰ دلالت مطابقت[۱٤] و التزام بود بی تضمّن؛ و اگر[۱٥] موضوع له لفظ مرکّب باشد و او را لازم ذهنی نباشد آنجا دلالت مطابقت[۱٦] وتضمّن باشد بی التزام.

فصل[۱۷]: [حقیقت ومجاز]

[١٧] ولفظ را چون در تمام موضوع له خود استعمال کنند[۱۸] حقیقت خوانند و چون در جزء موضوع له یا در خارج وی[۱۹] استعمال کنند[۲۰] مجاز خوانند و ۱٥ اینجا محتاج[۲۱] به قرینه باشد.

---

۱ م: و
۲ م، ج: - این
۳ م: کلّی دائمی؛ ج، ب -کلی
٤ م، ج، ب: کلّی دائمی
٥ ج + و معانی
٦ م، ج، ب: کافی
۷ م: نزد
۸ م: بس؛ ج، ب: بسنده
۹ ی، م - چه
۱۰ م: نپذیرد
۱۱ م، ج + زیرا که ایشان تابع وضعند و هرجا که وضع هست دلالت مطابقت نیز هست
۱۲ ی، ح، ج: - لفظ
۱۳ م: بسیط بود و او را لازم ذهنی بود
۱٤ ی، ح، ج - مطابقت
۱٥ ی، ح، ج: چون
۱٦ ی؛ ح، ج - مطابقت
۱۷ ی، ح، ج - فصل
۱۸ م + آنرا؛ ج + آن لفظ را
۱۹ م: موضوع له
۲۰ م + آن را
۲۱ م: در آنجا احتیاج؛ ج: احتیا

فصل: [اقسام لفظ]

[۱۸] لفظ را چون یک موضوع له باشد آن را مفرد گویند و اگر زیاده باشد مشترک خوانند. و در هر معنی محتاج[۱] به قرینه باشد چون لفظ عین، و اگر دو لفظ از برای یک معنی موضوع باشد آنرا مترادفان خوانند، چون انسان و بشر، و اگر هر یکی را موضوع له باشد[۲] آنرا متباینان خوانند، چون انسان و فرس. ۵

فصل: [مفرد ومركّب]

[۱۹] لفظ دالّ بر معنی مطابقت بر دو قسم است: مركّب ومفرد[۳]، مركّب آن باشد که جزء[٤] وی دلالت کند[٥] بر جزء معنی مقصود وی دلالۀ مقصوده[٦] چون رامی الحجارة و مفرد آن است که این[۷] چنین نباشد و این چهار قسم است:[۸]اوّل[۹] آنکه[۱۰] جزء ندارد اصلاً[۱۱]، چون همزۀ استفهام. دوّم آنکه جزء دارد و لکن آن جزء دلالت ۱۰ ندارد اصلاً، چون زید. سیّم آنکه جزء دارد و آن جزء دلالت دارد لیکن بر جزء معنی مقصود دلالت ندارد، چون عبد الله در حال علميّت[۱۲]. چهارم آنکه جزء دارد و آن جزء دلالت دارد بر معنی مقصود لیکن آن دلالت جزء مقصود نباشد[۱۳]، چون حیوان ناطق که علم شخص انسانی باشد.

---

۱ م، ج: احتیاج
۲ م، ی + علی حده
۳ م: مفرد و مرکب
٤ م، ج + لفظ
٥ م: نماید
٦ م: و آن دلالت نیز مقصود باشد؛ ج: دلالتش مقصود باشد
۷ م – این
۸ ی، ح: باشد
۹ ج: یکی
۱۰ م + لفظ
۱۱ م – اصلاً
۱۲ م: عَلَماً
۱۳ م: دلالتش مراد نباشد

فصل: [اسم وکلمه وادات]

[۲۰] لفظ مفرد بر سه قسم است: اسم و کلمه و ادات، زیرا که معنی لفظ مفرد اگر[۱] ناتمام است یعنی صلاحیت ندارد که محکوم علیه یا محکوم به واقع[۲] شود آن را در این فنّ ادات گویند[۳] و در نحو، حرف خوانند. و اگر معنی وی تمام است پس ۵ خالی[٤] نیست که صلاحیت دارد که محکوم علیه واقع[۵] شود یا نه اگر ندارد[٦] آنرا کلمه خوانند و در نحو، فعل گویند. و اگر صلاحیت دارد آن را اسم خوانند.

فصل: [اقسام لفظ مرکّب]

[۲۱] لفظ مرکّب بر دو قسم است: تامّ و غیر تامّ. تامّ آن است که سکوت بر وی[۷] صحیح باشد یعنی چون متکلّم بر آن سکوت کند[۸] مخاطب را انتظاری نباشد آنچنان ۱۰ انتظاری که با محکوم علیه باشد بی محکوم به و یا[۹] با محکوم به باشد بی محکوم علیه. و مرکّب تامّ اگر فی نفسه محتمل صدق و کذب باشد آنرا خبر و قضیه خوانند و این عمده است در باب تصدیقات و اگر محتمل صدق و کذب[۱۰] نباشد آن را انشاء خوانند. خواه دلالت کند بالذات بر طلب چون امر و نهی و استفهام و خواه دلالت نکند[۱۱]، چون تمنِّی و ترجِّی و تعجّب و نداء و مانند آن و این قسم یعنی[۱۲] انشاء، در ۱۵ محاورات معتبر است.

---

۱ م: اگر معنی لفظ مفرد
۲ م، ج – واقع
۳ م: خوانند
٤ م + از این
۵ م، ج – واقع
٦ م + در این فنّ
۷ م: بر وی سکوت
۸ م: آن جا سکوت نماید
۹ م –یا
۱۰ ی، ح، ج – صدق و کذب
۱۱ م، ج + بالذات
۱۲ م: از معنی

[۲۲] و غیر تامّ آن است که بر وی سکوت صحیح نباشد و این[۱] منقسم می شود به ترکیب تقییدی که در وی جزء دوم[۲] قید[۳] اوّل باشد، خواه باضافه چون «غلام زید» و خواه بصفت[٤] چون حیوان ناطق و این عمده است در باب تصوّرات و به ترکیب غیر تقییدی آن است که در وی جزء دوّم قید اوّل نباشد[٥]، چون فی الدار و خمسة عشر.

٥

فصل:

[۲۳] ادراک معانی الفاظ مفرده و ادراک معانی مرکّبات غیر تامّه و ادراک معانی مرکّبات تامّه انشائیّه مجموع تصوّر باشد. و ادراک معانی خبر و قضیه تصدیق باشد. این است مباحث الفاظ چنانکه مناسب این مقام است. و چون تصدیق موقوف بود بر[٦] تصوّرات[۷] از این جهت بیان احوال تصوّرات را مقدّم داشتیم[۸].

۱۰

فصل: [کلی و جزیی]

[۲٤] هر چه در ذهن متصوّر شود، اگر نفسِ[۹] تصوّر وی مانع از وقوع شرکت باشد[۱۰] بین کثیرین، آن را جزئی حقیقی گویند[۱۱] چون زید. و اگر نفس[۱۲] تصوّر وی مانع از وقوع شرکت نباشد[۱۳] بین کثیرین، آن را کلّی خوانند چون[۱٤] انسان. و هر یک از این کثیرین را فردِ آن کلّی خوانند و جزئی اضافی وی نیز[۱٥] خوانند. و جزئی اضافی شاید که جزئی حقیقی باشد چون زید بقیاس به انسان، و شاید که کلّی باشد ۱٥ فی نفسه لکن جزئی اضافیِ کلّیِ دیگر باشد، چون انسان بقیاس به حیوان.

---

۱ م + قسم
۲ م: جزء ثانی در وی؛ج: جزء ثانی
۳ م + جزء
٤ م: بوصف
٥ ی، ح، ج – آن است که در وی جزء دوّم قید اوّل نباشد
٦ م + دانستن
۷ ج + آن
۸ م + بر تصدیقات
۹ ی، ح، ج – نفس
۱۰ م: مانع باشد از وقوع شرکت؛ ج: مانع از وقوع شرکت بین کثیرین باشد
۱۱ م: خوانند
۱۲ ی، ح، چ – نفس
۱۳ م، ج: مانع نباشد از وقوع شرکت
۱٤ م + مفهوم
۱٥ ی، ح – نیز

فصل: [کلیات خمس]

[۲۵] کلّی را چون[۱] قیاس کنیم با حقیقت افراد خود[۲]، یا تمام حقیقت افراد خود[۳] باشد[۴] یا جزء حقیقت افراد خود[۵] باشد[۶] یا خارج حقیقت افراد خود باشد[۷]، آنکه[۸] تمام حقیقت افراد خود باشد[۹] نوع حقیقی خوانند؛ چون انسان که تمام ماهیّت[۱۰] زید و عمرو و بکر وخالد[۱۱] است که ایشان را از یکدیگر امتیازی نیست إلّا[۱۲] بعوارض مُشَخِّصهٔ معیّنه که در ماهیّت و حقیقت انسان[۱۳] مدخل ندارد و چون نوع[۱۴]، تمام ماهیّت افراد است پس[۱۵] افراد وی متّفق الحقیقه باشند که[۱۶] هرگاه از فرد وی و[۱۷] از افراد وی سؤال کنند بما هو[۱۸] وی[۱۹] نوع در جواب مقول شود پس نوع کلّی باشد که مقول شود بر[۲۰] امور متّفقة الحقیقة در جواب ما هو، مثلا[۲۱] هرگاه که گویند ما زیدٌ و ما[۲۲] عَمروٌ و[۲۳] بکرٌ جواب، انسان باشد.

۱ م: چون کلّی را
۲ م – خود
۳ ج – خود
٤ م: است
٥ ج – خود
٦ م – باشد
۷ م – باشد
۸ م: اگر
۹ م + آنرا
۱۰ م: حقیقت
۱۱ م – خالد
۱۲ ج: مگر
۱۳ م، ج: ایشان
۱٤ م، ج + حقیقی
۱٥ ی، ح، ج – بس
۱٦ ی، ح: بس
۱۷ م: یا
۱۸ م، ج: بما هو سؤال کنند
۱۹ م: آن
۲۰ م: به
۲۱ ح + چه
۲۲ م – ما
۲۳ ی، ح + زید

[۲٦] و آن[۱] که جزء حقیقت افراد[۲] باشد آنرا ذاتی گویند، و این منحصر در جنس و فصل است[۳]، زیرا که آن جزء حقیقت افراد، اگر تمام مشترک باشد میان این حقیقت و حقیقت دیگر، آنرا جنس خوانند و مراد به تمام مشترک آن است که میان آن دو حقیقت، هیچ جزءِ مشترک، خارج از آن نباشد، چون حیوان که تمام مشترک است میان حقیقت انسان وحقیقت فرس زیرا که انسان و فرس با یکدیگر مشترکند ۵ در ذاتیّات بسیار، چون جوهر و قابل ابعاد[٤] و نامی و حسّاس و متحرّک بالاراده، و حیوان عبارت از این مجموع است، و چون جنس، تمام مشترک است[٥] میان امور مختلفة الحقایق چون[٦] از این مختلفة الحقایق بما هو سؤال کنند، جنس در جواب مقول شود مثلاً هرگاه از انسان و فرس بما هو سؤال کنند[۷] جواب حیوان باشد، زیرا که سؤال[۸] از تمام حقیقت مشترکه است و آن حیوان است و اگر از انسان تنها[۹] سؤال ۱۰ کنند[۱۰] سؤال از تمام حقیقت مختصّه[۱۱] باشد و حیوان در جواب نشاید بلکه جواب آن[۱۲] حیوان ناطق باشد. و از اینجا معلوم شد که جنس کلّی است که مقول شود بر امور مختلفة الحقایق در جواب ما هو.

[۲۷] و شاید که یک حقیقت را اجناس متعدّده باشد بعضی فوق بعضی چون حیوان که جنس انسان است و فوق او جسم نامی است و فوق جسم نامی جسم ۱٥

۱ م + کلّی؛ ج: اگر
۲ م + خود
۳ م: و این منحصر است در جنس و فصل
٤ م + ثلاثه
٥ م: باشد
٦ م، ج: پس هرگاه
۷ ج: نمایند
۸ م + در اینجا
۹ م + بما هو
۱۰ ج: کنی
۱۱ م + او
۱۲ م – آن؛ ج: جواب آن

مطلق[۱] است و فوق جسم مطلق جوهر است و آن[۲] هنگام[۳] آن جنس که جواب از جمیع مُشارِکات در آن جنس واقع شود آن را جنس قریب خوانند چون حیوان که هرچه با انسان در حیوانیت مشارک است[٤] چون او را[٥] با انسان در سؤال جمع کنی جواب حیوان باشد و آن جنس که جواب[٦] جمیع مشارکات واقع نشود آنرا جنس[۷] ٥ بعید خوانند چون جسم نامی که مشترک است میان انسان و نباتات و حیوانات لکن در جواب سؤال از انسان و[۸]نباتات جسم نامی[۹] مقول می شود و در جواب سؤال از انسان با حیوانات جسم نامی[۱۰] مقول نمی شود و هر جنس که جواب از جمیع مشارکات در وی دو باشد بعید یک مرتبه باشد چون جسم نامی و اگر جواب سه باشد بعید به دو مرتبه باشد چون جسم مطلق[۱۱] و علی هذا القیاس.[۱۲]

۱۰ [۲۸] و اَبْعَدِ اجناس را جنس عالی خوانند چون جوهر در مثال مذکور و اقرب اجناس را جنس[۱۳] سافل خوانند چون حیوان در این مثال[۱٤] و آنچه میان جنس عالی و سافل باشد آن را جنس متوسّط خوانند چون جسم نامی و جسم مطلق[۱٥] در این مثال.[۱٦] این است بیان[۱۷] آن جزء که تمام مشترک است.

---

۱ ج – مطلق
۲ م: در این
۳ ج – آن هنگام
٤ م: مشارکت دارد
٥ م: آنها را
٦ م + از
۷ ی، ح، ج – جنس
۸ م: با
۹ ی، ح – جسم نامی
۱۰ ی، ح، ج – جسم نامی
۱۱ ی، ح – مطلق؛ ج + واگر جواب چهار باشد بعید بسه مرتبه باشد چون جوهر
۱۲ ج – وعلی هذا القیاس
۱۳ ی – جنس
۱٤ م، ج + مذکور
۱٥ ی، ح – مطلق؛ ج –جسم مطلق
۱٦ م + مذکور
۱۷ ی – بیان

[۲۹] و اگر جزء حقیقت افراد، تمام مشترک نباشد آن را فصل گویند[۱]، زیرا که آن حقیقت را تمیز کند از غیر، تمیز جوهری، خواه آن جزء، مشترک نباشد اصلاً، چون ناطق که مخصوص است به حقیقت افراد انسان. پس آن حقیقت را از همه ماهیّات تمیز کند و آنرا فصل قریب خوانند و خواه مشترک باشد. امّا تمام مشترک نباشد که وی نیز تمیز کند حقیقت را[۲] از بعضی ماهیّات، چون حسّاس[۳]، و این را فصل بعید ۵ خوانند، و بالجملة فصل «ممیزی است جوهری پس او کلّی باشد که در جواب اَیُّ شَیْءٍ هُوَ فی جَوْهَرِه مقول شود».

فصل[٤]: [معانی نوع]

[۳۰] بدان که نوع را معنی دیگر هست که آنرا نوع اضافی گویند و آن ماهیّت است که جنس مقول شود بر وی و بر ماهیّت دیگر در جواب ما هو، چون انسان که مقول می ۱۰ شود بر وی با فرس[٥]، حیوان، در جواب ما هو و نوع اضافی شاید که نوع حقیقی باشد چنانکه گفتیم و شاید که نباشد چون حیوان که نوع اضافی جسم نامی است و جسم نامی که نوع اضافی جسم مطلق است و جسم مطلق که نوع اضافی جوهر است.

[۳۱] و امّا آن کلّی که از حقیقت افراد[٦] خارج است، اگر مخصوص به یک حقیقت باشد آن را خاصّه[۷] خوانند و او حقیقت را تمیز کند از غیر، تمیز عَرَضی پس ۱۵ او کلّی باشد که مقول شود[۸] در جواب ایّ شیء هو فی عرضه، چون ضاحک، بنسبت به انسان و اگر مشترک باشد میان دو حقیقت یا بیشتر آن را عرض عامّ خوانند چنانکه ماشی که مشترک است میان حیوانات[۹]. پس کلیات، منحصر شد در پنج قسم[۱۰]: نوع و جنس و فصل و عرضِ خاصّه و عرضِ عامّ.

---

۱ م: خوانند
۲ م، ج: ممیّز حقیقت شود
۳ م + که مشترک است میان انسان و فرس
٤ ی،ح، ج: و
٥ م، ج: و بر فرس
٦ م + خود
۷ ج: عرض خاصه
۸ ی، ح – شود
۹ م: انسان و حیوان
۱۰ ی، ح، ج –قسم

فصل: [اقسام معرف]

[۳۲] معرّف بر چهار قسم است:اوّل حدّ تامّ، و آن مرکّب باشد از جنس قریب و فصل قریب، چون حیوان ناطق در تعریف انسان. دوّم: حدِّ ناقص و آن مرکّب باشد از جنس بعید و فصل قریب، چون جسم نامی ناطق یا جسم ناطق یا جوهر ناطق در ۵ تعریف انسان. سیّم: رسم تامّ و آن مرکّب باشد از جنس قریب و خاصّه، چون حیوان ضاحک در تعریف انسان. چهارم: رسم ناقص و آن مرکّب باشد از جنس بعید و خاصّه، چون جسم نامی ضاحک یا جسم ضاحک یا جوهر ضاحک در تعریف انسان، و شاید که رسم ناقص مرکّب باشد از عرض عامّ و خاصّه، چون موجود[۱] ضاحک در تعریف انسان.

۱۰ [۳۳] و پیش[۲] اهل اصول و عربیّه، معرّف را با جمیع اقسامش[۳] حدّ خوانند.

فصل: [شروط تعریف]

[۳٤] استعمال الفاظ مجازیه و مشترکه در تعریفات جایز نباشد مگر[٤] وقتی که قرینه واضحه باشد[٥].

---

۱ م: ماشی
۲ م: نزد
۳ ج: اقسام
٤ م: نیست إلّا؛ ج: إلا
٥ م + چون عَیْنٌ جارِیَه

فصل: [مشکل بودن دانستن حقایق اشیاء موجوده در خارج]

[۳۵] بدان که دانستن حقایق[۱] اشیاء موجوده در خارج[۲] چون انسان و فرس و مانند آن و تمیز کردن میان اجناس و فصول آن حقایق[۳] و میان اعراضِ عامّه و خواص[٤] آنها در غایت اشکال است و امّا دانستن حقایق[٥] مفهومات اصطلاحیه و تمیز کردن میان اجناس و اعراض عامّه و میان فصول و خواصّ آنها آسان است، ٥ چون مفهوم کلمه و اسم و فعل و حرف و معرب ومتصرف[٦] و غیر[٧] آن.

١ ی، ح – حقایق
٢ ج – در خارج
٣ م: آنها
٤ م: خاصّه
٥ ی، ح، ج – حقایق
٦ م: مبنی
٧ م: مانند

[مباحث تصدیقات]

فصل: [قضیه]

[۳٦] چون فارغ شدیم از مباحث تصوّرات پس شروع کنیم[1] در مباحث تصدیقات. وهمچنانکه در تحصیل تصوّرات نظریه محتاج بودیم به دو چیز: یکی بیان موصل ٥ به تصوّر که آن[2] قول شارح است با اقسام[3] خود و دیگری، بیان کلیات خمس که قول شارح از آن مرکّب شود[4]؛ همچنین[5] در تحصیل تصدیقات نظریه نیز محتاجیم به دو چیز: یکی بیان موصل به تصدیق که آن حجّت است با اقسام خود و دیگری بیان قضایا که حجّت از آن مرکّب شود بنابراین[6] ناچار است که مباحث قضایا مقدم شود بر مباحث حجّت.

۱۰ [۳۷] پس می‌گوییم قضیه، قولی است که صحیح باشد تصدیق و تکذیب قائل وی. و قضیه به حسب معنی مرکّب است از چهار چیز: محکوم علیه و محکوم به و نسبت حکمیّه و حکم بایجاب یا سلب و فرق میان نسبت حکمیّه و حکم در صورت شک ظاهر شود که آن جا نسبت **حکمیّه هست زیراکه شک در وی است و حکم نیست**[7].

فصل[8]: [اقسام قضیه]

۱٥ [۳۸] قضیه بر سه قسم است: حملیّه و شرطیّهٔ متّصله و شرطیّهٔ منفصله، زیراکه محکوم علیه و محکوم به در قضیه اگر[9] مفرد باشد[10] یا در حکم مفرد، آن قضیه را

---

۱ م: کردیم
۲ م + معرّف و
۳ م + اربعه
٤ م: است
٥ ی، ح − همچنین
٦ ی، ح: و؛ ج: پس
۷ م: نسبت حکمیّه هست و حکم نیست زیراکه شک در وی است و حکم در او نیست.؛ ج: نسبت حکمیّه هست و حکم نیست
۸ ی، ح، ج − فصل
۹ م: یا
۱۰ م: بود

حملیّه خوانند؛ خواه موجبه باشد چون «زید قائم است» و خواه سالبه[1] چون «زید قائم نیست» و اگر محکوم علیه و محکوم به[2] مفرد یا در حکم مفرد نباشد، آن قضیه را شرطیّه خوانند[3]. پس اگر حکم به اتّصال است، آن را قضیه شرطیّهٔ متّصله خوانند خواه موجبه[4] چنانکه گویی: «اگر آفتاب طالع است روز موجود است»[5]. وخواه سالبه چنانکه گویی: «نیست چنین که اگر آفتاب بر آمده باشد شب موجود[6] باشد»[7]. و اگر ۵ حکم به انفصال است آنرا قضیه[8] شرطیّهٔ منفصله خوانند خواه موجبه چنانکه گویی «این عدد یا زوج است یا فرد» و خواه سالبه چنانکه گویی: «نیست چنین که این عدد یا زوج باشد یا مرکّب باشد[9] از واحد».

فصل[10]: [اطلاق حملیّه و متّصله و منفصله بر سوالب]

[۳۹] اطلاق حملیّه و متّصله و منفصله بر موجبات ظاهر است و بر سوالب ۱۰ بواسطه مناسبت با موجبات[11] در اطراف.

فصل: [موضوع در قضیهٔ حملیّه]

[٤٠] محکوم علیه را در قضیهٔ حملیّه موضوع خوانند و محکوم به را محمول و آن نسبت که میان موضوع ومحمول است نسبت حکمیّه خوانند[12] و آن لفظ که دلالت کند بر حکم و بر نسبت حکمیّه معاً آن را رابطه خوانند چون لفظ «هُوَ» در ۱۵

---

١ م: سلبیّه
٢ ج – محکوم علیه و محکوم به
٣ م: و اگر نه مفرد و نه در حکم مفرد باشد، آن را قضیّه شرطیّه خوانند
٤ م + باشد
٥ م، در کنار ح: اگر آفتاب برآمده باشد روز موجود باشد
٦ ج – موجود
٧ م: نیست چنین که اگر آفتاب طالع باشد شب موجود باشد؛ در کنار ح: اگر آفتاب طالع است شب موجود است
٨ م: آن قضیه را
٩ م، ج – باشد
١٠ ج – فصل
١١ م + است
١٢ ی، ح، ج – و آن نسبت که میان موضوع ومحمول است نسبت حکمیّه خوانند

«زیدٌ هو قائمٌ» و لفظ «است» در «زید قائم است» وحرکت کسره[1] در «زید دبیرِ». و بالجمله هر چه دلالت کند بر ربطِ میان موضوع ومحمول[2]، آن را رابطه است[3] و در قضیهٔ شرطیّه محکوم علیه را مقدّم خوانند و محکوم به را تالی[4].

فصل: [قضیهٔ شخصیه]

٥ [٤١] موضوع[5] در قضیهٔ حملیّه اگر جزئی حقیقی باشد آنرا قضیهٔ[6] شخصیه خوانند، چون «زید نویسنده است وزید نویسنده نیست» و اگر کلّی باشد پس اگر بیان کمّیت افراد نکرده اند[7] آنرا قضیهٔ[8] مهمله خوانند، چون «انسان نویسنده است و انسان نویسنده نیست» و اگر بیان کمّیت افراد کرده اند[9] آنرا قضیه[10] محصوره خوانند، و این بر چهار قسم است[11]: موجبهٔ کلیّه و سالبهٔ کلیّه و موجبهٔ جزئیه و سالبهٔ جزئیه.

١٠ فصل: [عدم اعتبار قضایای شخصیه]

[٤٢] قضایای شخصیه در علوم معتبر نیست، و قضیهٔ مهمله در قوّت محصورهٔ[12] جزئیه است، پس قضایای معتبره در علوم، محصورات اربعه است.

---

١ م + در زید چنین
٢ م: محمول و موضوع
٣ م: گویند
٤ م: حکوم علیه را مقدّم و محکوم به را تالی خوانند
٥ ی، ح − موضوع
٦ م: آن قضیّه را
٧ م: باشد
٨ م: آن قضیّه را
٩ م، ج: باشد
١٠ م: آن قضیّه را
١١ م: بود
١٢ م − محصوره

فصل: [العدول والتحصيل]

[٤٣] حرف سلب، در قضيه چون[١]، جزء محمول شود، آن قضيه را[٢] معدوله[٣] خوانند چون زيد نا نويسنده است[٤]، و اگر جزء[٥] نشود، آن را محصّله خوانند[٦] چون نيست زيد نويسنده[٧].

فصل: [قضيه موجّهه]

٥

[٤٤] نسبت محمول به موضوع خواه به ايجاب و خواه به سلب شايد كه ضرورى باشد يعنى مستحيل الانفكاک باشد آن را قضيۀ ضروريه خوانند، چون «كلّ إنسان حيوان بالضرورة»، و«لا شىء من الإنسان بحجر بالضرورة».

[٤٥] و شايد كه بسلب ضرورت باشد از هر دو طرف آن را ممكنه خاصّه خواند، چون «كلّ إنسان كاتب بالإمكان الخاصّ»، و«لا شىء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاصّ». موجبه و سالبه را معنى يكى است[٨] يعنى ثبوت كتابت و سلب كتابت هيچكدام انسان را ضرورى نيست، ويا به سلب ضرورت باشد[٩] از يک طرف كه آن[١٠] مخالف حكم است آن را ممكنۀ عامّه خوانند، چون «كلّ إنسان كاتب بالإمكان العام» يعنى سلب كتابت از انسان ضرورى نيست، وچون[١١] «لا شىء من الإنسان بكاتب بالإمكان العام»، يعنى ثبوت كتابت انسان را ضرورى نيست.

١٠

١٥

١ م: چون در قضيه حمليّه
٢ م: آنرا قضيه
٣ م، ج + معدولة المحمول خوانند، و اگر جزء موضوع شود آن را معدولة الموضوع گويند، واگر جزء هر دو شود، معدولة الطرفين خوانند
٤ م – چون زيد نا نويسنده است
٥ ج + هيچ يک طرفين
٦ ج: زيد نويسنده است و
٧ م – چون نيست زيد نويسنده
٨ م + در ممكنه خاصّه
٩ ى، ح – به سلب ضرورت باشد
١٠ م + طرف
١١ م – چون

[٤٦] و شاید که نسبت محمول به موضوع[1] به دوام باشد یعنی همیشگی بی اعتبار ضرورت، آن را دائمۀ مطلقه[2] خوانند، چون[3] «کلّ فلک متحرّک»[4] و شاید که مشروط بشرط باشد، مثل «کل کاتب متحرّک الأصابع بالضرورة مادام کاتباً» و آن را مشروطۀ عامّه خوانند[5]، و شاید که[6] بالفعل باشد یعنی فی الجمله وآنرا مطلقۀ عامّه[7] خوانند ٥ چون «زید[8] کاتب بالفعل».

فصل: [عکس]

[٤٧] عکس قضیۀ حملیّه آن باشد که محمول را موضوع سازی و موضوع را محمول[9] بر[10] وجهی که ایجاب یا[11] سلب و صدق و کذب[12] اصلی، محفوظ باشد، پس موجبۀ کلیّه به موجبۀ جزئیه منعکس شود، مثلاً هرگاه که «کلُّ إنسانٍ حَیوانٌ» ١٠ صادق شود «بعض الحیوان إنسان» صادق شود، وهمچنین موجبۀ جزئیه به موجبۀ جزئیه منعکس شود، مثلا چون «بعض الحیوان إنسان» صادق شود[13] «بعض الإنسان حیوان»[14] صادق شود[15] زیرا که موضوع و محمول با هم متلاقی شده‌اند در ذات موضوع، و شاید که محمول اعمّ باشد پس در قضیۀ موجبه[16]، عکس کلّی صادق نشود.

---

١ ی، م، ج − نسبت محمول به موضوع
٢ ی، ح، ج: مطلقه
٣ م: مثل
٤ م: کلّ فلک متحرّک دائماً ولا شیء من الفلک بساکن دائماً؛ ج: کل فلک متحرک دایما وچون کل انسان حیوان دایما
٥ ی، ح، ج − و شاید که مشروط بشرط باشد، مثل «کل کاتب متحرّک الأصابع بالضرورة مادام کاتباً» و آن را مشروطه عامّه خوانند
٦ م + نسبت
٧ ی، ح −عامه
٨ م: کل انسان
٩ م: موضوع را محمول سازی و محمول را موضوع
١٠ م + نیز
١١ م: و
١٢ ی، ح −کذب
١٣ م: آید
١٤ م + هم
١٥ م: آید
١٦ ی، ح، ج − قضیّه موجبه

[٤٨] و سالبۀ کلیّه کنَفْسها منعکس شود چون ضروریه باشد، مثلا هرگاه که «لا شیء من الانسان بحجر» صادق شود «لا شیء من الحجر بإنسان» صادق شود[١].
وسالبۀ جزئیه عکس ندارد زیرا که «لیس بعض الحیوان بإنسان» صادق است و در عکس وی «لیس بعض الإنسان بحیوان» صادق نیست.

فصل: [نقیض]

٥

[٤٩] نقیض قضیه، قضیۀ دیگر باشد که با وی در[٢] ایجاب و سلب مخالف باشد به حیثیتی که صدق هریک لذاته مستلزم کذب دیگر باشد و کذب هر یک لذاته مستلزم صدق دیگر باشد؛ پس نقیض موجبۀ کلیّه، سالبۀ جزئیه باشد و نقیض سالبۀ کلیّه، موجبۀ جزئیه باشد[٣].

فصل: [قضیه متّصله و منفصله]

١٠

[٥٠] قضیۀ متّصله، لزومیه باشد اگر اتّصال یا سلب اتّصال ضروری باشد چنانکه گذشت ـ و اتّفاقیه باشد اگر اتّصال و سلب اتّصال ضروری نباشد. و قضیۀ منفصله یا حقیقیه باشد اگر انفصال در وجود و عدم است[٤] چون[٥] «این عدد یا زوج است[٦] یا فرد»، یعنی هر دو جمع[٧] نشود و هر دو مرتفع نشود و یا مانعة الجمع باشد اگر انفصال در وجود است[٨] چنانکه گویی «این چیز[٩] یا شجر باشد[١٠] یا حجر» یعنی هر دو مجتمع نشوند لکن ارتفاع شاید،[١١] و یا مانعة الخلوّ باشد اگر انفصال در عدم

١٥

١ ج: خواهد بود
٢ ی – در
٣ ج: نقیض سالبه جزئیه، موجبه کلیه وبعکس
٤ م: باشد
٥ م: چنانکه گویی
٦ م: باشد
٧ م، ج، در کنار ح: مجتمع
٨ م: باشد؛ ی، ح + پس
٩ ج: شخص
١٠ م: است
١١ م + یعنی آن چیز می تواند که نه شجر باشد و نه حجر.

باشد[1] چنانکه گویی[2] «زید در دریا است یا غرق نمی شود» یعنی هر دو مرتفع نشوند لیکن اجتماع شاید.

فصل:

[۵۱] تناقض وعکس در شرطیات بر قیاس حملیات معلوم می شود.

۱ ی، ح + پس
۲ ج: چون

[احتجاج واستدلال]

فصل: [اقسام حجت]

[٥٢] حجّت بر سه قسم است: یکی قیاس که آن استدلال است بحالِ کلّی بر حالِ جزئی چنانکه گویی «کلّ إنسان حیوان، و کلّ حیوان جسم، فکلّ إنسان جسم». پس استدلال کردی بحال حیوان که کلّی است بر حال جزئی وی[١] که انسان است. ٥
دوّم استقراء که آن استدلال است بحال جزئیات بر حال کلّی، چنانکه گویی: «هر یک از انسان و طیور و بهائم حنک[٢] اسفل را می جنبانند در حال مَضْغ، پس جمیع حیوانات[٣] چنین باشند»، پس استدلال کردی بحال جزئیات که انسان و طیور و بهائم است بر حال حیوان که کلّی ایشان[٤] است. سیّم تمثیل و آن استدلال است بحال جزئی بر حال جزئی دیگر چنانکه گویی «نبیذ حرام است، بنابر این که خمر حرام است» و «هر دو جزئی مسکراند». ١٠

فصل: [قیاس]

[٥٣] استقراء و تمثیل مفید ظنّ باشند و قیاس مفید یقین باشد[٥]. پس عمده در باب تحصیل تصدیقات قیاس است، و آن عبارت است از «قول مؤلّف از قضایا که لازم آید از وی لذاته قول دیگر» چنانکه گویی «عالَم متغیّر است، و هر[٦] متغیّر است[٧] حادث است، پس عالَم حادث است». و قیاس بر دو قسم است: یکی[٨] اقترانی که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور نباشد چنانکه مذکور شد[٩]. دوّم استثنائی ١٥

١ م، ج – وی
٢ م، در کنار ح: فکّ
٣ ی، ح: حیوان
٤ ج – ایشان
٥ م – باشد
٦ ج + چه
٧ م – است
٨ م: اوّل
٩ ی: نشد؛ ج: گذشت

که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور باشد چنانکه گویی «اگر این شخص[1] آدمی[2] باشد حیوان باشد، لکن آدمی است، پس حیوان باشد» یا[3] «لکن حیوان نیست، پس آدمی نباشد[4]».

فصل: [اشکال]

٥ [٥٤] قیاس[5] اقترانی[6] حملی باشد، یعنی مرکّب از حملیات صِرْف باشد، و[7] غیر حملی باشد، و قسم اوّل ظاهرتر است. پس بر وی اقتصار کنیم و این چهار نوع است، زیرا که نسبت میان موضوع و محمول چون مجهول شد، احتیاج افتد[8] به توسطی[9] که او را با هر دو طرف نسبت باشد[10]، تا بواسطه وی نسبت میان موضوع و محمول معلوم شود، و آن را حدّ وَسَط خوانند چنانکه موضوع مطلوب را اصغر ١٠ خوانند و محمول وی را اکبر خوانند، و حدّ اوسط اگر محمول شود اصغر را و موضوع شود اکبر را آن را شکل اوّل خوانند، و اگر عکس این باشد آنرا شکل رابع خوانند، و اگر محمول شود هر دو را شکل ثانی خوانند، واگر موضوع شود هر دو را، شکل ثالث خوانند.

---

١ ج – شخص
٢ ج: به جاه هر آدمی "انسان" در این قیاس.
٣ م – یا
٤ م: نیست
٥ ج – قیاس
٦ م + یا
٧ م + یا
٨ م: باشد
٩ م، ج: متوسّطی
١٠ م: بود

فصل: [شروط اشکال اربعه: شکل اوّل]

[٥٥] شکل اوّل را شرط آن است که صغراىِ وی یعنی قضیهٔ مشتمله بر اصغر موجبه باشد تا اصغر در اوسط مندرج باشد؛ و کبراىِ وی یعنی قضیهٔ مشتمله بر اکبر کلیّه باشد تا حکم از اوسط متعدّی شود به اصغر بتعین[١] پس صغراىِ شکل اوّل موجبه[٢] باشد و کبراىِ وی کلیّه و ضُروب وی چهار است[٣]: اوّل[٤] موجبتین کلیتین نتیجهٔ موجبهٔ کلیّه باشد[٥]. دوّم[٦] موجبهٔ جزئیهٔ صغری با موجبهٔ کلیّهٔ کبری، نتیجهٔ موجبهٔ جزئیه باشد. سیّم[٧] موجبهٔ کلیّهٔ صغری با سالبهٔ کلیّهٔ کبری نتیجه سالبهٔ کلیّه باشد. چهارم[٨] موجبهٔ جزئیهٔ صغری با سالبهٔ کلیّهٔ کبری نتیجهٔ سالبهٔ جزئیه باشد پس شکل اوّل، منتجِ محصوراتِ[٩] اربع است.

[شروط وضروب شکل ثانی]

[٥٦] و شرط شکل ثانی آن است که مقدّمتین وی مختلف باشند به ایجاب و سلب، یعنی یکی موجبه باشد[١٠] و دیگری سالبه و کبراىِ وی کلیّه باشد و ضروب[١١] این شکل، نیز چهار است:اوّل[١٢] موجبهٔ کلیّهٔ صغری و[١٣] سالبهٔ کلیّهٔ کبری، نتیجهٔ سالبهٔ کلیّه باشد[١٤]، چنانکه[١٥]: «همه (ج) (ب) است، وهیچ از (أ) (ب) نیست، پس

١ م: از اوسط به اصغر متعدّی شود به یقین؛ ج: بیقین
٢ م + جزئیه
٣ م، ج: و ضُروب منتجه وی منحصر در چهار است
٤ ی، ح – اول
٥ ی، ح، ج – باشد
٦ ی، ح – دوم
٧ ی، ح – سیم
٨ ی، ح – چهارم
٩ ی، در کنار ح: صور
١٠ م – باشد
١١ م + منتج
١٢ ی، ح – اول
١٣ م: با
١٤ ی، ح، ج – نتیجه سالبه کلیّه باشد
١٥ م + گویی

هیچ از (ج) (أ) نباشد».[۱] دوّم[۲] عکس این، چنانکه[۳]: «هیچ از (ج) (**ب**) نیست، وهمه (أ) (**ب**) است، پس هیچ از (ج) (أ) نباشد»[٤]. سیّم[٥] موجبهٔ جزئیهٔ صغری و[٦] سالبهٔ کلیّهٔ کبری نتیجهٔ سالبهٔ جزئیه باشد[۷]، چنانکه[۸]: «بعض (ج) (**ب**) است، وهیچ از (أ) (**ب**) نیست، پس بعض (ج) (أ) نیست». چهارم[۹] سالبهٔ جزئیهٔ صغری و[۱۰] موجبهٔ کلیّهٔ کبری نتیجهٔ سالبهٔ جزئیه می باشد[۱۱] چنانکه[۱۲]: «بعض (ج) (**ب**) نیست، وهمه (أ) (**ب**) است، پس بعض (ج) (أ) نیست» پس نتیجهٔ شکل ثانی نیست الّا سالبه اِمّا کلیّه و امّا جزئیه.[۱۳]

[شروط وضروب شکل ثالث]

[۵۷] و شرط شکل ثالث آن است که صغرایِ وی موجبه باشد و یکی از مقدّمتین وی کلیّه باشد[۱٤] و ضروب[۱٥] وی شش است، سه منتج ایجاب جزئی، و سه منتج سلب جزئی[۱٦]. [۱۷] آن سه که منتج ایجاب جزئی است: اوّل[۱۸] موجبتین کلّیتین چنانکه[۱۹] «همه (**ب**) (ج)، و همه (**ب**) (أ) است». دوّم[۲۰] صغری موجبهٔ جزئیه و کبری

۱ م: نیست
۲ ی، ح – دوم
۳ م + گویی
٤ م: نیست
٥ ی، ح – سیم
٦ م: با
۷ ی، ح، ج – نتیجه سالبه جزئیه باشد
۸ م + گویی
۹ ی، ح –چهارم
۱۰ م: با
۱۱ ی، ح، ج – نتیجه سالبه جزئیّه می باشد
۱۲ م + گویی
۱۳ م: اِمّا جزئیّه و امّا کلیّه
۱٤ م – باشد
۱٥ م + منتج
۱٦ م + است
۱۷ م + اما
۱۸ ی، ح، ج – اول
۱۹ م + گویی
۲۰ ی، ح – دوم

موجبهٔ کلیّه چنانکه[۱] «بعض (ب) (ج) است، وهمه (ب) (أ) است». سیّم[۲] صغری موجبهٔ کلیّه و کبری موجبهٔ جزئیه چنانکه گویی «همه (ب) (ج) است، وبعض (ب) (أ) است» نتیجهٔ این هر سه ضرب، این است که «بعض (ج) (أ) است».

[۵۸] و آن سه که منتج سلب جزئی است: اوّل[۳] موجبهٔ کلیّه صغری و سالبهٔ کلیّه کبری چنانکه[٤] «همه (ب) (ج) است، وهیچ از (ب) (أ) نیست». دوّم[۵] موجبهٔ جزئیه صغری و سالبهٔ کلیّه کبری چنانکه گویی «بعض (ب) (ج) است، وهیچ از (ب) (أ) نیست». سیّم[٦] موجبهٔ کلیّهٔ صغری و سالبهٔ جزئیهٔ کبری چنانکه گویی «همه (ب) (ج) است، وبعض (ب) (أ) نیست» نتیجهٔ این هر سه ضرب این است که «بعض (ج) (أ) نیست».

[۵۹] و شکل رابع[۷] بعید است از طبع پس آنرا نیاوردیم[۸].

[فصل: اقسام قیاس استثنائی]

[٦۰] و امّا قیاس استثنائی بر دو قسم است: یکی اتّصالی دوّم انفصالی. اتّصالی آن است که مرکّب باشد از قضیهٔ[۹] متّصلهٔ لزومیه با وضع مقدّم یعنی اثبات مقدم[۱۰] و آن را نتیجه وضع تالی باشد چنانکه گویی «اگر این جسم انسان باشد حیوان باشد، لکن او انسان است، پس او[۱۱] حیوان باشد»؛ و یا مرکّب باشد از متّصله لزومیه و[۱۲]

۱ م + گویی
۲ ی، ح – سیم
۳ ی، ح – اول
٤ م + گویی
۵ ی، ح –دوم
٦ ی، ح –سیم
۷ م + چون
۸ م، ج: او را بیان نکردیم
۹ م – قضیه
۱۰ م، ج – یعنی اثبات مقدم
۱۱ م – او
۱۲ م: با

رفع تالی و آن را نتیجه رفع مقدّم باشد چنانکه گویی[1] در مثال مذکور «لکن او حیوان نیست، پس او انسان نیست».

[٦١] و امّا انفصالی آن است که[2] مرکّب باشد از منفصلهٔ حقیقیه با وضع احد الجزئین، و آنرا[3] نتیجه رفع آن جزء[4] دیگر باشد یا[5] با رفع اَحَد الجزئین و آنرا[6] نتیجه وضع جزء دیگر باشد پس او را چهار نتیجه باشد چنانکه گویی «این عدد یا زوج است یا فرد، لکن زوج است، پس فرد نباشد»؛[7]، «لکن فرد است، پس زوج نباشد»؛[8] «لکن زوج نیست، پس فرد است»؛[9] «لکن فرد نیست، پس زوج است.»[10] و یا مرکّب باشد از منفصلهٔ مانعة الجمع با وضع احد الجزئین و او را نتیجه رفع جزء دیگر باشد، پس او را نتیجه دو است چنانکه گویی «این جسم یا شجر است یا حجر، لکن حجر است پس شجر نیست»؛ «لکن شجر است، پس حجر نیست».[11] و یا مرکّب باشد از منفصلهٔ مانعة الخلو با رفع احد الجزئین و او را نتیجه وضع جزء دیگر باشد پس نتیجه او نیز دو است[12] چنانکه گویی: «این جسم یا لا شجر است یا لا حجر است، لکن شجر است، پس لا حجر باشد»؛ «لکن حجر است، پس لا شجر باشد».

١ م – گویی
٢ ج – آن است که
٣ م: پس او را
٤ م – جزء
٥ ج + مرکب باشد از منفصله حقیقیّه
٦ م: پس او را
٧ م: لکن فرد است پس زوج نیست
٨ م: لکن زوج است پس فرد نیست
٩ م: لکن فرد نیست پس زوج است
١٠ م: لکن زوج نیست پس فرد است
١١ م، ج: لکن شجر است پس حجر نیست، لکن حجر است پس شجر نیست
١٢ م + چنانکه گویی: زید یا در دریا است یا غرق نمی شود و لکن در دریا نیست پس غرق نمی شود لکن غرق شده پس در دریا است. و مثال دیگر نیز

GURRE Fİ'L-MANTIK

NUREDDİN MUHAMMED B. ŞERİF EL-CÜRCÂNÎ

[MUKADDİME]

[1] O'nun hamdini yayan her edîbin nutkuna layık olan, övgülerinin zikrine şayan olan, nimetlerini yayması yaraşır olan, sıfatlarını tasdike mahal olsa da zatını tasavvur etmesi imkânsız olan, her şeyin tümelleri ve tikellerini takdir eden, cinslerin türleri ve türlerin fasıllarını tedbir eden, arazlardan münezzeh, amaçlar edinmekden yüce, sınırlanması mümkün olmayan mâbud, tanımının yapılması mümkün olmayan malum, kaza/yargı ve hükümlerin kendinde son bulduğu, nizâm-ı âlemde ölçülerin/kıyasların kendisine dayandığı [Allah'a hamd olsun]; O'nun salatı insanların en hayırlısı, karanlığın aydınlatıcısı, bereketin kaynağı olan Hz. Muhammed'e ve O'nun kerem sahibi, pâk liderler olan yüce ehline olsun. Bundan sonra:

[2] Ganî olan Allah'a muhtaç olan Muhammed b. Şerîf el-Hüseynî -Allah onun halini güzel eylesin ve zihnini marifet hakikatleriyle aydınlatsın- der ki: Bu, boynundaki takıda beyaz bir inci ve kırmızı bir yakut olan mantık bineğinin ak alnıdır ki, ben burada mantığın maksatlarını açık ve öz bir şekilde ortaya koydum. Ne mutlu onu ortaya çıkarmak için iyice öğrenip zapt edene ve [bilgileri] zihnine getirmek için yakîn derecesinde bilene! Tüm bunlar güzel bir karşılık ve iyi anılmak içindir. Allah bana yeter, O ne güzel vekildir!

[3] Bil ki düşünen insanî nefse özel, biri akleden biri eyleyen olmak üzere, iki güç vardır. Akleden [güç], kendisinde tüm şeylerin suretlerinin aynada oluşan [görüntüler] gibi nakşolduğu güçtür. Ancak aynada sadece bazı duyulurlar -görülenleri kastediyorum- oluşurken idrak eden insanî güçte duyulur ve akledilirlerin tamamının suretleri nakşolur. İşte bu güç, zihin; nakş ise bilgi (*ilim*) olarak adlandırılır. Duyulur; görme, işitme, tatma, dokunma ve koklama olmak üzere beş duyudan biriyle algılanana denir. Akledilen, bunlardan biriyle algılanması mümkün olmayana denir.

الغرة في المنطق

ابن الشريف الجرجاني

بسم الله الرحمن الرحيم

[المقدمة]

٥ [١] منطق كل منطيق ينشر محامده خليق، وذكر ممادحه حقيق، وبسط موائده يليق، تصور ذاته محال وإن كان للتصديق في صفاته مجال، كليات الأمور وجزئياتها بتقديره، وأنواع الأجناس وفصولها بتدبيره، المنزه عن الأعراض، المقدس عن الأغراض،[١] معبود غير محدود، ومعلوم غير مرسوم، إليه الأقضية والأحكام وعليه الأقيسة في الانتظام، وصلاته على محمد خير الأنام وضوء الظلام ووبل الغمام وعلى ١٠ آله العظام الأئمة البررة الكرام. أما بعد:

[٢] فيقول الفقير إلى الله الغني محمد بن شريف الحسيني أصلح الله حاله ونور بحقائق معرفته باله هذه جبهة[٢] جواد المنطق غرة غراء وفي قلادته درة بيضاء وياقوته حمراء حققت فيها مقاصد الميزان في تنقيح البيان وتوضيح التبيان فطوبى لمن أتقنها للاستظهار وأيقنها للاستحضار كل ذلك للأجر الجزيل والذكر الجميل وهو حسبي ونعم الوكيل.

١٥ [٣] اعلم أن للنفس الناطقة الإنسانية باعتبار ما يخصها قوتين عاقلة وعاملة. فالعاقلة قوة تنتقش فيها صور[٣] الأشاء كلها[٤] على نحو ما ينطبع في المرآة لكن المرآة لا يحصل[٥] فيها إلا صور بعض المحسوسات أعني المبصَرات، والقوة المدركة الإنسانية ينتقش فيها صور جميع الأشياء من المحسوسات والمعقولات فتلك القوة تسمى ذهنا وذلك النقش علما. والمحسوس ما يدرك بإحدى الحواس الخمس[٦]: ٢٠ الباصرة والسامعة والذائقة واللامسة والشامة. والمعقول ما لا يمكن إدراكه بها.

---

١ س: الأعراض
٢ ل: لجبهة
٣ س: صورة
٤ و، ل – كلها
٥ س: لا تحصيل
٦ ل + الظاهرة

1. Fasıl: [Tasavvur ve Tasdik]

[4] Bilgi ya tasavvur ya da tasdiktir. Zira hâsıl olan suret olumlu veya olumsuz olacak şekilde bir nispetin sureti ise tasdik; bu şekilde değilse tasavvurdur. Tek başına insan [lafzının] tasavvuru, insan ve yazan gibi nispetsiz
5 olarak birçok şeyin tasavvuru, "düşünen canlı", "Zeyd'in kölesi" gibi eksik takyidî nispetle tasavvur, "döv" gibi haberî olmayan tam nispetle tasavvur ya da şüpheye düşülen haberî tasavvur [tasavvurun örneklerindendir.] Bunların tamamı hükümden hâli olması sebebiyle tasavvur kabilindendir. Şartlı önermelerin parçaları da böyledir.

10
2. Fasıl: [Nispet Türleri]

[5] Bundan sonra ister olumlu isterse olumsuz olsun nispetin üç şekilde olduğunu bileceksin: "İnsan yazandır" ve "İnsan yazan değildir" önermeleri gibi yüklemli, "Güneş doğmuşsa gece vardır" ve "Güneş doğmuşsa gece var değildir" önermeleri gibi bitişik [şartlı] ve "Sayı ya çifttir ya da tektir" ve
15 "Sayı ya çifttir ya da iki eşit parçaya bölünen değildir" gibi ayrışık [şartlı]dır. Bu üç nispetin idraki tasdiktir ve hüküm olarak da adlandırılır. Bunların dışındaki tüm idrakler tasavvurdur.

3. Tenbîh: [Tasdikin Parçaları]

[6] Eğer tasdik, olumlama (*îkâʿ*) ya da olumsuzlama (*intizâʿ*) şeklindeki
20 bir nispeti idrak ise üç tasavvura dayanır. Bu tasavvurlar: Nispete konu olanın *(mensûb ileyh)*, nispet edilen yüklemin (*mensûb bih*) ve ikisi arasındaki *sübûtî* nispetin tasavvurudur. İlk ikisi, nispetin iki nispet edilene dayanması nedeniyledir. Üçüncüsünün ise olumlanması ya da olumsuzlanması mümkündür. Ancak tahkik ehline göre bunlardan hiçbiri tasdike dâhil (bir
25 parça) değildir. İmam [Fahreddin Râzî] ve takipçileri tasdikin, önermenin bilgisi (*el-ilmu bi'l-kaziyyeti*) olduğunu ve bu bilgi içerisine dört şeyin dâhil olduğunu delil göstermek suretiyle şöyle dediler: Tasdik, bu üçünden ve hükümden bileşik olan toplamdır.

فصل[1]: [التصور والتصديق]

[٤] العلم إما تصور أو[2] تصديق، لأن الصورة الحاصلة إن كانت صورة النسبة إيجابا أو سلبا فتصديق، وإلا فتصور سواء كان واحدا كتصور الإنسان وحده أو متعددا بلا نسبة كتصور الإنسان والكاتب أو مع نسبة ناقصة تقييدية كتصور الحيوان الناطق ٥ وغلام زيد أو تامة غير خبرية كتصور اضرب أو خبرية يشك فيها. فإن ذلك كله من قبيل التصور لخلوه من الحكم وكذا أجزاء الشرطية.

فصل: [أنواع النسب]

[٥] ستعرف فيما بعد أن النسبة إيجابا كانت أو سلبا على ثلاثة أوجه: حملية نحو «الإنسان كاتب» و«الإنسان ليس بكاتب» واتصالية نحو «إذا[3] كانت الشمس طالعة فالليل ١٠ موجود»، و«ليس إذا كانت الشمس طالعة فالليل موجود»، وانفصالية مثل «إما أن يكون العدد زوجا أو فردا» أو «ليس إما أن يكون العدد زوجا أو منقسما إلى المتساويين». فإدراك هذه النسب الثلاث تصديق ويسمى حكما أيضا وإدراك ما سواها تصور.

تنبيه: [أجزاء التصديق]

[٦] وإذا كان التصديق إدراكا للنسبة إيقاعا أو انتزاعا توقف على ثلاث تصورات: ١٥ تصور المنسوب إليه وبه والنسبة الثبوتية بينهما. أما الأولان فلتوقف النسبة على المنتسبين وأما الثالث فليمكن إيقاعها أو[4] انتزاعها لكن لا شيء منها بداخل في التصديق عند أهل التحقيق. وقال الإمام[5] ومتابعوه: التصديق هو المجموع المركب منها ومن الحكم استدلالا بأن التصديق هو العلم بالقضية ويندرج فيه هذه الأمور الأربعة[6].

---

١ و، ل – فصل
٢ ل: وإما
٣ س: إن
٤ س: و
٥ أي الإمام أبو عبد الله فخر الدين محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين الرازي المتوفى سنة ٦٠٦ ه. الموافق ١٢١٠ م. **الأعلام** للزركلي، ٦/٣١٣.
٦ قال في المحصل: إذا أدركنا حقيقة فإما أن نعتبرها من حيث هي هي من غير حكم عليها لا بالنفي ولا بالإثبات وهو التصور أو نحكم عليها بنفي أو إثبات وهو التصديق. **كتاب المحصّل** للرازي، ٣.

واعترض عليه بأن التصديق هو الحكم فقط من غير أن يدخل التصور في مفهومه. **تلخيص المحصل** للطوسي، ٣.

[7] [Buna] şöyle cevap verilir: İlmin tasavvur ve tasdik diye (iki ayrı) kısma taksimi ve her bir kısmın, kendine mahsus müstakil kesbedeni ile birbirinden ayrışması, bu görüşe (F. Râzî ve takipçilerinin görüşüne) reddiye olur. Buna ilaveten tasdik, onun (F. Râzî'nin) söylediği gibi değildir; doğrusu bunlardan (bu üç tasavvurdan) oluşan hükmün bilgisidir.

4. Fasıl: [Tasavvur ve Tasdikin Kısımları]

[8] Tasavvur ve tasdikin her biri, sıcaklığın tasavvuru ve "ateş sıcaktır"ın tasdiki gibi meydana gelişinde akıl yürütmeye ihtiyaç duymayan "zarurî" ve nefsin tasavvuru ve "âlem hâdistir"in tasdiki gibi meydana gelişinde bir akıl yürütmeye ihtiyaç duyan 'nazarî' (teorik) olmak üzere ikiye ayrılır.

5. Fasıl: [Fikir]

[9] Nazarî olan, tefekkür yoluyla zaruriden elde edilmesi mümkün olan her kısımdır. Bu tefekkür de bilinmeyenleri elde etmek için bilinenlerin tertip edilmesidir (düzenlenmesidir). Tıpkı bilinmeyen insan [kavramına] ulaşmak için her ikisi de malum olan "düşünen canlı"nın tertibi gibi. Bilinen iki öncülle kurulan tertip ise şu sözümüz gibidir: "Âlem değişkendir, Her değişken hâdistir." Bu tertip bilinmeyen şu neticeyi elde etmek içindir: "Âlem hâdistir."

6. Fasıl: [İnsanın Diğer Canlılardan Ayrışması]

[10] İnsanın diğer canlılardan ayrışması ancak akıl yürütme (*nazar*) yoluyla bilinenden bilinmeyeni elde edebilmesi ile olur. Öyleyse insanlık iddiasında bulunan herkesin tefekkürü ve onun "sıhhat" şartları ile "bozukluk" yönlerini bilmesi gerekir ta ki doğru bir şekilde bilinenlerden bilinmeyenleri elde edebilsin. Ancak Allah tarafından kudsî nefslerle desteklenenler bunun dışındadır. Zira onlar talep edilenleri ilkelerde akıl yürütme yapmaya ihtiyaç duymadan bilirler. Bununla birlikte Bedevî'nin nahve ihtiyacı olmaması nahve olan ihtiyacı ortadan kaldırmayacağı gibi [kudsî akılla desteklenenlerin bulunması] mantığa olan ihtiyacı ortadan kaldırmaz.

[٧] وأجيب بأن تقسيم العلم إلى التصور والتصديق وتميز كل منهما بكاسب على حياله يرد عليه مع أن التصديق ليس ما ذكره بل هو العلم[١] بالحكم منها.

فصل: [أقسام التصور والتصديق]

[٨] كل واحد من التصور والتصديق ينقسم إلى ضروري لا يحتاج في حصوله إلى نظر كتصور الحرارة والتصديق بأن «النار حارة» ونظري يحتاج في حصوله إليه كتصور النفس والتصديق بأن «العالم حادث».

فصل: [الفكر]

[٩] نظري كل قسم يمكن تحصيله من ضرورية بالفكر، وهو ترتيب المعلومات لتحصيل المجهولات كترتيب الحيوان الناطق المعلومين لتحصيل الإنسان المجهول وترتيب المقدمتين المعلومتين كقولنا «العالم متغير، وكل متغير حادث» لتحصيل النتيجة المجهولة كقولنا «العالم حادث».

فصل: [امتياز الإنسان عن سائر الحيوانات]

[١٠] امتياز الإنسان عن ساير الحيوانات ليس إلا بأنه يمكنه تحصيل المجهول من المعلوم بطريق النظر فمن الواجب[٢] على كل من يدعي الإنسانية أن يعرف الفكر وشرائط صحته وجهات[٣] فساده حتى يتمكن من تحصيل المجهولات من المعلومات على الوجه الصواب إلا المؤيدين من عند الله تعالى بالنفوس القدسية فإنهم يعلمون المطالب من غير افتقار إلى النظر في المبادي إلا أن هذا لا ينافي الاحتياج إلى المنطق كما أن استغناء البدوي عن النحو لا ينافي الاحتياج إليه.

---

١ س – العلم
٢ س: فوجبت
٣ س – جهات

7. Fasıl: [Kavl-i Şârih ve Kanıt]

[11] Tertip edilmiş (düzene sokulmuş) tasavvurlar "açımlayıcı söz" (*kavl-i şârih*) ve "tarif edici" (*muarrif*) olarak isimlendirilir. Tertip edilmiş tasdikler ise kanıt (*hüccet*) ve delil olarak adlandırılır. Bunun için mantığın 5 iki bölümü vardır ve [bilinenlerden bilinmeyenlere] ulaştırma, anlamlarla olup lafızların buna bir katkısı yoktur. Dolayısıyla mantıkçı, mantıkçı olması bakımından lafızları incelemeye ihtiyaç duymaz. Ancak [bilgi] aktarımı ve edinimi lafızlar ve ibarelerle olduğundan anlamlara delâlet etmesi bakımından lafızları da incelemesi gerekir.

فصل: [القول الشارح والحجة]

[١١] التصورات المرتبة تسمى قولا شارحا ومعرفا، والتصديقات المرتبة تسمى حجة ودليلا. فلهذا كان للمنطق طرفين ولا يرتاب في أن الإيصال إنما هو بالمعاني ولا مدخل للألفاظ[١] فيه. فالمنطقي لا يحتاج إلى النظر في اللفظ من حيث هو منطقي ٥ لكن لما كان الإفادة والإستفادة بالألفاظ والعبارات وجب عليه النظر فيها من حيث دلالتها على المعاني.

١ س: في الألفاظ

[TASAVVURÂT KISMI]

1. Fasıl: [Delâlet ve Türleri]

[12] Delâlet bir şeyin bilinmesi ile başka bir şeyin bilgisinin lazım gelmesidir. Bunlardan ilkine delâlet eden (*dâl*) ikincisine delâlet edilen (*medlûl*) denir. *Vaz'* bir şeyin başka bir şeye tahsis edilmesidir ki ne vakit ilki bilinirse ikincisi de anlaşılır. Şu hâlde vaz'ın bilgisi delâletin sebeplerinden bir sebep olur. Delâlet tümevarım hükmüyle üç kısma ayrılır:

[13] Birincisi vaziyyedir. Vaziyye, vaz' edilme nedeniyle olandır. Zeyd lafzının Zeyd'in zatına olan delâleti gibi, lafızlarda olur ve dört delâlet edenin (*devâll-i erbaa*'nın) anlamlarına delâlet etmesi gibi, lafızlar dışında da olur.

[14] İkincisi akliyyedir. Akliyye, aklın gerektirdiği delâlettir. Bu da duvarın arakasından işitilen lafzın, lafız sahibine delâleti gibi, lafızlarda olur ve eserin müessire delâleti gibi, lafızlar dışında da olur.

[15] Üçüncüsü tabîiyyedir. Tabîiyye (doğal), lafızda delâlet edenin gerektirmesi vasıtasıyla tabiatın gerektirdiğidir. [Delâletlerden] İlk ikisi delâletlerinin zati olması nedeniyle vaz'a ve akla dayanırken üçüncüsü delâletle birlikte delâlet edenin varlığını gerektirmesi nedeniyle tabiata dayanır.

2. Fasıl: [Lafzî Vaz'î Delâlet]

[16] Bu beş kısımdan muteber olan delâlet, lafzî vaz'î delâlettir. Çünkü o, anlamların anlaşılması ve anlatılması hususunda alışılagelmiş yoldur. Bu delâletler aklın hükmü ile mutabakat [tazammun ve iltizam delâletlerine] ayrılır. Mutabakat (kaplam); lafzın, müsemmasının tamamına o olması bakımından delâlet etmesidir. İnsan lafzının düşünen canlının tamamına delâleti gibi.

[قسم التصورات]

فصل: [الدلالة وأنواعها]

[١٢] الدلالة هي كون الشيء بحيث يلزم من العلم به العلم بشيء آخر فالأول دال والثاني مدلول. والوضع تخصيص شيء بشيء[١] آخر[٢] متى علم الأول فهم الثاني. فالعلم ٥ بالوضع يكون من أسباب الدلالة وتنقسم الدلالة بحكم الاستقراء على ثلاثة أقسام:

[١٣] أولها: الوضعية وهي ما تكون بسبب الوضع وتكون في الألفاظ كدلالة لفظ زيد على ذاته وفي غيرها كدلالة الدوال الأربع على معانيعا.

[١٤] وثانيها: العقلبة وهي التي يقتضيها العقل، وهذه أيضا تكون في الألفاظ كدلالة اللفظ المسموع من وراء الجدار على وجود اللافظ وفي غيرها كدلالة الأثر على المؤثر.

١٠ [١٥] وثالثها: الطبيعية وهي التي يقتضيها الطبع باقتضاء ما يدل من اللفظ فالأوليان يستندان إلى الوضع والعقل لاقتضائهما ذاتي الدلالتين والثالثة تستند[٣] إلى الطبع لاقتضائه وجود الدال مع الدلالة.

فصل: [الدلالة اللفظية الوضعية]

[١٦] المعتبر من هذه الأقسام االخمسة هو الدلالة اللفظية الوضعية لأنها الطريق ١٥ المعتاد في تفهم المعاني وتفهيمها. وتنحصر هذه الدلالة بحكم العقل في المطابقة وهي دلالة اللفظ على تمام مسماه من حيث هو كذلك كدلالة لفظ الإنسان على مجموع الحيوان الناطق.

---

١ س – شيء
٢ ل – آخر
٣ س – تستند

[17] Tazammun (içlem), lafzın, müsemmasının bir parçasına onun parçası olması bakımından delâlet etmesidir. İnsanın sadece canlıya ya da düşünene delâlet etmesi gibi yani toplamın zımnında [bu ikisinden] birine delâlet etmesidir.

5 [18] İltizam (gerektirme), lafzın, müsemmanın dışında zihnen ona lâzım gelen bir şeye bu bakımdan delâlet etmesidir. İnsan lafzının bilgi ve yazı sanatına kabiliyetli olmaya delâlet etmesi yani [bunların kendisine] lâzım geldiği müsemmâ zımnında [lâzımına] delâlet etmesidir.

3. Fasıl: [Mutabakat-Kaplam]

10 [19] Mutabakat salt vaz'î olup diğer ikisinin aksine aklın müdahalesi ile olmaz. Diğer ikisi salt vaz' ile değil bilakis aklın müdahalesi ile gerçekleşir. Aklın müdahalesi: Bütünün anlaşılmasının parçanın anlaşılmasına ve melzumun anlaşılmasının lâzımın anlaşılmasına bağlı olmasıdır. Bunun için [iki delâlet türünde] farklı görüşler bulunmasına rağmen birincisinin vaz'î 15 olarak isimlendirilmesinde ittifak vardır. Mantıkçılar diğer iki delâleti de vaz'îden, beyancılar ve usulcüler ise aklîden saymışlardır. Dolayısıyla her biri kendi bilimine uygun olacak şekilde onları terimleştirmiştir. Birinci grup, üçüncü tür delâlette [iltizamda], kaidelerinin geneline uygun olarak tümel aklî lüzumu şart koşmuşlardır. Beyan ve usûl ehli ise [iltizamî delâ-20 leti] aklîden daha genel görmüş hatta bunlarda genel olarak lüzumu yeterli görmüşlerdir. Çünkü onların bakış açıları ancak lafızdan anlamın anlaşılmasına odaklanmıştır. Bu da ister delâlet eden ve delâlet edilenin farklılaşmadığı tümel, isterse de tikel olsun delâlet yoluyla gerçekleşir.

4. Fasıl:

25 [20] Eğer lafzın müsemması basit olup zihnen bir lâzımın melzûmu değilse bu durumda diğer ikisi olmadan sadece mutabakat ortaya çıkar. Ancak diğer iki delâletin mutabakat olmadan ortaya çıkması imkânsızdır. Çünkü tariflerinde de zikrettiğimiz üzere o ikisi mutabakata tabidirler. Eğer basit olan melzûm olursa bu durumda tazammun olmadan iltizam ortaya çıkar. 30 Eğer müsemma bileşik olup melzûm olmazsa bu durumda iltizam olmadan tazammun olur. Lafız ilk delâlette hakikî diğer ikisinde ise mecazdır ve mecaza sarf eden, belirleyici bir karîneye ihtiyaç duyar. [Hakikat ve mecaz] ikisi tek bir şeyde de bir araya gelebilir.

[١٧] والتضمن وهي دلالته على جزء مسماه من حيث هو كذلك كدلالة الإنسان على الحيوان فقط أو على الناطق فقط أعني في ضمن دلالته على المجموع.

[١٨] والالتزام وهي دلالته على الخارج من مسماه، اللازم له ذهنا من حيث هو كذلك كدلالة الإنسان على قابل العلم[١] وصنعة الكتابة أعني في ضمن دلالته على ٥ المسمى الملزوم.

فصل: [المطابقة]

[١٩] المطابقة وضعية صرفة بلا مدخلية من العقل بخلاف الأخيرين بين فإنهما ليستا بمحض الوضع بل بمدخل من العقل وهو أن فهم الكل موقوف[٢] على فهم الجزء وفهم الملزوم موقوف[٣] على فهم اللازم فلذلك اتفقت الكلمة على تخصيص الأولى بالوضعية ١٠ واختلف فيهما فعدهما المنطقيون من الوضعية وأهل البيان والأصوليون من العقلية فكل يصطلح على ما يناسب فنه واشترط الفرقة الأولى في الثالثة اللزوم العقلي الكلي على ما يليق بعموم قواعدهم وثباتها وأهل البيان والأصول اعتبروه أعم من العقلي بل يكفي عندهم اللزوم في الجملة، لأن مطمح نظرهم ليس إلا إمكان فهم المعنى من اللفظ وذلك قد يحصل بالدلالة سواء كانت كلية لا يختلف فيها الدال عن المدلول أو جزئية[٤].

١٥ فصل:

[٢٠] إذا كان مسمى للفظ بسيطا غير ملزوم للازم ذهنا فهناك يتحقق المطابقة دونهما لكن يمتنع أن يتحققا دونها لأنهما يتبعانها كما أسلفناه في تعريفهما وإن كان البسيط ملزوما كذلك فهناك يكون التزام بلا تضمن. وإن كان المسمى مركبا غير ملزوم فهناك يكون تضمن بلا التزام. واللفظ حقيقة في الدلالة الأولى مجاز في ٢٠ الآخرين، ويحتاج إلى قرينة صارفة ومعينة وقد يجتمعان في واحد.

١ س – العلم
٢ س: يتوقف
٣ س: يتوقف
٤ در كنار و + يختلف

5. Fasıl: [Lafzın Kısımları]

[21] Lafzın müsemması tek olursa müfred, değilse müşterek olur. [Müşterek olursa] anlamlarından her birinde belirleyici bir karîneye ihtiyaç duyar. Göz/*ayn* lafzı gibi. Eğer bir müsemmaya iki lafız vaz edilirse onlar eşanlamlı/*müteradif* olur. İnsan ve beşer gibi. Eş anlamlı olmazsa farklı anlamlı/*mütebayin* olur. İnsan ve at gibi.

6. Fasıl:

[22] Mutabakat yoluyla delâlet eden lafzın bir parçasının, kastedilen anlamının bir parçasına delâleti kastedilirse buna da bileşik (*mürekkeb*) denir; "taş atan" gibi. Söz konusu delâlet kastedilmezse müfred olur ve müfredin dört kısmı vardır:

[23] Birincisi, soru hemzesi gibi hiçbir parçası olmayandır. İkincisi, Zeyd lafzı gibi, parçası olsa da bu parçası hiçbir anlama delâlet etmeyendir. Üçüncüsü, özel isim olan Abdullah gibi, bir parçası olan ve bu parçasının delâleti de olan fakat kastedilen anlama delâleti olmayandır. Dördüncüsü ise, 'düşünen canlının' bir insana özel ad olarak delâletinde olduğu gibi, parçası olup bu parçanın, kastedilen anlamın parçasına delâleti de olduğu hâlde bu delâletin kastedilen delâlet olmaması durumudur.

7. Fasıl: [Müfred Lafzın Kısımları]

[24] Müfred lafız; kendi başına bir anlam ifade etmezse, yani konu-özne (*mahkûm aleyh*) veya yüklem (*mahkûm bih*) olmaya elverişli değilse edattır. Eğer [müfred lafız], kendi başına bir anlam ifade eder ve özne-konu olmaya da elverişli olursa isim olur aksi hâlde (kendi başına bir anlam ifade eder ama özne-konu olmaya elverişli olmaz ise) fiil (*kelime*) olur.

فصل: [أقسام اللفظ]

[٢١] إن اتحد مسمى اللفظ فمفرد وإلا فمشترك، ويحتاج في كل من معانيه إلى قرينة معينة كلفظ العين وإن وضع لفظان لمسمى واحد فهما مترادفان كالإنسان والبشر وإلا فهما متباينان كالإنسان والفرس.

٥

فصل:

[٢٢] الدال بالمطابقة إن قصد بجزء منه دلالة على جزء معناه المقصود فهو مركب كرامي الحجارة وإلا فمفرد، وهو أربعة أقسام:

[٢٣] أولها ما لا جزء له كهمزة الاستفهام وثانيها ما له جزء ولا دلالة لذلك الجزء على معنى[١] أصلا كزيد وثالثها ما له جزء ولذلك الجزء دلالة لكن لا على جزء المعنى المقصود كعبد الله علما ورابعها ما له جزء ولذلك الجزء دلالة على جزء المعنى المقصود لكن لا يكون تلك الدلالة مقصودة كالحيوان الناطق علما[٢] للإنسان.

١٠

فصل: [أقسام اللفظ المفرد]

[٢٤] اللفظ المفرد إن لم يستقل معناه بالمفهومية أعني لم يصلح محكوما عليه ولا به فأداة، وإن استقل فإن صلح محكوما عليه فاسم وإلا فكلمة.

---

١ و – على معنى
٢ ل: على

8. Fasıl: [Bileşik Lafzın Kısımları]

[25] Bileşik lafız, konuşanın bu lafzı söyledikten sonra artık susmasının uygun olduğu yani muhatabın konuşandan bir şey -tıpkı sadece konunun zikredilip yüklemin zikredilmediği ya da tam tersi durumlarda olduğu gibi- beklemesine gerek kalmadığı lafızsa tamdır; aksi haldeki [yani muhatabın bir şey beklediği durumlardaki lafız] eksiktir (nâkıstır).

[26] Tam lafız, doğruluk ve yanlışlığa muhtemelse haber ve önerme (***kaziyye***) olarak isimlendirilir. Tasdîkât babında esas olan da budur. Eğer [tam lafız, doğruluk ve yanlışlığa] muhtemel değilse; ister emir, nehiy ve soru'da olduğu gibi vaz' ile bir talebe delâlet etsin, isterse de temenni, teracci, taaccüb, nida vb. olduğu gibi herhangi bir talebe delâlet etmesin, inşa olarak isimlendirilir. Bu kısmın yani inşanın faydası karşılıklı diyaloglarda (*muhâverâtta*) ortaya çıkar.

[27] Eksik bileşik [lafız]da eğer birinci öge, ikinci ile "Zeyd'in kölesi"nde olduğu gibi *izâfet* yoluyla ya da "düşünen canlı"da olduğu gibi niteleme (*sıfat*) yoluyla kayıtlanırsa takyidî olur -ki, tasavvurât babında esas olan budur. Böyle bir kayıtlama söz konusu değilse, "ev*de*" ve "on beş" örneklerinde olduğu gibi, gayr-ı takyidî olur.

9. Fasıl:

[28] Müfred, eksik bileşik ve tam inşaî lafızların anlamlarını idrak etmek tasavvurdur. Haber ve önermenin anlamını idrak etmek ise tasdiktir. Bunlar makama uygun olarak lafızlar bahsidir. Bildiğin gibi tasdik tasavvura dayandığına göre, tasavvurların nasıl elde edileceğini açıklama işini tasdiklere önceledik.

10. Fasıl: [Tümel, Tikel]

[29] Her tasavvur edilen, tasavvur edilen olması bakımından ya çoklar arasındaki ortaklık kendisinde imkânsız olur, Zeyd gibi -ki, bu hakikî tikel (*hakikî cüz'î*)- ya da insan gibi engel olmaz - ki, bu da tümeldir (*küllî*)-. Bu

فصل: [أقسام اللفظ المركب]

[٢٥] اللفظ المركب تام إن صح سكوت المتكلم عليه بمعنى أن المخاطب لا يبقى له انتظار معتد به كما يكون مع المسند إليه بدون المسند وعكسه وإلا فناقص.

[٢٦] والتام إن احتمل الصدق والكذب يسمى خبرا وقضية وهذا هو العمدة في باب التصديقات. وإن لم يحتمل سمي إنشاء سواء دل بالوضع على الطلب كالأمر[١] والنهي والاستفهام أو لم يدل كالتمني والترجي والتعجب والنداء وأمثالها. وهذا القسم أعني الإنشاء إنما[٢] يظهر فائدته في المحاورات.

[٢٧] والناقص تقيدي إن تقيد فيه الأول بالثاني إضافة نحو غلام زيد أو وصفا نحو حيوان ناطق وهذا هو العمدة في باب التصورات وإلا فغير تقييدي نحو «خمسة عشر» و«في الدار».

فصل:

[٢٨] إدراك معاني الألفاظ المفردة والمركبات الناقصة والتامة الإنشائية كلها تصور، وإدراك معنى الخبر والقضية تصديق[٣] هذا مباحث الألفاظ على ما يليق بالمقام. ولما توقف التصديق على التصور كما عرفت قدمنا بيان اكتساب التصورات على التصديقات.

فصل: [كلي، وجزئي]

[٢٩] كل متصور من حيث هو متصور إما أن يمتنع عن الشركة فيه بين كثيرين وهو الجزئي الحقيقي كزيد أو لا يمتنع وهو الكلي كالإنسان. وكل واحد من تلك

١ س – كالأمر
٢ و – أعني الإنشاء إنما
٣ و، ل – فصل: إدراك معاني الألفاظ المفردة والمركبات الناقصة والتامة الإنشائية كلها تصور، وإدراك معنى الخبر والقضية تصديق

çokların her biri ferd ve tümeline izâfetle izâfî tikel olarak isimlendirilir. İzâfî tikel, insana kıyasla Zeyd gibi hakikî tikel de olabilir; bazen de hakikî tikel olmayıp kendinde tümel olduğu halde başka bir tümele nispetle izâfî tikel olabilir, canlıya nispetle "insan" [da olduğu] gibi. Nitekim canlı, büyüyen cisme, büyüyen cisim cisme, cisim de cevhere nispetle böyledir.

11. Fasıl: [Beş Tümel]

[30] Tümel, altındaki fertlerin hakikatlerine kıyaslandığında ya bu hakikatlerin aynı, ya onların parçası ya da onlar dışında bir şey olur. Birincisi hakikî türdür, insan gibi. Zira insan; Zeyd, Amr ve Bekr'in mahiyetlerinin tamamıdır. Bu mâhiyetler ancak zatın dışındaki bireysel-*müşahhas* arazlar ile ayrışırlar. Tür, fertlerin hakikatinin tamamı ise, fertler hakikatte birbirleriyle ortak (*müttefik*) olurlar. Dolayısıyla onlardan birisi veya hepsi hakkında "o nedir" sorusu sorulsa bu sorunun cevabında onların türünün söylenmesi uygun olur. Tıpkı "Zeyd, Amr, Bekr nedir? dendiğinde cevabın "insan" olması gibi. Öyleyse tür (***nev'***), *hakikatleri ortak olan şeyler hakkında sorulan "o nedir?" sorusunun cevabında hem ortaklaşma hem özel-hususî olma bakımından söylenen tümeldir.*

[31] İkincisi zatîdir, bu da cins ve fasla münhasırdır. Zira zatî olan, eğer kendi fertlerinin hakikatleri ile türlerden herhangi bir tür arasındaki ortaklığın tamamı olursa ona cins denir. Ortak parçanın tamamından kasıt söz konusu iki hakikat arasında o parça veya o parçaya dâhil olanlar dışında ortak başka bir şey olmamasıdır. Canlı gibi. Zira canlı; insan ve at hakikatleri arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Çünkü onlardan her ikisi, cevher, boyutlara elverişli, büyüyen, duyumsayan, irade ile hareket eden gibi birçok zatîde ortak olsalar da onların toplamı canlıdan ibarettir. Cins farklı hakikatler arasındaki ortak parça olduğuna göre, eğer bu farklı hakikatler hakkında "o nedir" sorusu sorulursa cins buna cevap olmaya uygundur. Tıpkı "İnsan ve at nedir" dendiğinde "canlı"nın cevap olması gibi. Çünkü bu durumda soru o ikisi arasındaki ortak hakikatin tamamı

الكثرة يسمى فردا وجزئيا إضافيا له. والجزئي الإضافي قد يكون جزئيا حقيقيا كزيد بالقياس إلى الإنسان وقد لا يكون جزئيا حقيقيا بل كليا في نفسه وجزئيا إضافيا بالقياس إلى كلي آخر كالإنسان بالنسبة إلى الحيوان، والحيوان بالنسبة إلى الجسم النامي، والجسم النامي بالقياس إلى الجسم، والجسم بالقياس إلى الجوهر.

فصل: [كليات خمس]

[٣٠] الكلي إذا قيس إلى حقيقة ما تحته من الأفراد فإما أن يكون عينها أو جزءا منها أو خارجا عنها. فالأول يسمى نوعا حقيقيا كالإنسان فإنه تمام ماهية زيد وعمرو وبكر ولا يتمايز[١] إلا بالعوارض المشخصة الخارجة عن ذاتها. وإذا كان النوع تمام حقيقة أفراد فيكون أفراده متفقة الحقيقة فإذا سئل عن أحدها أو عن جميعها بما هو صلح النوع جوابا كما إذا قيل «ما زيد[٢] وعمرو وبكر؟» كان الجواب الإنسان. فالنوع كلي مقول على أمور متفقة الحقيقة في جواب ما هو بالشركة والخصوصية معا[٣].

[٣١] والثاني ذاتيا وينحصر في الجنس والفصل لأنه إن كان تمام المشترك بين حقيقة أفراده ونوع ما من الأنواع يسمى جنسا. والمراد بتمام المشترك ما[٤] لا يكون بينهما شيء مشترك سواه أو سوى ما يدخل فيه كالحيوان فإنه تمام المشترك بين حقيقتي الإنسان والفرس. لأنهما[٥] وإن اشتركا في ذاتيات كثيرة كالجوهر وقابل الأبعاد والنامي والحساس والمتحرك بالإرادة إلا أن الحيوان عبارة عن مجموعها. ولما كان الجنس تمام المشترك بين حقائق مختلفة فإذا سئل عن تلك الحقائق المختلفة بما هو صلح الجنس[٦] جوابا كما إذا قيل «ما الإنسان والفرس» كان الجواب هو «الحيوان» لأن السؤال حينئذ عن تمام

---

١ ل: تمام
٢ ل + أو ما زيد
٣ و، ل – بالشركة والخصوصية معا
٤ و، ل: أن
٥ و: فإنهما
٦ و – الجنس

hakkındadır ki bunun cevabı da canlıdır (*hayevân*'dır). Ancak onlardan her biri hakkında tek olarak "o nedir" sorusu sorulsa bu durumda soru her birine özgü hakikatin tamamı hakkında olacaktır ki bu durumda [insan nedir için cevap] sadece canlı değil, düşünen canlı olacaktır. Bu nedenle "canlı" cevap olmaya uygun olmayacaktır. Şu hâlde cins, hakikatleri farklı olanlar hakkında sorulan "o nedir" sorusunun cevabında söylenen tümeldir.

[32] Tek bir türün, bazıları diğerlerinden daha genel olan birçok farklı cinsi olabilir, insan gibi. Zira canlı-*hayevân* insanın cinsidir ve onun üzerinde büyüyen cisim, onun da üstünde cisim, cismin üstünde de cevher vardır. O zaman tüm ortaklar arasındaki ortak parça onlara en yakın [cins] tir. Canlı gibi. Zira o insan ve onunla canlılıkta ortak olan her şey arasındaki ortak parçanın tamamıdır. Bazılarına nispetle ortak parçanın tamamı ise uzak [cins]tir. Uzaklık mertebeleri farklıdır ve onların kuralları cinslerden kalan ortaklara bakmaktır. Şayet tek ise bir mertebe uzaktır ve o zaman cevap iki olur. Eğer iki ise iki mertebe uzak olur ve cevap üç olur. Bunun gibi cevabın mertebesi uzaklığın mertebesinden bir fazla olur.

[33] Cinslerin en uzağı "cinsler cinsi" ve "en yüksek/*âlî* cins" diye isimlendirilir; cevher gibi. Cinslerin en yakını da canlı gibi cinslerin en aşağısıdır/*sâfil*. En yüksek cins ile en aşağı cins arasında kalanlar orta cinsler (*ecnâs-ı mütevassıt*) olarak adlandırılır, cisim ve büyüyen cisim gibi. Bu, zatînin ortak parçanın tamamı olması durumundadır.

[34] Eğer (mahiyetin zâtî olan parçası), bu şekilde [cins gibi] olmazsa, fasıl-ayrım olarak adlandırılır. Çünkü fasıl, hakikati diğerlerinden zatî olarak ayırır. Düşünenin sadece insanlık hakikatine özgü olması gibi hiçbir şekilde ortak olmayan [fasıl, ait olduğu] hakikati tüm mahiyetlerden ayırır ve bu, yakın fasıl olarak isimlendirilir. [Yine] duyularla algılayan (*hâssâs*) gibi, ortaklık söz konusu olduğu halde ortak olan parçanın tamamı olmazsa da fasıl olur. (uzak fasıl olur) Zira duyu algılarına (beş duyuya sahip) olma, yine insanlık hakikatini ayırt eder ancak (sadece) bazı mahiyetlerden ayırt eder; dolayısıyla da yine fasıldır. Özetle fasıl-ayrım, zatî-*cevherî* bir ayırt edicidir ve zatî/*cevherî* (özellikleri bakımından) o hangisidir sorusunda cevap olarak söylenen tümeldir.

الحقيقة المشتركة[1] بينهما وهو الحيوان. لكنه إذا سئل عن الإنسان وحده «بما هو»[2] كان سؤالا عن تمام الحقيقة المختصة[3] وهو الحيوان الناطق دون الحيوان فقط، فلذا لم يصلح جوابا. فالجنس إذن كلي مقول على أمور مختلفة الحقائق في جواب ما هو.

[٣٢] والنوع الواحد قد يكون له أجناس متعددة متفاوتة بعضها أعم من بعض كالإنسان، فإن الحيوان جنس له وفوقه الجسم النامي وفوقه الجسم وفوقه الجوهر وحينئذ فما كان تمام المشترك بين جميع المشاركات[4] فيه فقريب كالحيوان فإنه تمام المشترك بين الإنسان وبين جميع ما يشاركه في الحيوانية. وما كان تمام المشترك بالنسبة إلى بعضها فبعيد[5]. ومراتب البعد[6] مختلفة وضابطه أن ينظر إلى المشارك الباقي عن الجنس، فإن كان واحدا فبعيد بمرتبة واحدة والجواب حينئذ اثنان وإن كان اثنين فبعيد بمرتبتين والجواب ثلاثة وعلى هذا فمرتبة الجواب[7] تزيد على مراتب البعيد بواحد.

[٣٣] وأبعد الأجناس يسمى جنس الأجناس والعالي كالجوهر وأقربها[8] الجنس السافل كالحيوان. والتي بين العالي والسافل تسمى أجناس متوسطة كالجسم[9]، والجسم النامي. هذا إذا كان الذاتي تمام المشترك.

[٣٤] وإن لم يكن كذلك يسمى فصلا، لأنه يميز الحقيقة[10] عما سواها تميزا ذاتيا سواء لم يكن مشتركا أصلا كالناطق المخصوص بالحقيقة الإنسانية فيميزها عن جميع الماهيات ويسمى فصلا قريبا أو كان مشتركا ولم يكن تمام المشترك كالحساس فإنه أيضا يميز الحقيقة الإنسانية لكن عن بعض الماهيات فيكون فصلا أيضا. وبالجملة الفصل مميز جوهري فهو كلي يقال في جواب أي شيء هو في جوهره.

١ ل – المشتركة
٢ س – بما هو
٣ ل: المختلفة
٤ ل: المشاركان
٥ ل + كالجسم النامي
٦ ل: ومراتبه
٧ و، س + أبدا
٨ و، ل + يسمى
٩ ل – الجسم
١٠ ل + النوعية

[35] Bil ki türün başka bir anlamı daha vardır ve izâfî tür olarak isimlendirilir. İzâfî tür, o nedir sorusunun cevabında ona ve onun dışındaki başka bir tümele, birincil bir söz olarak cinsin söylendiği tümeldir. Mesela insan gibi, zira o nedir sorusunun cevabında insana ve [onun dışındaki başka bir şey tür olan] ata "canlı" cinsi söylenir. İzâfî tür bazen hakikî tür de olabilir, insan gibi. [İzâfî tür] bazen de sadece izâfî tür olur, canlı gibi. Nitekim canlı büyüyen cismin türü, büyüyen cisim, cismin türü, cisim de cevherin türüdür.

[36] Üçüncüsü, yani altında bulunan fertlerinin hakikati dışında olan tümel ya tek bir hakikate özgü olup onun dışında başka bir hakikatte bulunmaz, buna hâssa-özgülük denir. Hâssa, mahiyeti diğerlerinden arazî olarak temyiz eder; "o arazında hangi şeydir" sorusunun cevabında söylenen tümeldir. İnsana nispetle gülen gibi. [Hakikatin dışında olan tümel,] bir hakikate özgü de olmayabilir. Bilakis iki veya daha fazla hakikatte birlikte bulunur ve genel araz (araz-ı âm) olarak isimlendirilir. Canlı türleri arasında ortak olan "yürüyen" gibi. Özetle zikrettiklerimizin neticesinde beş tümelin tür, cins, fasıl, hâssa-özgülük ve genel araz olduğu ortaya çıkmıştır.

12. Fasıl:

[37] Bildiğin üzere tarifin (*muarrifin*) hakikati dört kısımdır: Düşünen canlı gibi yakın cins ve yakın fasıldan oluşan tam tanım (*hadd-i tâm*); insanın tarifindeki düşünen büyüyen cisim, düşünen cisim, düşünen cevher gibi uzak cins ve yakın fasıldan oluşan eksik tanım (*hadd-i nâkıs*); insan için gülen canlı gibi yakın cins ve hâssadan oluşan tam betim (*resm-i tâm*); -bazıları yakın cins demeden cinsi mutlak olarak kabul etti (yani cins ve hâssadan oluşursa tam betim olur dedi) fakat bu hoş değildir-, insan için büyüyen gülen cisim, gülen cisim, gülen cevher gibi uzak cins ve hâssadan oluşan eksik betimdir (*resm-i nâkıs*). Eksik betim, insan için düşünen mevcut gibi genel araz ve hâssadan da oluşabilir.

[٣٥] واعلم أن للنوع معنى آخر يسمى حينئذ نوعا إضافيا وهو ما يقال عليه وعلى غيره الجنس في جواب ما هو قولا أوليا كالإنسان فإنه يقال عليه وعلى الفرس مثلا الحيوان في جواب ما هو. والنوع الإضافي قد يكون نوعا حقيقيا كما ذكرنا من الإنسان وقد لا يكون كالحيوان فإنه نوع الجسم النامي وهو نوع الجسم وهو نوع الجوهر.

٥ [٣٦] والثالث أعني الخارج عن حقيقة ما تحته من الأفراد فإما أن يختص بحقيقة واحدة[١] ولا يوجد في غيرها ويسمى خاصة وهي تميز الماهية[٢] عما سواها تميزا عرضيا فهي كلي يقال في جواب أي شيء في عرضه كالضاحك بالنسبة إلى الإنسان أو لا يختص بحقيقة واحدة بل يوجد في حقيقتين فصاعدا ويسمى عرضا عاما كالماشي المشترك بين أنواع الحيوانات فقد بان مما تقدم أن الكليات خمس: نوع،
١٠ وجنس، وفصل، وخاصة، وعرض عام.

فصل[٣]:

[٣٧] المعرّف وقد عرفت أن[٤] حقيقته أربعة أقسام: حد تام وهو ما يتركب من الجنس والفصل القريبين كالحيوان الناطق في تعريف الإنسان. وحد ناقص وهو ما يتركب من الجنس البعيد والفصل القريب كالجسم النامي الناطق أو الجسم الناطق أو الجوهر الناطق[٥] في تعريف
١٥ الإنسان. ورسم تام وهو ما يتركب من الجنس القريب والخاصة كالحيوان الضاحك للإنسان وقد أطلق بعضهم[٦] في الجنس وليس بجيد. ورسم ناقص وهو ما يتركب من الجنس البعيد والخاصة كالجسم النامي الضاحك والجسم الضاحك والجوهر الضاحك[٧] للإنسان. وقد يتركب من العرض العام والخاصة كالموجود الضاحك للإنسان.

---

١ ل – واحدة
٢ و: الحقيقة
٣ ل – فصل
٤ ل – أن
٥ و – أو الجوهر الناطق
٦ وهو نصير الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد المشهور بالقاضي البيضاوي المتوفى سنة ١٩٦ هـ. الموافق ١٩٢١–٢٩٢١ م.
Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası”, 23.
قال في الطوالع: كما إذا تركب من الجنس والخاصة سمي رسما تاما. طوالع الأنوار للبيضاوي، ٧٥.
٧ و – والجوهر الضاحك

[38] Bil ki usulcüler ile Arap dilcilerine göre tanım (*had*) tarif (*muarrif*) ile eş anlamlıdır ve zikredilen dört kısmı kuşatır. Bu konuyu *Dürretü'l-Mantık* isimli eserimizde tafsilatlı olarak işledik.

13. Fasıl:

5 [39] Tariflerde, kolaylık olsun diye zatî ya da arazî bakımdan daha genel olanın daha özel olandan öne alınması gerekir; anlayışta karışıklığa sebep olan garip, eş adlı-*müşterek*, mecazlı, örtük ve tekrar edilmiş lafızlardan kaçınılması gerekir; ancak maksada işaret eden güçlü bir karîne olması bunun dışındadır. Zira o zaman [bu mecazî, örtük ve tekrarlı lafızlar] hakikî an-
10 lamda kullanılan lafız hükmünde olur.

14. Fasıl:

[40] İnsan ve at gibi dışta var olan hakikatlerin tarifi çok zordur hatta çözümsüzdür (*müteazzirdir*, mazurdur). Bunun nedeni; cins, fasıl, genel araz ve hâssa gibi zatîler ile arazîler arasındaki ayrımın çok zor olmasıdır.
15 Ancak itibarî, ıstılahî mefhumları tarif etmek, onların cinsleri ve genel arazları ile fasılları ve hâssaları arasında ayrım yapmak kolaydır.

[٣٨] واعلم أن الحد يرادف المعرّف ويتناول الأقسام الأربعة عند الأصوليين وأرباب العربية وقد فصلناه في درة المنطق.[١]

فصل:

[٣٩] ينبغي أن تقدم الأعم ذاتيا أو عرضيا على الأخص ذاتيا أو عرضيا في التعاريف تسهيلا وأن يحترز عن الألفاظ الغريبة والمشتركة[٢] والمجازية والإضمار والتكرار مما يلتبس[٣] في الفهم إلا إذا وجد قرينة جلية على المراد فإنها حينئذ في حكم الحقائق.

فصل:

[٤٠] تعريف الحقائق الموجودة في الخارج كالإنسان والفرس متعسر بل[٤] متعذر وذلك لصعوبة التفرقة بين الذاتيات والعرضيات من الجنس والفصل والعرض العام والخاصة. وأما تعريف المفهومات الاعتبارية الاصطلاحية و التمييز بين أجناسها وأعراضها العامة وبين فصولها وخواصها فهو على طريق الثُمام[٥].

---

١ قال في درة المنطق نقلا عن السكاكي: وإن الحد يرادف المعرف عند علماء العربية ويتناول الأقسام الأربعة. قال الإمام سراج الدين السكاكي رحمه الله تعالى في التكملة:
«الحد عندنا دون جماعة من ذوي التحصيل عبارة عن تعريف الشيء بأجزائه أو بلوازمه أو بما يتركب منهما تعريفا جامعا مانعا. ويعني بالجمع كونه متناولا لجميع أفراده إن كانت له أفراد: وبالمنع كونه أبيا عن دخول غيره فيه.
[...] وكثيرا ما نغير العبارة فنقول: الحد وصف الشيء وصفا مساويا ونعني بالمساواة أن ليس فيه زيادة تخرج فردا من أفراد الموصوف ولا نقصان يدخل فيه غيره. فشأن الوصف هذا يكثر الموصوف بقلته ويقلله بكثرته ولذلك يلزمه الطرد والعكس فامتناع الطرد علامة النقصان، وامتناع العكس علامة الزيادة.» مفتاح العلوم للسكاكي، ٦٣٤.

٢ و – والمشتركة

٣ ل: ليس

٤ و: و

٥ و، س: طرف الثمام

[TASDÎKÂT KISMI]

1. Fasıl:

[41] Tasavvur bahislerini tamamladığımıza göre şimdi tasdîkâtı ele almaya başlayabiliriz. Nasıl ki tarif bahsinde, Îsâgûcî yani tarifin beş tümelden oluşan ilkeleri öncelenmelidir; benzer şekilde kanıt-*hüccet* [kısmında] da kanıtı oluşturmaları nedeniyle önermeler ve hükümleri konusu öncelenmelidir. Şu hâlde deriz ki: Önerme (*kaziyye*), *söyleyenine "doğru söyleyen" ya da "yanlış söyleyen" denebilen sözdür.* Önerme hakikatte dört şeyden oluşur: Üzerine hüküm verilen (*mahkûm aleyh*), verilen hüküm (*mahkûm bih*), hükümsel nispet ve olumlu ya da olumsuz hükümdür. Eğer son iki kısım arasındaki farkı bana anlat denirse şöyle söyleriz: İkisi arasındaki fark şüphe durumunda ortaya çıkar. Şöyle ki hükümsel nispet, şüphe durumunda [önermede] meydana gelir. Çünkü hükmün bulunmadığı tereddüt, ancak şüphe durumunda olur ve şüphede olumlama ve olumsuzlama yoktur.

[42] Önerme üç kısımdır: Yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı. Önermenin iki tarafı [konu ve yüklem; ön bileşen ve art bileşen] ya tekil (müfred) lafızlardır ya da tekil hükmündedir. Buna; "Zeyd yazandır", "Zeyd yazan değildir" ve "Zeyd babası ayakta olandır" örneklerinde olduğu gibi yüklemli önerme denir. Eğer taraflar, tekil veya tekil hükmünde değilse, o zaman eğer iki taraf arasında bitişiklik-bağlantı (*ittisâl*) ya da bağlantının olumsuzlanması ile hüküm veriliyorsa bitişik şartlı önermedir, "Güneş doğmuşsa gündüz vardır" ve "Güneş doğmuşsa gece var değildir" gibi. Eğer [iki taraf] arasında ayrışma (*infisâl*) hükmü ya da bu ayrışmanın olumsuzlanması hükmü verilirse bu da ayrışık şartlı önermedir. "Bu sayı ya çifttir ya da tektir" ve "Bu sayı ya çift olacak ya da birden bileşik olacak değildir" gibi.

[قسم التصديقات]

فصل:

[٤١] وإذا[١] فرغنا عن مباحث التصورات فالآن حان أوان الأخذ في التصديقات[٢] وكما أن المعرّف لا بد فيه من تقديم باب إساغوجي أي بيان مباديه التأليفية من الكليات الخمس كذلك الدليل منها[٣] لا بد فيه من تقديم بيان[٤] القضايا وأحكامها لتركب الدليل منها فنقول القضية قول يصح أن يقال لقائله إنه صادق[٥] أو كاذب فهي في الحقيقة يتركب من أشياء أربعة: المحكوم عليه، وبه، والنسبة الحكمية، والحكم إيجابا أو سلبا. فإن قيل عرفني الفرق بين الآخرين قلنا يلوح الفرق بينهما في الشك. فإن النسبة الحكمية[٦] حاصلة فيه، لأن التردد ليس إلا فيها دون الحكم إذ لا إيجاب ولا سلب في الشك.

[٤٢] والقضية ثلاثة أقسام: حملية ومتصلة ومنفصلة لأن طرفيها إما مفردان أو في حكمهما وهي الحملية نحو «زيد كاتب»، و«زيد ليس بكاتب»، و«زيد أبوه قائم» أو غير مفردين ولا في حكمها فإن حكم باتصالهما أو سلبه فهي متصلة نحو «إن كانت الشمس طالعة فالنهار موجود»، «ليس إن[٧] كانت الشمس طالعة فالليل موجود». وإن حكم بانفصالهما أو سلبه فهي منفصلة نحو «هذا العدد إما زوج أو فرد»، و«ليس إما أن يكون هذا العدد زوجا أو مركبا[٨] من واحد».

---

١ و + قد
٢ ل + وآن
٣ ل – منها
٤ س – بيان
٥ ل + فيه
٦ و – الحكمية
٧ ل: إذا
٨ و: فردا

2. Fasıl:

[43] Olumlularda yüklemli, bitişik şartlı ve ayrışık şartlı denmesi açık bir ilişki [iledir]. Ancak bu isimlerin olumsuzlara verilmesi, onların taraflar bakımından [konu ve yüklem noktasında] olumlulara benzemesi nedeniyledir. Sanma ki burada iki nakil vardır da sana gerekmeyen bir şey gerekir. Çünkü tam örtüşme isim cihetinden zorunlu değildir. Dolayısıyla tüm fertleri isimlendirmek için bazılarındaki ilişkinin varlığı yeterlidir. Zira tümün bazıları ile ilişkisi genel olarak tümle ilişkidir. Ancak burada olumlularla olumsuzlar arasındaki ilişkinin iptal edilmesi durumu konuda [açığa kavuşması gereken yer olarak] kalmaktadır, iyice düşün! Zira burası kapalılık ve dikkatli düşünmenin zirvesidir.

3. Fasıl:

[44] Yüklemli önermede üzerine hüküm verilen, konu (*mevzû*); verilen hüküm yüklem (*mahmûl*) diye isimlendirilir. (İkisi arasındaki) nisbet ve bu nisbeti ortaya (fiile) çıkarana, yani hükümsel nispetle hükme delâlet eden lafız da bağ fiil-*râbıta* olarak isimlendirilir. “Zeydun *hüve* kâimun”daki “hüve” gibi (Zeyd ayakta*dır*’daki *-dır* gibi). Sonra dendi ki “burada bir düşünmek-itiraz gerekir. Çünkü konunun döndüğü yer (*râci‘*) ile dönen şey (*merci*) aynıdır ki bu da Zeyd’in zatıdır.” (Bu itiraz yanlıştır çünkü) Doğrusu bağ fiil bileşik yapıdadır ve (Farsça’daki) “Zeyd kaim *est* (Zeyd ayakta*dır*)” önermesindeki “est” ve “Zeyd çenin*i* (Zeyd şöyledir)” önermesindeki kesra gibidir. Kısaca bağa delâlet eden her şey bağ fiildir. Şartlı önermede üzerine hüküm verilen ön bilişen (*mukaddem*), verilen hüküm ise art bileşen (*tâlî*) olarak isimlendirilir.

4. Fasıl:

[45] Yüklemli önermenin mevzusu hakikî tekil ise önerme şahsiyye ve mahsûsa-tekil olarak isimlendirilir, “Zeyd yazandır” ve “Zeyd yazan değildir” gibi. Eğer konu tümel olup hüküm tabiî tümele verilirse önerme tabîiyye olarak isimlendirilir, “Canlı cinstir”, “düşünen fasıldır”, “insan türdür” gibi.

فصل:

[٤٣] إطلاق الحملية والمتصلة والمنفصلة على الموجبات بيِّن المناسبة وأما إطلاق هذه الأسامي على السوالب فلشبهها بالموجبات في الأطراف. ولا تظن أن ههنا نقلين فيلزم ما لا يلزمك لأن الاطراد في وجه التسمية غير واجب فيكفي في ٥ إطلاق على كل الأفراد وجود المناسبة في بعضها. فإن المناسبة مع بعض الكل مناسبة مع الكل في الجملة[١] إلا أنه يبقى في الكلام أن يلغو اعتبار المناسبة بين السوالب والموجبات فتدبر، فإنه ذروة سنام الغموض والدقة.

فصل:

[٤٤] المحكوم عليه في الحملية يسمى موضوعا والمحكوم به محمولا. واللفظ ١٠ الدال على المورد والوارد أعني النسبة االحكمية والحكم يسمى رابطة نحو «هو» في «زيد هو قائم» ثم[٢] قيل فيه نظر، لأن الراجع عين المرجع فهو ذات زيد بل الرابطة هي الهيئة التركيبية ونحو «است» في «زيد قائم است» ونحو الكسرة في «زيد چنينِ». وبالجملة كل ما دل على الربط فهي رابطة. والمحكوم عليه في الشرطية يسمى مقدَّما والمحكوم به يسمى تاليا.

١٥ فصل:

[٤٥] موضوع القضية الحملية إن كان جزئيا حقيقيا يسمى شخصية ومخصوصة نحو «زيد كاتب»، و«زيد ليس بكاتب». وإن كان كليا فإن كان الحكم على نفس الطبيعة الكلية[٣] يسمى طبيعية نحو «الحيوان جنس»، و«الناطق فصل»، و«الإنسان

---

١ و: في الجملة مناسبة مع الكل
٢ ل – ثم
٣ س – الكلية

Bu tarz önermelerin tabiî olarak isimlendirilmesine gerek yoktur aksine genel-âmmiyye olarak isimlendirilir denmiştir. Çünkü bu tabiatlar için mezkûr hükümlerin sübûtu onların tümel ve genel olması nedeniyledir. [Bu iddia] şöyle reddedildi: Mezkûr önermelerde hüküm genel tabiatlar üzerinedir ve önermenin tabiî olması için bu yeterlidir. Şayet her önermede yüklemenin ilkesi dikkate alınıp önerme bu ilke itibarıyla isimlendirilseydi, [bu durumda] önermeler sayıca sınırlanamazdı. Eğer önermede hüküm, tabiî tümelin kaplamı-*mâsadakı* üzerine olur ve hükmün kapsadığı fertlerin niceliği beyan edilirse, önerme mahsûra-nicelikli ve müsevvere-nicelik edatlı olarak isimlendirilir. Bu önermeler dört kısımdır: Tümel olumlu, tikel olumlu, tümel olumsuz ve tikel olumsuz. Eğer nicelik beyan edilmemişse bu da mühmele-niceliği belirsiz önermedir; tikel gücündedir; yani doğrulukta birbirlerini gerektirirler.

5. Fasıl:

[46] Şahsiyye ve tabîiyye önermelere bilimlerde itibar edilmez. Mühmele ise tikel önerme gibidir. Öyleyse muteber önermeler dört çeşidi olan mahsûra-nicelikli önermelerdir.

6. Fasıl:

[47] Olumsuzluk edatı önermenin yükleminin bir parçası olursa o zaman önerme ma'dûle olarak isimlendirilir, "Zeyd yazan olmayandır" gibi. Bunun aksi durumunda önerme muhassala olarak isimlendirilir, "Zeyd yazan değildir" gibi.

7. Fasıl: [Kipli Önermeler]

[48] Yüklemin konuya olumlu ya da olumsuz nispeti bazen zorunlu olabilir -yani yüklemle konunun birbirinden ayrılması imkânsız olur. Bu tür önermelere mutlak zorunlu (*zarûriyye mutlaka*) denir; "Zorunlu olarak her insan canlıdır" ve "Zorunlu olarak hiçbir insan taş değildir" gibi. Bazen de [yükleme,] hem olumlu hem olumsuz taraflarda yüklemle konu arasındaki nispetin olumsuzlanmasıyla olur, bu tür önermelere özel mümkün (*mümkine hâsse*) denir. "Özel imkânla her insan yazandır" ve "Özel imkânla

نوع». قيل لا ينبغي أن يسمى أمثال هذه القضايا طبيعية بل عامية[1] لأن سبب[2] ثبوت الأحكام المذكورة لهذه الطبايع إنما هو كليتها وعمومها ورُدّ بأن الحكم فيها على الطبائع العامة ويكفي هذا في كونها طبيعية ولو لوحظ في كل قضية ما هو مبدأ الحمل فيها ويسمى باعتباره، لم ينحصر القضايا في عدد وإن كان الحكم فيها على ما صدق ٥ عليه الطبيعة الكلية فإن بين كمية ما عليه الحكم من الأفراد تسمى محصورة ومسورة وهي أربعة: موجبة كلية وجزئية وسالبة كلية وجزئية. وإن لم يبين فهي مهملة في قوة الجزئية أي يتلازمان صدقا.

فصل:

[٤٦] القضايا الشخصية والطبيعة لا اعتبار لها في العلوم[3] والمهملة كالجزئية ١٠ فالقضايا المعتبرة محصورة في المحصورات الأربع.

فصل:

[٤٧] حرف السلب إن صار[4] جزءا من محمول القضية سميت معدولة نحو «زيد لا كاتب» وإلا سميت محصلة نحو «زيد ليس بكاتب».

فصل: [الموجهات]

١٥ [٤٨] نسبة المحمول إلى الموضوع إيجابا كانت أو سلبا قد يكون بالضرورة وهي استحالة الانفكاك بينهما نحو «بالضرورة كل إنسان حيوان»، «بالضرورة لا شيء من الإنسان بحجر» ويسمى ضرورية مطلقة. وقد يكون بسلبها من كلا جانبي الإيجاب والسلب ويسمى ممكنة خاصة نحو «كل إنسان كاتب بالإمكان الخاص»، «ولا شيء

---

١ و، س: قيل أمثال هذه القضايا عامة
٢ و – سبب
٣ و: العلم
٤ و: كان

hiçbir insan yazan değildir" gibi. Özel imkânın olumlusu ve olumsuzu arasında anlam bakımından fark yoktur. Nispet, bazen yalnızca hükme karşıt uçtan olumsuzlanabilir ki bu da genel mümkündür (***mümkine âmme***); "Genel imkânla her insan yazandır" gibi. Yani yazmanın insandan olumsuzlanması zorunlu değildir. (Yazması imkansız değil, yazabilir). "Genel imkânla hiçbir insan yazan değildir" gibi. Yani yazmanın insana sübûtu zorunlu değildir. (Yazması zorunlu değil, yazmaya da bilir). Nispet, bazen zorunluluk dikkate alınmaksızın, süreklilik (devâm) ile ilgili olabilir. Zorunlunun (yukarıda zikredilen) örnekleri burada da geçerlidir (zorunlu olarak yerine devamlı olarak ifade edilerek) ve bu önermeler mutlak sürekli (***dâime mutlaka***) olarak adlandırılır. Nispet bilfiil de olabilir ve bu önermeler genel mutlak (***mutlaka âmme***) olarak isimlendirilir, "İnsan yazandır" ve "İnsan yazan değildir" gibi.

8. Fasıl: [Döndürme]

[49] Yüklemlinin döndürmesi, nitelik ve doğruluk sabit kalacak şekilde iki tarafın [konu ve yüklem] yer değiştirilmesidir. [Doğruluğun sabit kalması şöyledir:] Eğer asıl önerme doğru ise döndürülen önermenin de doğru olması gerekir. Çünkü onlardan her ikisi de mutlaka doğrudur. [Tümel ve tikel] İki olumlu tikel olumluya döndürülür. Mesela eğer "Her insan canlıdır" doğru ise "Bazı canlılar insandır" da doğru olmalıdır. Bu, yüklemin genel olmasının imkânı ile birlikte mevzunun zatında iki ucun buluşması nedeniyledir. Dolayısıyla döndürmede tümel doğru olmaz. Tümel olumsuz, kendisi gibi tümel olumsuz olarak döndürülür. Mesela eğer "Zorunlu olarak hiçbir insan taş değildir" doğru ise "Zorunlu olarak hiçbir taş insan değildir" önermesi de doğru olmalıdır. Tikel olumsuz, "Bazı canlılar insan değildir" doğru iken "Bazı insanlar canlı değildir" yanlış olduğundan dolayı döndürülemez.

9. Fasıl: [Çelişki]

[50] Bir önermenin çelişiği; birinin zatı itibariyle doğru olması durumunda diğerinin yanlış, birinin zatı itibariyle yanlış olması durumunda diğerinin doğru olması gerekli olacak şekilde o önermeyle olumluluk ve olumsuzluk hususunda farklılaşan önermedir. Tümel olumlunun çelişiği, tikel olumsuz; tümel olumsuzun çelişiği tikel olumludur.

من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص.»[1] ولا فرق بين موجبتها وسالبتها في المعنى. وقد يكون سلبها من الجانب المخالف للحكم وهي ممكنة عامة نحو «كل إنسان كاتب بالإمكان العام» أي سلب الكتابة عنه غير ضروري، ونحو «لا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان العام» أي ثبوت الكتابة له غير ضروري. وقد يكون بالدوام من غير اعتبار ضرورة كمثال الضرورة وتسمى دائمة مطلقة. وقد يكون بالفعل وتسمى مطلقة عامة [2] نحو «الإنسان كاتب»، «الإنسان ليس بكاتب».

فصل: [العكس]

[٤٩] عكس الحملية تبديل طرفيها مع بقاء الكيف والصدق أي إذا صدق الأصل وجب صدق العكس لأنهما صادقان ألبتة. فالموجبتان تنعكسان إلى الموجبة الجزئية مثلا إذا صدق «كل إنسان حيوان» صدق «بعض الحيوان إنسان»[3]، وذلك لتلاقي الطرفين في ذات الموضوع مع جواز عموم المحمول فلا يصدق الكلي في العكس. والسالبة الكلية تنعكس كنفسها مثلا إذا صدق «بالضرورة لا شيء من الإنسان بحجر» صدق «بالضرورة لا شيء من الحجر بإنسان» والسالبة[4] الجزئية لا تنعكس لصدق «ليس بعض الحيوان بإنسان» وكذب «ليس بعض الإنسان بحيوان».

فصل: [النقيض]

[٥٠] نقيض القضية قضية يخالفها في الإيجاب والسلب على وجه يستلزم صدق أحدهما لذاته كذب الآخر، وكذب أحدهما لذاته صدق الأخرى. ونقيض الموجبة الكلية السالبة الجزئية، ونقيض السالبة الكلية الموجبة الجزئية.

١ ل – ولا شيء من الإنسان بكاتب بالإمكان الخاص
٢ س – وتسمى مطلقة عامة
٣ ل: بعض الإنسان حيوان
٤ و – السالبة

10. Fasıl:

[51] Bitişik şartlı önerme; eğer [önermenin] iki ucu arasındaki bitişme veya ayrışmanın olumsuzlanması zorunluluktan kaynaklı ise lüzûmiyye yoksa ittifâkiyye olur. Ayrışık şartlı önerme: Sayının çiftliği ve tekliğinde açıklandığı gibi önermenin iki ucu arasındaki ayrışma hem doğrulukta hem de yanlışlıkta olursa hakikiyye; “Bu şey ya ağaçtır ya taştır” örneğindeki gibi sadece doğrulukta olursa mâni‘atü’l-cem‘ -zira bir şeyin hem ağaç hem taş olması doğru olamaz ama ikisi birden yanlış olabilir, mesela insan olması gibi; “Zeyd ya sudadır ya da boğulmuyordur” örneğindeki gibi sadece yanlışlıkta olursa mâni‘atü’l-huluvv olur. Zira Zeyd’in hem suda hem de (suda) boğulmuyor olması doğru olabilir fakat ikisi birden yanlış olamaz. Aksi takdirde suda olmadığı halde (suda) boğuluyor olması gerekirdi.

11. Fasıl:

[52] Şartlının döndürmesi ve çelişiği yüklemliye kıyasla bilinir, dolayısıyla yeniden açıklamaya ihtiyaç yoktur.

12. Fasıl: [Kanıt-*Hüccet*]

[53] Kanıt (*hüccet*) üç çeşittir: Birincisi kıyastır, yani tümel ile tikele delil getirmektir, “Her insan canlıdır, Her canlı cisimdir, O hâlde her insan cisimdir” gibi. İkincisi tümevarımdır (*istikrâ*), tümevarım yoluyla elde edilen tikellerden tümele delil getirmektir. Eğer tümevarım tam olursa mukassim kıyas olarak isimlendirilir ve kıyas gibi yakîn ifade eder. Aksi hâlde zan ifade eder. Üçüncüsü temsildir (analojidir) ve fakihler onu kıyas olarak isimlendirir. Temsil, hükmün illetinde ortak olmaları nedeniyle tikelle tikele delil getirmektir. Mesela “Haram olmalarına illet olan sarhoş etme niteliğinde ortak olduklarından nebîz şarap gibi haramdır” denmesi gibi. Bu tümevarım eksik tümevarımdır ve sadece zan ifade eder. Tasdîkî meselelerin tahsilinde esas olan, kıyastır. Kıyası şöyle betimlerler: “*Doğru (müsellem) kabul edildiğinde kendisinden zorunlu olarak başka bir söz ortaya çıkan önermelerden bileşik olan sözdür*”. Sonuç ya da sonucun çelişiği [kıyasta] bilfiil zikredilirse istisnaî yoksa iktirânî kıyas olur.

فصل:

[٥١] المتصلة لزومية إن كان[1] اتصال ما بين طرفيها أو سلبه عن ضرورة، وإلا فاتفاقية، والمنفصلة حقيقية إن انفصل طرفاها صدقا وكذبا كما بين زوجية العدد وفرديته. ومانعة الجمع إن انفصلا صدقا فقط نحو «هذا الشيء إما شجر وإما حجر» ٥ فإنه لا يجوز صدقهما ولكن يجوز كذبهما كأن يكون إنسانا مثلا. ومانعة الخلو إن انفصلا كذبا فقط نحو «إما أن يكون زيد في البحر أو لا يغرق» فإنه يجوز صدقهما ولكن يمتنع كذبهما وإلا لزم[2] أن يغرق ولا يكون في البحر.

فصل:

[٥٢] عكس الشرطية وتناقضها يعرفان بالمقايسة على الحملية فلا افتقار إلى ١٠ الإعادة في الإفادة.

فصل: [الحجة]

[٥٣] الحجة على ثلاثة أنواع: الأول القياس وهو أن يستدل بالكلي على الجزئي نحو «كل إنسان حيوان، وكل حيوان جسم، فكل إنسان جسم». الثاني الاستقراء وهو الاستدلال بالجزئيات المستقراة على الكلي فإن كان تاما يسمى قياسا مقسما وأفاد اليقين كالقياس وإلا ١٥ أفاد الظن. الثالث التمثيل ويسميه الفقهاء قياسا وهو أن يستدل بجزئي على جزئي لاشتراكهما في علة الحكم كما يقال «النبيذ حرام كالخمر لاشتراكهما في علة الحرمة وهي الإسكار» وهو كالاستقراء الناقص لا يفيد إلا ظنا. فالعمدة في تحصيل المطالب التصديقية هو القياس ورسموه بأنه «قول مؤلف من قضايا متى سلمت لزم عنه لذاته قول آخر» وهو الاستثنائي إن كانت النتيجة أو نقيضها مذكورة بالفعل وإلا فاقتراني.

---

١ ل + الحكم
٢ س – وإلا لزم

13. Fasıl: [İktirânî Kıyas]

[54] İktirânî kıyas, salt yüklemlilerden, salt şartlılardan ve yüklemli ile şartlılardan karma olarak oluşabilir. İlki en açık olduğu için sadece onu zikretmekle yetineceğiz ve diğerlerini ona mukayeseye yönlendireceğiz. Kıyasın terimleri (*hadleri*) üçtür: Küçük, büyük ve orta. Öncülleri (*mukaddimeleri*) ise küçük öncül ve büyük öncül. Öncüllerin nitelik ve nicelikte birbirlerine iktirânı-bağlantılanmaları, darb ve karîne olarak isimlendirilirken orta terimin, diğer iki terimi önceleyecek ya da onlardan sonra gelecek veya ikisinden birini önceleyip diğerinden sonra gelecek şekilde taraflar (öncüllerin konu ve yüklemi) bakımından bulunduğu konumdan meydana gelen yapıya ise şekiller denir. Dört şekil vardır: Çünkü biz, ulaşılmak istenen önermede yüklemin konuya nispetini bilmezsek, onlardan her ikisine nispetini bildiğimiz bir orta terim belirleriz ki bilinen iki nispetten hareketle ulaşılmak istenen meçhul nispeti elde edelim. Eğer orta terim küçük öncülün yüklemi, büyük öncülün konusu ise bu, doğal düzen olan birinci şekildir ve o bilimlerin bizzat sonuç veren mi'yarıdır (ölçütüdür, kıstasıdır). Eğer bunun aksi ise o dördüncü şekildir. Eğer her iki öncülde de orta terim yüklem olursa ikinci şekil, her ikisinde de konu olursa üçüncü şekil olur.

14. Fasıl: [Şekillerin Şartları]

[55] Birinci şeklin sonuç vermesi için küçük terim orta terime dâhil olsun ve hüküm ortadan küçüğe geçsin diye küçük öncülün olumlu, büyük öncülün tümel olması şart koşulur. Bu şeklin sonuç veren dört darbı vardır: Birinci darp, iki tümel olumlu öncülden oluşup sonucu tümel olumlu olur. İkinci darp, tikel olumlu ile tümel olumludan oluşup sonucu tikel olumlu olur. Üçüncü darp, tümel olumlu ile tümel olumsuzdan oluşup sonucu tümel olumsuz olur. Dördüncü darp ise tikel olumlu ile tümel olumsuzdan oluşup sonucu tikel olumsuz olur.

[56] İkinci şeklin sonuç vermesi için iki öncülün nitelik olarak farklı ve büyük öncülün nicelik olarak tümel olması şart koşulur. Bu şeklin sonuç veren dört darbı vardır: İlki, tümel olumlu ile tümel olumsuzdan oluşup sonucu tümel olumsuz olur.

فصل: [القياس الاقتراني]

[٥٤] الاقتراني قد يتألف من الحمليات الصرفة ومن الشرطيات المحضة ومن الحملية والشرطية معا. الأول أظهر فاقتصرنا عليه وأحلنا الباقي إلى المقايسة فنقول: حدود القياس ثلاثة: الأصغر، والأكبر، والأوسط. ومقدمتاه الصغرى والكبرى واقترانهما في الكيف والكم يسمى ضربا وقرينة، والهيئة الحاصلة من وضع الأوسط عند الطرفين بحسب تقدمه عليهما أو تأخره عنهما أو تقدمه على أحدهما وتأخره عن الآخر يسمى أشكالا. والأشكال المنعقدة أربعة، لأنا إذا جهلنا نسبة المحمول إلى الموضوع في القضية المطلوبة وسطنا ما نعلم انتسابه إلى كل واحد منهما استحصالا للنسبة المجهولة المطلوبة من النسبتين المعلومتين. فإن كان الأوسط[١] محمول الأصغر وموضوع الأكبر فهو النظم الطبيعي المسمى بالشكل الأول وهو معيار العلوم المنتج بالذات. وإن كان عكس ذلك فهو الشكل الرابع، وإن كان محمولا لهما فهو الثاني، وإن كان موضوعا لهما فهو الثالث.

فصل: [شروط الأشكال]

[٥٥] يشترط في إنتاج الأول إيجاب الصغرى وكلية الكبرى ليندرج الأصغر في الأوسط ويتعدى الحكم منه إليه. والضروب المنتجة فيه أربعة، وينتج المطالب الأربعة: الأول الموجبتان الكليتان والنتيجة موجبة كلية، الثاني الموجبة الجزئية مع موجبة كلية والنتيجة موجبة جزئية، الثالث الموجبة الكلية مع السالبة الكلية والنتيجة سالبة كلية، الرابع الموجبة الجزئية مع السالبة الكلية والنتيجة السالبة الجزئية.

[٥٦] ويشترط في إنتاج الثاني اختلاف مقدمتيه كيفا وكلية كبراه كمًّا. والضروب المنتجة فيه أيضا أربعة: الأول الموجبة الكلية مع السالبة الكلية والنتيجة السالبة

---

١ س، و: فإن الوسط

Bunun aksi ikinci darbdır. Üçüncüsü, tikel olumlu ile tümel olumsuzdan oluşup sonucu tikel olumsuz olur. Dördüncüsü, tikel olumsuz ile tümel olumludan oluşup sonucu tikel olumsuz olur. O hâlde ikinci şeklin tümel veya tikel olsun sadece olumsuz sonuç verdiği ortaya çıkmıştır.

5 [57] Üçüncü şeklin sonuç vermesi için küçük öncülün olumlu ve iki öncülden birinin tümel olması şart koşulur. Bu şeklin, üçü tikel olumlu, diğer üçü de tikel olumsuz sonuç veren altı darbı vardır: Tikel olumlu sonuç verenler; iki tümel olumludan oluşan, tikel olumlu ve tümel olumludan ve bunun aksi şekilde olanlardır. Olumsuz sonuç verenler; tümel olumlu ile 10 tümel olumsuzdan oluşan, tikel olumlu ile tümel olumsuzdan oluşan ve tümel olumlu ile tikel olumsuzdan oluşanlardır.

[58] Dördüncü şekil tabiata çok uzaktır ve bu yüzden onu geçiyoruz.

15. Fasıl: [İstisnâî Kıyas]

[59] İstisnâî kıyas, bitişik şartlı önermelerden oluşabilir. Bu durumda 15 bitişik şartlının, lüzûmiyye tümel olumlu olması şart koşulur, ta ki ön bileşenin (*mukaddem*in) bırakılması art bileşenin (*tâlî*nin) bırakılmasını ve art bitişenin kaldırılması ön bitişenin de kaldırılmasını gerektirsin. İstisnâî kıyas ayrışık şartlı önermelerden de oluşabilir. Bu durumda ayrışık şartlının, inâdiyye-bağdaşmaz tümel olumlu olması şart koşulur, ta ki birinin bırakıl- 20 ması diğerinin kaldırılmasını ve bunun aksini gerektirsin. Eğer ayrışık şartlı hakikî olursa; birinin kaldırılması diğerinin bırakılmasını ve bunun aksini (yani birinin bırakılması diğerinin kaldırılmasını) sonuç verir. Eğer mâni‘atü’l-cem‘ olursa birinin bırakılması diğerinin kaldırılmasını sonuç verir, fakat birinin kaldırılması diğerinin bırakılmasını sonuç vermez, çünkü bu 25 durumda iki önerme de [ön bileşen ve art bileşen] bulunmayabilir. Eğer mâni‘atü’l-huluvv olursa; [ön bileşen ve art bileşenden] her ikisinin doğru olarak beraberce bulunması mümkün olduğu için mâni‘atü’l-cem‘in tersi olur. (Yani ön ve art bileşenlerden birinin kaldırılması diğerinin bırakılmasını sonuç verir, fakat birinin bırakılması diğerinin kaldırılmasını sonuç 30 vermez). Bu konudaki örnekleri incelemek sana kalmıştır.

الكلية، وكذا عكسه وهو الثاني، الثالث الموجبة الجزئية مع السالبة الكلية والنتيجة سالبة جزئية، الرابع السالبة الجزئية مع الموجبة الكلية والنتيجة سالبة جزئية. فقد بان أن الشكل الثاني لا ينتج إلا السلب جزئيا أو كليا.

[٥٧] ويشترط في إنتاج الثالث إيجاب الصغرى وكلية أحد المقدمتين والضروب المنتجة فيه ستة، ثلاثة ينتج الإيجاب الجزئي وثلاثة ينتج السلب الجزئ. فالتي ينتج الإيجاب الجزئي[١] الموجبتان الكليتان والموجبة الجزئية مع الموجبة الكلية وعكسه. والتي ينتج السلب الموجبة الكلية مع السالبة الكلية[٢] والموجبة الجزئية مع السالبة الكلية والموجبة الكلية مع السالبة الجزئية.

[٥٨] والشكل الرابع بعيد عن الطبع جدا فطويناه طيا.

فصل[٣]: [القياس الاستثنائي]

[٥٩] والاستثنائي قد يتركب من متصلة ويشترط حينئذ أن يكون موجبة كلية لزومية حتى يستلزم فيها وضع المقدم وضع التالي[٤] ورفع التالي[٥] رفع المقدم وقد يتركب من منفصلة ويشترط حينئذ أن يكون موجبة كلية عنادية حتى يستلزم فيها وضع أحدهما رفع الآخر وبالعكس فإن كانت حقيقية أنتج فيها الرفع الوضع وبالعكس. وإن كانت مانعة جمع أنتج فيها الوضع الرفع ولم ينتج فيها الرفع الوضع[٦] لجواز الخلو عنهما. وإن كانت مانعة خلو كان الحال على عكس ذلك لجواز اجتماعهما صدقا وعليك بتصفح الأمثلة.[٧]

١ و، ل – الجزئي
٢ س – مع السالبة الكلية
٣ و – فصل
٤ س: الثاني
٥ س: الثاني
٦ و – ولم ينتج فيها الرفع الوضع
٧ س + تم تسويده في العشر الأول من ربيع الأول لسنة أربع وعشرين وثمانمائة بحرية بعض مداين فارس عمرها الله تعالى والناظم العبد الخالص لله الغني محمد بن شريف الحسيني أصلحه الله تعالى بمنه وجوده.

MÎZÂNÜ'L-EZHÂN

MEHMED HALİS EFENDİ

El-hamdü li'llâhi rabbi'l-'âlemîn, ve's-salâtü ve's-selâmu alâ nebiyyinâ Muhammedin ve sahbihî ecma'în. Emmâ ba'dü:[1]

Allâme-i bî-müdânî Seyyid Şerîf Cürcânî -kuddise sirruh hazretleri- ferzend-i ercümendi Muhammed Şerîf Nûreddîn için usûl-i mantıkıyyede lübb-i fen ve ıstılâhını hâvî ve netîce-i mezâhib ve akvâl-i menâtıkayı câmi' zebân-ı Fârisî üzere güzîde bir risâle te'lîf ve veled-i sa'âdet-mend müşârun ileyh dahi ezhân-ı tullâba takrîb için bazı fevâ'id-i mühimme izâfesiyle ta'rîb ve *Dürretü'l-Mantık* tesmiye ve diğer Arabiyyü'l-ibâre bir risâle-i müstakille te'lîf ve terdîfiyle *Gurretü'l-Mantık* tevsîm ve bazı fudalâ tarafından *Dürretü'l-Mantık* şerh edilmiş ve el-hak her iki risâle bir çok mutavvelât-ı lâ-tâ'ile tahtehâdan muğnî ve bâ-husûs mübtedîler hakkında mutavvelâtın mazarratı derkâr ve bu misillu sehl-i mümteni' muhtasarâtın menâfi'i bî-şümâr idiği âşikârdır.

Bu abd-i âciz-i müstemendin nezdinde asl-ı Fârisî'siyle her iki mu'arreb risâle-i mevcûde ve *kelâmü's-seyyidi seyyidü'l-kelâm ve 'amele men tabbe* [3] *limen habbe* mâsadak aleyhi olmağın tercîh ve intihâb ve mücerred müte'allimîn-i mübtedi'îne fehm ve idrâki âsân ve mu'allimîn hazerâtı dahi tercüme külfetinden âzâde olarak teşhîz-i havâtır ve ezhân ve maksad-ı aksâ olan tahsîl-i meleke-i şâkirdân için îrâd-ı es'ile ve tatbîk-i ecvibeye vakit bulmak kastıyla resâ'il-i mezkûre cem' ve telfîk ve eydî-i zıyâ'dan sıyânet-i minhüvâtı dahi bi't-tensîk terfîk ve bazı mebâhis-i mühimme ilhâk edilerek lisân-ı Türkî'ye tercüme ve *Mîzânü'l-Ezhân* tesmiye kılındı. *Ve mina'l-lâhi estemiddü ve aleyhi a'temidü ve salla'llahu te'âlâ alâ rasûlihî nebiyyinâ Muhammedin ve sahbihî ecma'în.*[2]

Bu risâle bir mukaddime iki maksad ve bir hâtime üzerine tertîb olunmuştur.

---

1 Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Peygamberimiz Hz. Muhammed ve onun bütün ashabına salat ve selam olsun. Bunları söyledikten sonra:

2 Allah'tan medet diler, Ona güvenirim. Allah'ın salatı, Onun resülü olan nebimiz Muhammed ve ashabına olsun.

TEMHÎD

[Cihet-i Vahdet]

Her ilm cihet-i vahdetiyle birleşmiş mesâ'il-i kesîreden ibârettir.

Cihet-i vahdet iki kısımdır biri cihet-i vahdet-i zâtiyye ve diğeri cihet-i vahdet-i araziyyedir.

Cihet-i vahdet-i zâtiyye; şey-i vâhid-i hakīkī veya i'tibârînin ahvâl ve a'râz-ı zâtiyyesinden bâhis olmasıdır. Ve ancak bu cihet-i vahdet i'tibâriyle mesâ'il-i kesîre ilm-i vâhid addolunur. Ve ulûm ve fünûn-i sâ'ireden temeyyüz edip bir fenn-i müstakil olur. [4]

Cihet-i vahdet-i araziyye; cihet-i vahdet-i zâtiyyeye tâbi' olup 'ulûm-i sâ'ireyi iktisâba vâsıta olması ve bir gāyet ve fâ'ideyi müfîd ve mütezammin bulunmasıdır.

Ulûmdan bir ilmin tahsîlini kast eden kimseye lâ'ik olan budur ki kable'ş-şurû' o ilmin mesâ'iline icmâlen kesb ve vukuf için zikrolunan iki cihetiyle veya birisiyle onu bile. Tâ ki himmetini bilmeyerek mâ lâ ya'nîye sarf etmeye ve maksûddan bir şeyin fevtinden emîn ola.

Ve kezâlik o ilmin mevzu'unu dahi bile, tâ ki indinde ulûm-i sâ'ireden bi'z-zât temeyyüz-i tâmm ile temeyyüz ede. Bu sebeble şurû'unda ziyâde basîret hâsıl ola.

Ve kezâlik gāyetini dahi bile tâ ki sa'y ü talebi abes olmadığına cezm edip tahsîlinde cidd ü neşâtı ziyâde ola.

Cihet-i Vahdet-i Zâtiyyesi İ'tibâriyle Mantığın Ta'rîfi

Mantık; mechûl-i tasavvurî ve mechûl-i tasdîkīye sıhhat-i îsâl cihetinden ma'lûmat-ı tasavvuriyye ve ma'lûmat-ı tasdîkıyyenin ahvâlinden bâhis bir fendir.

Cihet-i Vahdet-i Araziyyesi Yani Gāyeti İ'tibâriyle Ta'rîfi

Ri'âyeti fikirde vâki' olacak hatâdan zihni hıfz ve vikâye [5] eden kānûna mensûb bir vâsıtatır, bir ilimdir, bir melekedir.

Mevzû‘u; sıhhat-i îsâl ile mukayyed olan ma‘lûmat-ı tasavvuriyye ve tasdîkıyyedir.

Gāyet ve fâ’idesi; fikirde vâki‘ olacak hatâdan ismettir.

Ma‘lûmat-ı tasavvuriyye ve tasdîkıyyenin ahvâlinden bahs ettiği için mantığın iki kısmı vardır ki tasavvurât ve tasdîkāttır. Ve bunlardan her birinin mebâdî ve makāsıdı vardır. 5

Mebâdî-i tasavvurât; külliyyât-ı hams, makāsıdı kavl-i şârih, ta‘rîfâttır.

Mebâdî-i tasdîkāt; kazâyâ ve ahkâm-ı kazâyâdır. Makāsıd-ı tasdîkāt; huccet, kıyâstır.

MUKADDİME

Ma'lûm ola ki nefs-i nâtıka-i insâniyyeye mahsūs iki kuvvet vardır ki biri âkıle diğeri âmile tesmiye olunur.

Âkıle bir kuvvettir ki onda suver-i eşyâ müntekış ve mürtesim olur âyinede müntabi' olduğu gibi. Şu kadar ki âyinede ancak mahsûsattan bazısı yani yalnız mübsarâtın sûreti mün'akis olur, sâ'ir mahsûsât ve ma'kūlat sûret-pezîr olmaz.

Kuvve-i müdrike-i insâniyyede ise mahsûsât ve ma'kūlâttan cemî' eşyânın sûreti müntekış olur. [6]

İmdi kuvve-i mezkûreye âkıle denildiği gibi âlime, zihn, müdrike, derrâke ve kuvve-i ilmiyye ve akl-ı nazarî ve kuvve-i âmileye dahi kuvve-i ameliyye ve âkılede hâsıl olan nakş ve sûrete de ilm tesmiye olunur.

Binâen aleyh ilm, akılda hâsıl olan sûrettir diye ta'rîf olunur.

Mahsûs; havâss-ı hamse-i zâhireden biriyle idrâk olunan şeydir.

Havâss-ı hamse-i zâhire; bâsira, sâmi'a, şâmme, zâ'ika, lâmisedir.

Lâhika: [Havâss-ı Zâhire ve Bâtıne]

Bazıları hâsse-i sâdise ziyâde kıldılar. Ve elem ve lezzet vehle-i ûlâda kendisiyle idrâk olunan hâssedir diye ta'rîf ve ef'âl-i rûh nâmıyla tesmiye ettiler ve İbn Sînâ ve İmâm Fahreddîn Râzî ve Sadreddîn Şîrâzî ve hukemâ-ı İngiliziyye'den müte'ahhirîni işbu hâsseye kā'il ve rûh-i hayvânî ve nefsânî ve tabî'î dedikleri buhâr-ı latîf ile kā'im bir keyfiyyettir diye mahallini dahi ta'yîn eylediler.

Havâss-ı mezkûrenin cümlesi sâ'ir hayvânâtta dahi mevcûd mudur değil midir diye mahall-i tahkīk ve tetebbu' olup bazılarının zâhir kelâmına nazaran cemî' hayvânâtta vücûduna kā'il ve ancak hayvânâtın nev'ine göre alâ hasebi'l-hâce ibdâ' ve muhtelif olan kemâli tertîbi üzere muhtass olmuştur.

İmdi insânda "lems, zevk, basar, sem', şem" behâ'imde "şem, zevk, basar, sem', lems" tuyûrda "basar, sem', lems, zevk, şem" üzere mürettebdir dediler.

Kezâlik hukemâ insânın dimâğında butûn-ı selâse ve tecvîfât-ı selâse diye [7] üç mertebe i‘tibâr edip ihsâsât-ı bâtıniyye için butûn-i mezkûrede beş hâsse-i mürettebenin vücûduna kā’il ve mevzi‘lerini ta‘yînde kuvâ-yı mezkûreden birinin mahalline âfât ve âhâtın tetarrukuyla ol mahalle mahsūs olan kuvvenin fi‘li bâtıl olup sâ’irlerinin sâlim kalmasıyla istidlâl ettiler. Nitekim havâss-ı zâhire de böyledir. İnde’l-ba‘z tertîbi “hiss-i müşterek, hayâl, vehim, hâfıza, mutasarrife” ve bazılarına göre “hiss-i müşterek, hayâl, mutasarrife, vâhime, hâfızadır.”

İbn Sînâ havâss-ı bâtıneyi ebyât-i âtiyede müretteben zikr eylemiştir:

سه تجويف دارد دماغ بشر	كز احساس باطن دهندت خبر
مقدم ز تجويف اول بدان	بود حاسه مشتركرا مقر
مؤخر از او شد محل خيال	كه ماند درو از تصور اثر
پس اندر نخسنين اوسط بود	تخيل ز حيوان وفكر از بشر
اخير وسط جاى زهمست وحفظ	نه باشد ز تجويف آخر بدر[1]

Havâss-ı zâhire ve bâtınenin mecmû‘una “meşâ‘ir-i aşere” ıtlâk olunur.

Ma‘kūl; havâss-ı zâhire ile idrâki mümkün olmayan şeydir.

İlm iki kısımdır, biri tasavvur diğeri tasdîktir.

Çünkü kuvve-i âkılede hâsıl olan sûret hükümden hâlî ise tasavvurdur. İnsanı telaffuz edip ma‘nâsı zihninde mürtesim olduğu gibi. Sûret-i mezkûre hükme mukārin ise tasdîktir.

Hüküm; bir emri, âhara îkā‘an veya intizâ‘an isnâddır. Îkā‘an isnâda îcâb ve isbât dahi denir. “Zeyd şâ‘irdir” ve “insân kâtibtir” gibi. İntizâ‘an isnâda selb ve nefy dahi denir. “Zeyd şâ‘ir değildir” ve “insân kâtib değildir” gibi. [8]

Bu icmâlin tafsîli şudur ki “sûret-i hâsıla” îcâb veya selb ile bir emri, âhara nisbetten ibâret ise tasdîktir ki tasavvur me‘a’l-hükm demektir. Nisbet-i mezkûrenin gayrı ise tasavvurdur ki tasavvur bi-lâ hükm ve tasavvur-i sâzec demektir.

---

1 Tercüme:

İnsan beyni üç boşluğa sahiptir	Ki bunlar sana iç duyulardan haber verirler
Bil ki birinci boşluğun ön kısmında	Hiss-i müşterek karar kılmıştır
Arka kısmı ise hayal için mahal olmuştur	Ki dışta meydana gelen şeylerin tasavvuru ondadır
Sonra orta boşluğun ilk kısmında	Canlının mütehayyilesi insanın müfekkiresi bulunur
Hafıza ve vehmin yeri orta boşluğun âhiridir	Bu âhir boşluğun dışında değildir.

Gerek şey-i vâhidi tasavvur olsun yalnız insânı tasavvur gibi ve gerek bi-lâ nisbet umûr-i müteʿaddideyi tasavvur olsun insân ve kâtibi tasavvur gibi ve gerek nisbet-i nâkısa-i takyîdiyye ile tasavvur olsun hayvân-ı nâtık ve gulâm-ı Zeyd misillu terkîb-i tavsîfî ve terkîb-i izâfîleri tasavvur gibi ve gerek nisbet-i tâmme-i gayr-ı haberiyye (nisbet-i inşâ'iyye) ile olsun emr ve nehy ve istifhâm ve duʿâ ve temennî ve teraccî misillu cümel-i inşâ'iyyeleri tasavvur gibi ve gerek kendisinde şek vâkiʿ olan nisbet-i tâmme-i haberiyye ile tasavvur olsun. Ve kezâ taksîmlerde ve taʿrîflerde sûreten hükm var ise de lâkin hükm maksûd olmayıp matlûb mücerred mukassim ve muʿarrifin sûreti olduğundan tasavvur kabîlindendir.

Fasıl: Nisbet Kaç Kısımdır

Bundan sonra an-karîb malûm olacağı vechile nisbet gerek [9] îcâb ile olsun ve gerek selb ile olsun üç vech üzeredir.

1. Nisbet-i hamliyyedir; "insân kâtibtir," "insân kâtib değildir" gibi ki kazıyye-i hamliyyedir.

2. Nisbet-i ittisâliyyedir; "güneş doğar ise gündüz olur" ve "güneş doğar ise gece olur değildir" gibi ki kazıyye-i şartıyye-i muttasıladır.

3. Nisbet-i infisâliyyedir; "ya odur ki adet çift olur yahut tek olur" veya "odur ki adet çift olur veyahut mütesâviyeyne münkasım olur değildir." Ve "şu görünen şey ya insân olur veya cism olur değildir" gibi ki kazıyye-i şartıyye-i munfasıladır.

Zikrolunan işbu nisbet-i selâseyi gerek îcâben ve gerek selben idrâk tasdîktir. Buna hükm dahi tesmiye olunur, mâʿadâsını idrâk tasavvurdur.

Fasıl: Her Tasdîkte Kaç Tasavvur Yani Kaç Şeyi Tasavvur Lâzımdır?

Tasdîk gerek îkāʿan (îcâben) ve gerek intizâʿan (selben) olsun nisbeti idrâkten ibâret olduğundan üç şeyi tasavvura mütevekkıftır. 1. Mensûb ileyhi tasavvur buna mahkûm aleyh dahi [10] denir. 2. Mensûb bihi tasavvur buna mahkûm bih dahi denir. 3. Bu ikisinin beyninde olan nisbeti tasavvur ki buna nisbet-i beyne beyne ve nisbet-i hükmiyye ve nisbet-i sübûtiyye

dahi tesmiye olunur. Velhâsıl her tasdîkte nisbet, müntesibeyne mütevekkıf olduğundan mahkûm aleyhi ve mahkûm bihi tasavvur ve îkā‘ (îcâb) ve intizâ‘ (selb) mümkün olmak için nisbet-i beyne beyneyi tasavvur lâzımdır.

Meselâ "Zeyd kâtibtir" tasdîkinde Zeyd'i tasavvur ki mahkûm aleyhdir, kâtibi tasavvur ki mahkûm bihtir ve Zeyd ile kâtib beyninde olan nisbeti tasavvur ki nisbet-i beyne beyne ve nisbet-i hükmiyyedir, lâzımdır. Tâ ki ondan sonra nisbet-i mezkûreyi ber-vech-i îcâb veya selb idrâk hâsıl olsun.

Lâkin tasavvurât-ı selâse-i mezkûreden hiçbirisi ehl-i tahkīk nezdinde tasdîkten cüz' ve dâhil değildir.

Fahreddîn Râzî ve ona tâbi‘ olanların nazarında "tasdîk" tasavvurât-ı selâse ile hükm mecmû‘-ı mürekkebten ibârettir. Çünkü tasdîk kazıyyeye ta‘alluk eden ilm demek olduğundan bu umûr-i selâse onda münderic olur dediler.

Cevap: İlmi tasavvur ve tasdîk kısımlarına taksîm ve her bir kısmın kendine mahsūs müstakil kâsibi ile temeyyüz ve teferrüdü Fahreddîn Râzî ve ona tâbi‘ olanları redde delîldir. Me‘azâlik tasdîk onun zikrettiği gibi mecmû‘-ı mürekkebten ibâret olmayıp belki kaziyyede yalnız hükme ta‘alluk eden ilimden ibârettir.

Velhâsıl tasdîk Râzî indinde mürekkeb, muhakkikīn nezdinde basîttir. [11]

Fasıl: Tasavvur ve Tasdîkten Her Biri Kaç Kısımdır? Zarûrî ve Nazarî Nedir?

Tasavvur ve tasdîkten her biri iki kısımdır. 1. Zârûrîdir ki husûlü nazar ve fikre muhtâc değildir. Buna bedîhî dahi tesmiye olunur. 2. Nazarîdir ki husûlü nazar ve fikre muhtâcdır. Buna kesbî dahi tesmiye olunur.

Tasavvur-i bedîhî harâret ve bürûdet ve siyahlık ve beyazlık ve şems ve kamer ve emsâlini tasvvur gibi.

Tasavvur-i nazarî rûh ve melek ve cin ve emsâlini tasavvur gibi

Tasdîk-i zarûrî "şems ziyâdârdır" "kamer nûrânîdir" "ateş sıcaktır" ve emsâlini tasdîk gibi.

Tasdîk-i nazarî "Sâni'-i âlem mevcûddur" ve "Sâni'-i âlem birdir" ve "âlem hâdistir" ve emsâlini tasdîk gibi. Bu misillü kazâyâ delîl-i kat'î-i yakīnîyle mülâhaza olundukta kat'iyye-i yakīniyyedir.

Fasıl: Tasavvur ve Tasdîkin Nazarî Olanlarını Ne İle Tahsîl Etmek 5 Mümkündür ve Fikir ve Nazar Nedir?

Tasavvur ve tasdîkten her kısmın nazarî kısmını kendisinin [12] zarûrî kısmından fikr ve nazar vasıtasıyla tahsîl ve iktisâb mümkündür.

Fikr-nazar mechûlü bilmeye mü'eddî olur vech üzere ma'lûmâtı tertîb etmektir.

10 Yani mechûlâtı tahsîl için münâsib olan ma'lûmâtı tertîb etmektir. Şöyle ki: Tasavvur-i nazarînin husûlüne mü'eddî olur sûrette tasavvurât-ı ma'lûmeyi tertîb ve tasdîk-i nazarînin husûlüne mûsıl olur vechile tasdîkāt-ı ma'lûmeyi tertîb eylemekten ibârettir.

Meselâ "insân" tasavvurunu iktisâb için ma'lûm olan hayvân ve nâtık 15 tasavvurlarını cem' ve tertîb edip "insân hayvân-ı nâtıktır" dedikte bu iki tasavvur-i mürettebten insânı tasavvur hâsıl olup ta'rîf edilmiş olur.

Kezâlik "âlem hâdistir" kaziyye-i nazariyyesini istihsâl için "âlem mütegayyirdir" tasdîkini "her mütegayyir hâdistir" tasdîkiyle cem' ve tertîb edip şöyle ki "âlem mütegayyirdir, ve her müteğayyir hâdistir" dedikte bu iki 20 mukaddime-i ma'lûme-i mürettebeden "âlem hâdistir" netîce-i mechûlesi tahsîl edilmiş olur.

Lâhika: [Merâtib-i Nefs-i Nâtıka]

Nefs-i nâtıkanın risâle evvelinde zikrolunan kuvve-i âkılesi hasebiyle dört mertebesi vardır. [13]

25 1. Akl-ı heyûlânîdir ki isti'dâd ve kābiliyettir. Suverden hâlî ve cümle suveri kābil olan heyûlâ-yı ûlâya teşbîhen tesmiye olunmuştur, mebde-i fıtratta efrâd-ı insânın cemî'inde hâsıldır. Tıflın kitâbete isti'dâdı gibi.

2. Akl bi'l-melekedir ki havâssını cüz'iyyât-ı umûrda isti'mâl ile bedîhiyyâtı (evveliyyâtı) tahsîl edip fikriyyâtı kuvve-i müfekkire ile iktisâba te-

heyyü'üdür. Bu mertebe hengâm-ı bülûğ ve menât-ı teklîftir. Ümmî olan bir şahsın ta'allüm-i kitâbete isti'dâdı gibi. Mü'eyyed min indi'llah kuvve-i kudsiyye ashâbı olan zevât bu mertebenin gāye-i kemâl ve şiddetiyle sâ'irlerinden teferrüd ve temeyyüz ederler.

3. Akl bi'l-fi'ildir ki nazariyyât-ı mefrûğ anhâyı yeniden iktisâba muhtâc olmaksızın dilediği vakitte istihzâra kudrettir, dilediği vakitte yazmaya kādir olan şahsın isti'dâdı gibi. 5

4. Akl-ı müstefâddır ki idrâk ve istihzâr ettiği nazariyyâtın kendisinden gā'ib olmaz vechile huzûru ve ona müşâhedeten iltifâtıdır. Bu mertebenin makarrı âhirettir, dünyâda husûlünde tereddüt vardır. 10

Fasıl: [İmtiyâz-ı Beşer]

İnsânın sâ'ir hayvânâttan imtiyâzı mechûlâtı fikr ve nazar tarîkiyle ma'lûmâttan tahsîl edebilmesi mümkün ve sâ'ir hayvâna mümkün olmamasıyladır.

İmdi insâniyyet iddi'â eden her bir şahıs üzerine vâcib ve lâzımdır ki fikri ve şerâ'it-i sıhhat ve cihât-ı fesâdını kemâ-yenbağî ma'rifet-i tâmme ile fehm ve iz'ân ile tâ ki mechûlât-ı tasavvuriyye veya tasdîkıyyeyi ma'lûmât-ı tasavvuriyye veya tasdîkıyyeden alâ vechi's-savâb [14] tahsîle mütemekkin ve muktedir ola. Ancak nüfûs-i kudsiyyeleriyle min indi'llah mü'eyyed olanlar bu htiyâctan müstağnîdirler. Çünkü bunlar mebâdî ve mukeddemâta nazar ve iltifâta muhtâc olmaksızın matâlib kendilerine sünûh eder. Lâkin bu sınıf zevâtın istiğnâsı sunûf-ı sâ'irenin fenn-i mantıka olan ihtiyâclarına münâfî değildir. Erbâb-ı selîka olan bedevî-i fasîhin nahivden istiğnâsı sâ'irlerin nahve ihtiyâcına münâfî olmadığı gibi. 15 20 25

Fasıl: Mu'arrif, Kavl-i Şârih, Delîl, Huccet Nedir? Mantığın Kaç Tarafı Vardır?

Ma'lûm ola ki fenn-i mantık ulemâsının örf ve ıstılâhında tasavvur-i diğere mûsıl olan tasavvurât-ı mürettebeye mu'arrif ve kavl-i şârih tesmiye olunur. 30

Ve tasdîk-i diğere mûsıl olan tasdîkāt-ı mürettebeye dahi huccet ve delîl tesmiye olunur. Bu fende maksûd, mu'arrif ve hucceti bilmektir. Felihâzâ fenn-i mantığın iki tarafı olmuş olur. Çünkü mantık ulûm-i nazariyyenin kâsiblerini yani turuk-i tahsîl ve keyfiyyet-i iktisâbını beyân için vaz' ve 5 tedvîn olunmuş bir fen olup kevâsib ise akvâl-ı şâriha ve hucece münhasırdır. Binâen aleyh [15] mantık iki tarafa inhisâr etmiş olur. Nitekim bâlâda işaret olundu.

Şek yoktur ki matlûba mûsıl olan mu'arrif ve huccet hakīkat-i hâlde ancak me'ânî olup elfâzın îsâlde medhali yoktur.

10 Meselâ insânın mu'arrifi hayvân-ı nâtıkın ma'nâsı olup lafzı olmadığı ve hudûs-i âlemin delîl ve hucceti kazâyâ-yı mezkûrenin ma'nâları olup elfâzı değildir. Buna mebnî ehl-i mantık fenn-i mantığa nisbet-i haysiyyetten elfâza nazar ve ondan bahse muhtâc değil iseler de lâkin ifâde ve istifâde ve tefhîm ve tefehhüm-i me'ânî elfâz ve ibârât ile olduğundan nâçâr me'ânîye 15 delâleti eclinden elfâzın ahvâline nazar ve keyfiyyet-i delâletinden bahs etmek üzerlerine vâcib oldu.

Fasıl: Delâlet ve Vaz' Nedir? Delâlet Kaç Kısımdır? Mu'teber Olan Delâlet Hangisidir?

Delâlet; şey bir haysiyyette olmaktır ki onu bilmekten şey-i âharı bilmek 20 lâzım gelir. Şey-i evvel dâll, şey-i sânî medlûldür.

Vaz' bir şeyi diğer bir şeye bir vechile ta'yîn ve tahsîs etmektir ki şey-i evvel bilindiğinde şey-i sânî fehm olunur. [16] Vaz' esbâb-ı delâletten birisidir.

Delâlet bi-hükmi'l-istikrâ' üç kısımdır ki vaz'iyye, akliyye ve tabî'iyye-25 dir. Ve her biri ikişer kısımdır.

1. Vaz'iyyedir ki vaz' sebebiyledir. Elfâzda olur. Zeyd lafzının zâtı-ı Zeyd üzerine delâleti ve insân lafzının hayvân-ı nâtık üzerine delâleti gibi.

Ve elfâzın gayrında da olur. Devâll-i erba'anın medlûlâtına delâleti gibi. Yani hutût ve nukūşun elfâza ve ukūd ve nasb ve işârâtın kendilerinden 30 mefhûm ve ma'lûm olan ma'nâlarına bi'l-vaz' delâletleri gibi; sevâhil-i

bahrda vaz' olunan fenerler ve talebenin kollarına dikilen şeritler ve emsâli bu kabîldendir.

2. Akliyyedir ki aklın muktezâsıyladır yani aklın iktizâ ve delâlet etmesidir. Bu dahi elfâzda olur, verâ-i cidârdan mesmû' olan lafzın vücûd-i lâfıza delâleti gibi. Ve elfâzın gayrıda da olur. Eserin mü'essire delâleti gibi, duhânın nâra ve bi'l-aks ve nakşın nakkâşa ve masnû'âtın Sâni'a ilh...

3. Tabî'iyyedir ki tab'ın muktezâsıdır. Yani tab' dâll me'a'd-delâlenin vücûdunu iktizâ etmesidir bu dahi elfâzda olur. Ah ve ah ah vec'-i sadra delâleti gibi.

Ve elfâzın gayrıda da olur tagayyur-i levnin sebebine nazaran havf ve hacelet ve hüzn ve meserrete delâleti gibi.

Delâlet-i mezkûre aksâmından mu'teber olan delâlet-i lafzıyye-i vaz'iyyedir. Çünkü ifâde ve istifâde ve ta'lîm ve ta'allüm mu'tâd olan bu tarîk iledir; vaz' bilindikten sonra ma'nâ-i mevzû' lehi fehm ve idrâkte 'ukūl mütesâviye'l-akdâmdır akliyye ve tabî'iyye ise [17] gayr-ı münzabıt ve ukūl ve tabâyi'in ihtilâf ve tefâvütü sebebiyle muhtelif olduklarından gayr-ı mu'teberdirler.

Fasıl: Delâlet-i Lafzıyye-i Vaz'iyye Kaç Kısımdır? Ve Delâlet-i Mutâbıkıyye ve Tazammuniyye ve İltizâmiyye Nasıl Delâlettir?

Delâlet-i lafzıyye-i vaz'iyye bi-hükmi'l-akl mutâbıkıyye tazammuniyye iltizâmiyye diye üç kısma münhasırdır.

1. Delâlet-i mutâbıkıyye lafzın mevzû' lehi olan ma'nânın tamâmına tamâm-ı mevzû' lehi olmak cihetinden delâletidir. İnsân lafzı hayvân-ı nâtık mecmû'unun ma'nâsına delâleti gibi.

Lâhika

Vaz' gerek vaz'ı şahsî olsun ve gerek vaz'-ı nev'î olsun e'ammdır. Bu cihetle lafzın ma'nâ-yı mecâzîye delâleti, vaz'iyyeye dâhildir.

Mutâbakat tesmiyesi lafız ve ma'nâ yekdiğerine tevâfuk etmesindendir.

2. Delâlet-i Tazammuniyye lafzın ma'nâ-yı mevzû' lehinin cüz'üne cüz-i mevzû' lehi olduğu cihetten delâletidir. İnsân lafzı [18] hayvân-ı nâtık mec-

mûʻuna delâleti zımnında cüz'leri olan yalnız hayvân-ı nâtıkın maʻnâsına delâleti gibi.

Tazammuniyye tesmiyesi maʻnâ-yı mevzûʻ lehde cüz' bulunduğundan mutâbakat zımnında tahakkuk etmesindendir. Maʻnâ-yı mevzûʻ lehin cüz'ü olmayan lafızlarda delâlet-i tazammuniyye bulunmaz.

3. Delâlet-i iltizâmiyye lafzın, mevzûʻ lehden hâric olup zihnen lâzımı olan maʻnâya hâric-i lâzımı olmak cihetinden delâletidir. İnsân lafzının mevzûʻ leh-i melzûm olan hayvân-ı nâtıka kābil-i ʻilm ve sanʻat-ı kitâbete delâleti gibi.

İltizâmiyye tesmiyesi maʻnâ-yı lâzımı üzerine delâleti içindir.

Lâhika

Mülâzemet bir şey, şey-i âharı iktizâ etmektir. Şey-i evvele melzûm şey-i sânîye lâzım ve beynlerinde olan nisbet ve iktizâya dahi mülâzeme ve lüzûm ve telâzüm tesmiye olunur. Ve lüzûm bazen hâricî olur zenciye sevâd ve rûmîye beyazlık lüzûmu gibi ve bazen zihnî olur cehle ilm, ve umâya basar ve sâ'ir aʻdâma melekâtının hâricen beynlerinde muʻânede var iken zihnen delâlet-i iltizâmiyye tarîkiyle lüzûmu gibi.

Fasıl

Mutâbıkıyye, vazʻiyye-i sırfe olup aklın medhali olmaksızın [19] mücerred vazʻ vâsıtasıyladır, tazammuniyye ve iltizâmiyye ise mahz-ı vazʻ ile olmayıp aklın medhaliyledir.

Tazammuniyede "kül" fehm olunmak cüz'ün fehmine mevkūf ve iltizâmiyyede "melzûmu" fehm lâzımın fehmine mütevakkıf olduğundan "mutâbıkıyye"yi beyne'l-ulemâ bi'l-ittifâk vazʻiyyeye tahsîs ve ahîreynde ihtilâf edip mantıkıyyûn bunları da mutâbıkıyye gibi vazʻiyyeden addettiler ve ehl-i beyân ve usûliyyûn akliyyeden saydılar. Ve her fırka kendi fenlerine münâsib olan şey üzerine ıstılâh ettiler. Ve "vazʻiyye" kendinde vazʻın medhali olan şeydir, aklın medhali olsun ve gerek olmasın. Ve "akliyye" kendinde aklın medhali olan şeydir, vazʻın medhali olsun ister olmasın dediler.

Mantıkıyyûn delâlet-i iltizâmiyyede kavâʿid-i fenniyyelerinin sebât ve umûmuna lâʾik olduğu üzere lüzûmun aklî-i küllî olmasını şart kıldılar ve dediler ki lafzın mevzûʿ lehden hâric olan şeye delâleti, ol hâricin lafzın mevzûʿ lehi olan maʿnâsına zihinde lâzım ve adem-i infikâkine muhtâctır. Şöyle ki her ne vakit mevzûʿ leh zihinde hâsıl ola, ol hâric dahi bilâ infikâk hâsıl ola. Bu haysiyette olmaz ise o lafzın ona delâleti dâʾimî ve küllî olmaz dâʾimî ve muttarid olmayan şey bu fende muʿteber addolunmaz. Muttarid ve dâʾimî olan lüzûma, lüzûm-i aklî ve lüzûm-i küllî ve lüzûm-i mantıkî taʿbîr olunur.

Amma ulemâ-i beyân ve usûl nezdinde fiʾl-cümle delâlet kifâyet ettiğinden lüzûm-i aklî ve küllî şart olmayıp eʿamm-ı maʿnâya iʿtibâr ettiler. Bu maʿnâya olan lüzûma lüzûm-i âdî ve lüzûm-i Arabî taʿbîr olunur. Çünkü bunların matmah-ı nazarları lafızdan maʿnâ-yı lâzımın fehmi ancak derece-i imkânda bulunmasıdır. Bu mertebe ise bazen delâlet ile hâsıl olur gerek külliyye olup dâll [20] medlûlünden tehallüf etmesin ve gerek cüzʾiyye olup tehallüf etsin. "Külü-çok" lafzının küremâda istiʿmâli cûd ü sehâ lüzûmuna fiʾl-cümle delâlet ve aşçı ve külhancıda çok odun yakmaktan ibâret olur. Lüzûma dâʾir bahsin bâkīsi araz-ı lâzım zikrinde beyân olunacaktır.

Fasıl: Delâlât-i Selâse-i Mezkûrenin Beynlerinde Olan Nisbet Nasıldır?

Lafzın mevzûʿ lehi basît olup lâzım-ı zihnîsi dahi yok ise yani zihnen lâzım gelecek bir maʿnânın melzûmu değil ise orada yalnız mutâbakat bulunup tazammuniyye ve iltizâmiyye bulunmaz. Lâkin bu ikisi mutâbakata tâbiʿ idiklerinden mutâbakatsız bulunamazlar.

Ve mevzûʿ leh-i basîtin lâzım-ı zihnîsi var ise mutâbakatla iltizâmiyye bulunup tazammuniyye bulunmaz ve mevzûʿ leh mürekkeb olup lâzım-ı zihnîsi yok ise mutâbakatla tazammuniyye bulunup iltizâmiyye bulunmaz.

Lafız delâlet-i mutâbıkıyyede hakīkat ve ahîreynde mecâzdır. Mecâz karîneye muhtâctır. Karîne iki kısımdır; karîne-i mâniʿa ve karîne-i muʿayyenedir.

Karîne-i mâniʿa lafzı zihne mütebâdir olan hakīkatten sarf eden yani maʿnâ-yı mevzûʿ lehinde istiʿmâline mâniʿ olan şeydir ki buna "sârife" dahi denir.

Karîne-i muʻayyene lafzın meʻânî-i mecâziyyeden muhtemel olanların hangisinde müstaʻmel idiğini taʻyîn eden şeydir. Ve bu iki karîne bazen mütegāyir ve bazen müttehid olup bir şey hem karîne-i mâniʻa ve hem karîne-i muʻayyene olur. [21]

Fasıl: Bi-hasebi'l-Vazʻ Müfred, Müşterek, Müterâdif, Mütebâyin Nedir?

Müfred; maʻnâ-yı vâhide vazʻ olunan lafızdır, insân ve feres gibi.

Müşterek; birden ziyâde maʻnâdan her birine vazʻ olunan lafızdır, göz ve boğaz gibi.

Müşterek meʻânîsinden hangisinde istiʻmâl olduğunu taʻyîn için karîne-i muʻayyeneye muhtâctır.

Müterâdif; maʻnâları müttehid olan lafızlardır, insân ve beşer gibi.

Mütebâyin; her biri başka maʻnâya vazʻ olunan lafızlardır, insân ve feres gibi.

Fasıl: Bi-hasebi'd-Delâle Mürekkeb, Müfred Nedir?

Bi'l-mutâbaka dâll olan lafız iki kısımdır biri "mürekkeb" diğeri "müfred"dir.

Lafz-ı mürekkeb; cüz'üyle maksûd olan maʻnâsının cüz'üne delâlet kast olunan lafızdır. "Taş atan" gibi. Mürekkeb, müe'llef, kavl müterâdiftir.

Lafz-ı müfred; cüz'üyle maʻnâ-yı maksûdunun cüz'üne delâlet kast olunmayan lafızdır, Zeyd ve Abdullah gibi.

Lafız ve maʻnânın veya bir tarafın ister cüz'ü olsun ister olmasın kast ve delâlet yoktur demektir. [22]

Fasıl: Lafz-ı Müfred Kaç Kısımdır ve Edât ve İsim ve Kelime Nedir?

Lafz-ı müfred üç kısımdır; edât, isim, kelimedir.

Edât; mefhûmiyette müstakil maʻnâsı olmayan lafızdır. Yani terkîb-i kelâmda ne mahkûm aleyh ve ne mahkûm bih vakiʻ olmaya sâlih olma-

yıp ifâde-i maʿnâda zamîmeye muhtâctır. Buna ilm-i nahivde harf tesmiye olunur.

İsim; ezmine-i selâseden birine mukārin olmayarak nefsinde müstakil bir maʿnâya delâlet eden lafızdır. Ve mahkûm aleyh ve mahkûm bih vakiʿ olmaya sâlihtir. 5

Kelime; ezmineden birine mukārin olarak nefsinde bir maʿnâya delâlet eden lafızdır. Ve mahkûm aleyh vâkiʿ olmaya sâlih değildir. Buna ilm-i nahivde fiil tesmiye olunur.

Fasıl: Lafz-ı Mürekkeb Kaç Kısımdır? Mürekkeb-i Tâmm ve Mürekkeb-i Nâkıs Nedir? Ve Mürekkeb-i Tâmm Kaç Kısımdır? 10

Lafz-ı mürekkeb iki kısımdır, biri tâmm ve diğeri nâkıstır.

Mürekkeb-i tâmm; üzerine sükût sahîh olur vechile muhâtaba bir fâʾide-i tâmme ifâde eden kelâmdır.

Şöyle ki mütekellim sükût ettikte muhâtab kelâmın tamâmı nedir diye kemâl-i intizârla muntazır olmaya. Bilâ mahkûm bih mahkûm aleyhin zikri 15 ve biʾl-aks yani bilâ mahkûm aleyh mahkûm bihin zikri hâlinde olan intizâr gibi. [23]

Mürekkeb-i tâmm nefsinde sıdka ve kizbe muhtemel ise ona haber ve kazıyye tesmiye olunur ve tasdîkāt bâbında umde ancak budur.

Ve sıdka ve kizbe muhtemel değil ise inşâ tesmiye olunur. 20

İnşâ ya biʾz-zât ve biʾl-vazʿ taleb maʿnâsına delâlet eder; emir, nehy, istifhâm gibi.

Veya bi-hasebiʾl-vazʿ delâlet etmez; temennî, teraccî, taʿaccüb, nidâ ve emsâli gibi.

İnşânın fâʾidesi ancak muhâverâtta zâhir olur. 25

Mürekkeb-i nâkıs üzerine sükût sahîh olmayandır.

Mürekekb-i nâkıs iki kısımdır:

1. Terkîb-i takyîdîdir ki cüz'lerinden biri mukayyed diğeri onun kaydı olur. Bu dahi gerek izâfetle olsun "Hâlid'in kitâbı" gibi ve gerek vasıf ile olsun "çalışkan tâlib" gibi.

Terkîb-i izâfîlerde muzâf mukayyed ve muzâfün ileyh onun kaydı ve terkîb-i vasfîlerde mevsûf mukayyed ve sıfat onun kaydıdır.

2. Terkîb-i gayr-ı takyîdîdir; mektebte ve on beş gibi.

Bâlâda beyân olunduğu vech üzere elfâz-ı müfrede ve mürekkebât-ı nâkısa ve mürekkebât-ı tâmme-i inşâ'iyyenin ma'nâlarını idrâk hep tasavvur ve mürekkeb-i tâmm-ı ihbârî yani haber ve kaziyyelerin ma'nâsını idrâk tasdîk olur.

Mebâhis-i elfâz budur ki makāma lâ'ik ve münâsib olan vech üzere zikrolundu. [24]

Sâbıkan ma'lûm olduğu vechile tasdîk, tasavvur üzerine mevkūf ve husûlü ona mütevakkıf bulunduğundan tasavvurâtın ahvâl ve iktisâbının beyânı tasdîkāt üzerine takdîm olunduğu gibi makāsıd, mebâdî üzerine mevkūf bulunduğundan mebâdî-i tasavvurâtın beyânı dahi makāsıd-ı tasavvurât üzerine takdîm olundu.

EL-MAKSADU'L-EVVEL

Cüz'î, Küllî, Cüz'î-i Hakīkī, Cüz'î-i İzâfî Nedir?

Her ne ki zihinde müteasavver olduğu haysiyetten ta'ayyün ve taşahhus edip beyne kesîrîn şirket vukū'ndan mâni' ise cüz'î-i hakīkīdir. Zât-ı Zeyd ve zât-ı Hâlid gibi. 5

Cüz'î-i hakīkī; beyne kesîrîn kendisinde şirket vukū'ndan mâni' olan şeydir, Zeyd gibi.

Taşahhus etmeyip beyne kesîrîn şirket vukū'ndan mâni' değil ise "küllî"-dir, insân mefhûmu gibi.

Küllî; beyne kesîrîn şirket vukū'ndan mâni' olmayan şeydir, insân gibi. 10

Kesret-i müşterekeden her birine o küllînin ferdi ve cüz'î-i izâfîsi tesmiye olunur.

İnsana nisbeten Zeyd, Hâlid ve hayvâna nisbeten insân ve feres gibi.

Cüz'î-i izâfî; e'amm olan şeyin tahtına münderic ehass olan şeydir.

Binâen aleyh cüz'î-i izâfî cüz'î-i hakīkīden e'ammdır. 15

Her cüz'î-i hakīkī cüzî-i izâfîdir, bilâ aks. [25]

Cüz'î-i izâfî, câ'iz ki cüz'î-i hakīkī olsun, insân tahtına münderic Zeyd ve Hâlid gibi.

Ve câ'iz ki nefsinde küllî olsun ve kendisinden e'amm olarak fevkinde bulunan diğer bir küllînin tahtına münderic bulunsun; insân hayvânın ve 20 hayvân cism-i nâmînin ve cism-i nâmî cismin ve cisim cevherin tahtına münderic olduğu gibi.

Küllî iki kısımdır; biri mütevâtı' diğeri müşekkektir.

Çünkü mefhûm-i küllî efrâd-ı zihniyye ve hâriciyyesinde husûl ve sıdkı bilâ tefâvüt ise küllî-i mütevâtı'dır insân ve hayvân gibi. 25

Ve eğer mütefâvit ise küllî, müşekkektir vücûd ve ahmer ve esved ve ebyaz gibi.

Fasıl: Mebâdî-i Tasavvurât, Külliyyât-ı Hams Nedir?

Beyt

Cins ü fasl ü nev' u hâss u araz-ı âmm
Cümle râ îsâgûcî kerdend nâm[1]

Küllî tahtında bulunan efrâdının hakīkatine kıyâs olundukta ya hakīkatinin tamâmı (aynı) veya cüz'ü veya hakīkatinden hâric olur.

Aynı olan nev'-i hakīkī ve cüz'ü olan cins ve fasıl ve hâric olan araz-ı hâss ve araz-ı âmdır. [26]

Nev' insân gibi ki efrâdı olan meselâ Zeyd ve Hâlid hakīkatinin aynı ve mâhiyetinin tamamıdır.

Ve efrâdın yekdiğerinden imtiyâzı hakīkat-i insâniyyede medhali olmayan ancak avârız-ı müşahhasa-i hâriciyyeleriyledir.

Nev' hakīkat-i efrâdının tamâmı olduğundan efrâdı müttefiku'l-hakīka olur.

Ve bi-hasebi'l-husûsiyye bir ferdden veya bi-hasebi'ş-şirke cemî' efrâdından nedir diye su'âl vukū'unda nev' ona cevâb olur.

Meselâ Zeyd nedir veya Zeyd ve Amr ve Hâlid ilh... nedir? diye su'âl edilse insândır diye cevâb verilir.

Yani nev' hakīkatleri müttefik ve ancak avârız-ı müşahhasalarıyla muhtelif olan efrâd ve cüz'îyyâtının birinden veya cemî'inden o nedir veya onlar nedir diye su'âl olundukta cevâben zikrolunan şeydir. Binâen aleyh

Nev' umûr-i müttefiku'l-hakīkadan nedir diye edilen su'âle cevâb olan küllîdir diye ta'rîf olunur.

Hakīkat-i efrâdından cüz' vâki' olan küllîye zâtî denir ki cins ve fasla münhasırdır.

Çünkü hakīkat-i efrâdından cüz' vâki'olan küllî, hakīkat-i efrâdı ile envâ'dan bir nev' beyninde yani bu hakīkat ile diğer hakīkat arasında tamâm-ı müşterek ise ona cins tesmiye olunur.

---

1 Cins, fasıl, tür, hâssa ve araz-ı âm
Bunların cümlesine Îsâgûcî ismini verdiler.

Lâhika

Hakīkat, mâhiyet, künh, zât, asıl, unsur, ustukus, tînet, hamîre, mâdde, heyûla, cevher, sûs hep bir ma‘nâyadır. [27]

Her mâhiyet iki cüz'den terekküb eder. Birisi o mâhiyete nisbeten e‘amm olup onunla diğer mâhiyet beyninde müşterek olur. Buna cüz'-i e‘amm-ı müşterek ve tamâm-ı müşterek denir. Ve biri dahi o mâhiyete nisbeten müsâvî ve cüz'-i evvele nisbeten ehass olup o mâhiyeti sâ'irlerinden tefrîk ve müstakıllen bir mâhiyet kılar. E‘amm-ı müşterek olan cüz'-i evvele "cins" ve cinsten ehass ve mâhiyete müsâvî olan cüz'-i sânîye "fasıl" ve bu iki cüz'den bi't-terekküb husûle gelen mâhiyete "nev‘" tesmiye olunur. Ve ancak füsûlün ecnâsa inzımâmiyle müstakil mâhiyât-ı nev‘iyyeler husûle gelir. Buna binâ'endir ki füsûl, ecnâsı mukassim ve envâ‘ı muhassıl ve mukavvimdir dediler.

Meselâ "insân" bir mâhiyet-i nev‘iyye olup hayvân ile nâtık cüz'lerinden mürekkebtir. "Hayvân" insâna nisbetle cüz'-i e‘amm olup insân ve sâ'ir hayvânlara şâmil tamâm-ı müşterek olan cinsidir. "Nâtık" dahi insâna nisbetle cüz'-i müsâvî olup nev‘-i insânı sâ'ir envâ‘ından fasl ve temyîz eden faslıdır. Kezâlik feres hayvân-ı sâhildir ve hımâr hayvân-ı nâhıktır ve kelb hayvân-ı nâbihtir –ilâ gayri zâlik– denildikte feres, hımâr, kelb birer mâhiyet-i nev‘iyye olup fasıllarının cüz'-i müşterek olan hayvân cinsine inzımâmıyla tahassul etmişlerdir. Ve hâkezâ ulûm ve fünûnda zikrolunan mesâ'il ve aksâmının mevzû‘âtı birer nev‘ olup fasıllarıyla tefrîk olunmuşlardır.

Tamâm-ı müşterek odur ki ol iki hakīkat beyninde ondan gayrı cüz'-i müşterek olmaya, yani o cüz'-i müşterek tahtına münderic olan şeyden hâric hiçbir cüz'-i müşterek bulunmaya, "hayvân" gibi ki insân ve feres ve sâ'ir hayvânât beyninde tamâm-ı müşterektir.

Çünkü insân ve feres meselâ herçend cevheriyyet ve eb‘âd-ı selâseyi kabûl ve nâmî ve hassâs ve bi'l-irade müteharrik olmak gibi birçok zâtiyyâtta müşterek iseler de hayvân tamâmen bu mecmû‘dan ibâret olduğundan artık hâric hiçbir cüz'-i müşterek kalmamış olur. [28]

Cins hakāyik-i muhtelife beyninde tamâm-ı müşterek olduğuna binâ'en umûr-i muhtelifetü'l-hakā'ikten nedir diye su'âl eyledikte cins cevâba sâlih olup îrâd olunur. Meselâ insân ve feres ve cemel nedir diye su'âl olundukta hayvândır diye cevâb verilir. Zîrâ su'âl, beynlerinde olan tamâm-ı müşterektendir ki o da hayvândır.

Amma yalnız insândan nedir diye su'âl olundukta münferiden insâna muhtass olan hakīkatin tamâmından su'âl olmakla tamâm-ı hakīkat-i muhtassası "hayvân-ı nâtık" olup yalnız hayvân ise cüz'-i müşterek bulunmakla tamâm-ı hakīkat olmadığından su'âl-i mezkûre cevâb olmaya sâlih olmayıp cevâb-ı sahîh hayvân-ı nâtıktır demektir.

Bu beyândan ma'lûm olduğuna göre

Cins; umûr-i muhtelifetü'l-hakā'ikten nedir niye olunan su'âle cevâben zikrolunan küllîdir diye ta'rîf olunur.

Hakīkat-i vâhidenin yani bir nev'in câ'izdir ki fevkinde bazısı bazısından e'amm ve mütefâvit olarak müte'addid ecnâsı bulunsun. İnsân nev'i gibi ki fevkinde hayvân ve onun fevkinde cism-i nâmî ve onun fevkinde cism-i mutlak ve onun fevkinde cevher bulunduğu gibi.

Ve bir cins ki kendisinde müşârik olan cemî' mâhiyyât-ı nev'iyye beyninde tamâm-ı müşterek ola. Yani cemî' müşârikâttan cevâb vâki' ola ona cins-i karîb tesmiye olunur.

"Hayvân" gibi ki insân ile hayvâniyette cemî' müşâriki beyninde [29] tamâm-ı müşterek olup insân ile cemî' müşârikini su'âlde cem' etsek cevâb tâm olur.

Ve cemî' müşârikâtın cevâbında vâki' olmayıp bazı müşârikâta nisbeten tamâm-ı müşterek olan cinse "cins-i ba'îd" tesmiye olunur cism-i nâmî gibi ki insân ve nebâtât ve hayvânât beyninde tamâm-ı müşterek olup nebâtât ile insândan su'âlin cevâbında vâki' olur.

Lâkin insân ve müşârikât-ı hayvâniyyeden su'âle cevâb vâki' olamaz.

Cinsin merâtib-i bu'du muhtelifedir. Her cins ki cemî' müşârikâttan cevâb olması ikinci derecede ola ol cins bir mertebe ba'îd olur, cism-i nâmî gibi. Cevâbta üçüncü derecede vâki'olan cins iki mertebe ba'îd olur, cism-i

mutlak gibi. Cevâbta dördüncü derecede vâki‘ ise üç mertebe ba‘îd olur. Meselâ insân ve feres ve bakar nedir su’âline hayvândır ve insân ve hayvân ve nebât nedir su’âline cism-i nâmîdir ve insân ve hayvânât ve nebât ve taş nedir su’âline cisimdir ve insân ve hayvânât ne nebât ve taş ve akıl ve melek nedir su’âline cevherdir denildikte hayvân birinci cevâb olup cinsi karîbtir, cism-i nâmî ikinci derecede cevâb olup bir mertebe ba‘îd ve cisim üçüncü derecede cevâb olup iki mertebe ba‘îd ve cevher dördüncü derecede cevâb olup üç mertebe ba‘îd bir cins olmuş olur ve dâ’imâ cevâbın mertebesi cinsin bu‘diyyet mertebesi üzerine bir derece ziyâde olur. Çünkü cins-i karîbte bu‘diyyet melhûz olmayıp yalnız cevâb olmak ciheti i‘tibâr olunur.

Cinslerin en ba‘îdine cins-i âlî ve cinsü’l-ecnâs tesmiye olunur, cevher gibi.

Ve en akrebine cins-i sâfil ve cins-i karîb tesmiye olunur, hayvân gibi. [30]

Âlî ile sâfil beyninde olanlara cins-i mutavassıt ve cüz’î-i izâfî ve nev‘-i izâfî tesmiye olunur. Cism-i nâmî ve cisim gibi.

Tamâm-ı müşterek olan cüz’ün bahsi bu makāmda tamâm oldu.

Hakīkat-i efrâdından tamâm-ı müşterek olmayarak cüz’ vâki‘ olan küllî-i zâtîye “fasıl” tesmiye olunur. Zîrâ hakīkat-i nev‘iyyeyi sâ’irlerinden temyîz-i zâtî ve cevherî ile temyîz eder.

Gerek ol cüz’ aslen müşterek olmayıp yalnız bir mâhiyet-i nev‘iyyeye mahsūs olsun hakīkat-i insâniyyeye mahsūs nâtık ve ferese mahsūs sâhil ve hımâra mahsūs nâhik ve kelbe mahsūs nâbih ve kuşa mahsūs sâfir gibi ki mahsūs olduğu hakīkati cemî‘ mâhiyyâttan temyîz eder ve bu misillü fasla fasl-ı karîb tesmiye olunur.

Ve gerek tamâm-ı müşterek olmayarak müşterek olsun hassâs veya müteharrik bi’l-irâde gibi ki hakīkati bazı mâhiyyâttan temyîz eder meselâ insânı veya feresi bazı mâhiyâttan temyîz ettiği gibi. Bu gibi fasla dahi fasl-ı ba‘îd tesmiye olunur.

Îzâh

Fasl iki kısımdır. 1. Karîbdir ki mahsūs olduğu mâhiyet-i nev‘iyyeyi cins-i karîbinde olan cemî‘ müşâriklerinden temyîz eder. İnsana mahsūs nâtık gibi 2. Fasl-ı ba‘îddir ki mâhiyeti cins-i ba‘îdinde olan müşâriklerin-

den temyîz eder ise de fakat cins-i karîbinde olan müşâriklerinden temyîz etmez. Hassâs veyahut müteharrik bi'l-irâde gibi ki insân ve feres misillu mâhiyet-i [31] nev'iyyeleri cins-i ba'îdleri olan cism-i nâmîde müşârik bulunan nebâtâttan temyîz eder fakat hayvâniyyette olan müşâriklerinden meselâ deve ve sığırdan temyîz eylemez. Velhâsıl cinslerin fasl-ı karîbi nev'lerin fasl-ı ba'îdidir. Meselâ hassâs veyahut müteharrik bi'l-irâde (bi'l-kasd ve'l-ihtiyâr müteharrik) hayvâna nazaran fasl-ı karîb ve insâna nazaran fasl-ı ba'îd olur.

Ve bi'l-cümle fasıl mâhiyyeti temyîz eder bir mümeyyiz-i zâtî ve cevherîdir.

Ve fasıl bu şey cevher ve zâtında nedir su'âline cevâb olur küllîdir diye ta'rîf olunur.

Nev'in diğer bir ma'nâsı vardır ki ona göre nev'-i izâfî tesmiye olunur.

Nev'-i izâfî bir mâhiyettir ki onunla diğer bir mâhiyetten nedir diye su'âl olundukta bir cins ona cevâb olur insân gibi ki insân ve feres nedir diye su'âl olunsa cins-i müşterekleri olan hayvân cevâb olur.

Lâhika

Nev'-i hakīkînin tahtında başka nev' bulunmayıp ancak avârız ve evsâf- hâriciyye ile ta'ayyün ve temeyyüz eden sınıflar ve tâ'ifeler ve onların tahtında efrâd bulunur.

Meselâ insân nev'inin tahtında racül ve imra'e ve ümem ve ecyâl i'tibâriyle Arap, Türk, Rûm ve Habeş ve ilâ gayri zâlik ve milel ve edyân hasebiyle Müslim, Mecûs, Yehûd, Nasârâ ve gayri zâlik ve feres nev'inin tahtında küheylan, kadana, hergele, kır, yağız ve sâ'ire gibi.

Ulemâ-ı Arabiyye nev'-i hakīkîye ve tahtında bulunan sınıflara cins ıtlâk edip *er-racülü hayrun mine'l-mer'eti* misalinde racül cinsi mer'e cinsinden hayırlıdır dediler. [32]

Nev'-i izâfî nev'-i hakīkîden e'amm olup bir mâddede cem' olur. İnsân gibi ki tahtında münderic bir nev' bulunmadığına nazaran nev'-i hakīkî ve hayvân tahtına münderic olduğuna nazaran nev'-i izâfîdir. Ve bir mâddede

ayrılırlar hayvân cism-i nâmînin nev'-i izâfîsi ve cism-i nâmî cism-i mutlakın nev'-i izâfîsi ve cism-i mutlak cevherin nev'-i izâfîsi olduğu gibi.

Her nev'-i hakīkī nev'-i izâfîdir bilâ aks.

Nev'-i hakīkīye nev'-i sâfil ve nev'u'l-envâ' ve cüz'î-i izâfî ve nev'-i izâfî tesmiye olunur ve cemî' merâtib-i ecnâsa mübâyin ve mugāyir olduğundan cins olması mümteni'dir.

Ve cins-i âlî cemî' merâtib-i envâ'a mübâyindir ve fevkinde asla cins bulunmadığından nev' olmak ihtimâli yoktur.

Ecnâs-ı mütevassıtaya nev'-i izâfî ve cüz'î-i izâfî ıtlâkı cüz'î ve nev' bahislerinde zikr olundu.

Her nev' ve kezâlik her cins tahtında münderic olan şeylere nazaran mutlakan e'ammdır.

Velhâsıl nev'in üç mertebesi vardır ki nev'-i sâfil insân gibi, nev'-i müteavassıt cism-i nâmî gibi, nev'-i 'âlî cism-i mutlak gibi. Nev'-i sâfil ehassu'l-envâ' ve nev'-i 'âlî e'ammu'l-envâ'dır. Cins dahi bu tertîb üzeredir.

Araz-ı Hâs/Hâssa ve Araz-ı Âm Nedir ve Her Biri Kaç Kısımdır?

Küllî arazî iki kısımdır. Birisi araz-ı hâss yani hâssadır, diğeri araz-ı âmdır.

Çünkü tahtında bulunan efrâdının hakīkatinden hâric olan [33] küllî araz bir hakīkate mahsūs olup da gayrısında bulunmaz ise ona hâssa tesmiye olunur.

Ve bulunduğu hakikat ve mâhiyeti gayrısından temyîz-i arazî ile temyîz eder.

Hâssa bir şeyden araz ve vaz'ı hasebiyle hangi şeydir diye su'âl vukû'unda cevâben söylenen küllîdir. İnsâna nisbeten bi'l-kuvve dâhik gibi.

Ve hakīkat-i vâhideye mahsūs olmayıp iki ve daha ziyâde hakikatlere şâmil ise ona araz-ı âmm tesmiye olunur. Mâşî ve müteneffis gibi ki envâ'-ı hayvânât beyninde müşterektir.

Lâhika

Hâssa ve araz-ı âmdan her biri ikişer kısımdır. Birisi lâzım diğeri mufârıktır.

Araz-ı lâzım mâhiyetten zevâl ve infikâki mümteni' olan arazdır.

5 Araz-ı mufârık mâhiyetten infikâki mümteni' olmayan arazdır.

Bu i'tibâra nazaran dört kısım hâsıl olur ki araz-ı hâss-ı lâzım/hâssa-i lâzıme ve araz-ı hâss-ı mufârık/hâssa-i mufâraka ve araz-ı âmm-ı lâzım ve araz-ı âmm-ı mufârıktır.

Lüzûm delâlet-i iltizâmiye bahsinde va'dolunduğu vechile üç kısımdır.

10 1. Yalnız lâzım-ı vücûd-i hâricîdir ki zihinden hâric olarak vücûd-i hâricîye lâzım gelir. Harâretin ateşe ve burûdetin kar ve buza ve halâvetin asel ve şekere ve sevâdın gurâb ve Habeşî'ye lüzûmu gibi ki hâricen lâzım olup zihnen lâzım gelmez. Ve illâ ateşi tasavvurla zihnin yanması ve limonu tezekkürle ağzın sulanması lâzım gelir idi. [34]

15 2. Yalnız zihinde lâzım gelir ki lâzım-ı vücûd-i zihnîdir. Ankâya külliyyetin lüzûmu gibi.

3. Zihnen olsun ve gerek hâricen olsun mutlakan vücûdun lâzımıdır ki lâzımü'l-mâhiyye demektir. İnsâna bi'l-kuvve kâtib ve mühendislik ve üç adedine ferdiyyet ve dört adedine zevciyyet ve mütesâviyeyne inkısâm lâzım 20 geldiği gibi.

Lâzım yine iki kısımdır; ya beyyin veya gayr-ı beyyindir. Lâzım-ı beyyin dahi iki kısımdır; lâzım-ı beyyin bi'l-ma'ne'l-e'amm ve lâzım-ı beyyin bi'l-ma'ne'l-ehasstır.

Lâzım-ı beyyin bi'l-ma'ne'l-e'amm lâzım ve melzûmu (tarafeyni) ve bey-25 nlerinde olan nisbeti tasavvur etmek lüzûmun cezmine kâfî olandır. Erba'aya kısmeyn-i mütesâviyeyne inkısâm lâzım geldiği gibi.

Lâzım-ı beyyin bi'l-ma'ne'l-ehass yalnız melzûmun tasavvuru lâzımın tasavvurunu muktezî ve lüzûmun cezmine kâfî olandır. Delâlet-i iltizâmiyye bâbında mu'teber olan bu lüzûmdur.

Lâzım-ı gayr-ı beyyin ya nazarîdir ki delîle muhtâctır. Müsellesin üç zevâyesine iki kāʾimeye müsâvî olmak lüzûmu gibi ki burhân-ı hendesî ikāmesiyle isbâta muhtâctır.

Veya bedîhîdir ki hiss ve hads ve tecrübe gibi emr-i âhara muhtâctır. Ateşe harâret ve sakamonyaya ishâlin lüzûmu gibi ki hiss ve tecrübeye muhtâc olup yalnız tarafeyn ve nisbeti tasavvur kifâyet etmez. 5

Hâssa-i lâzıme insân bi'l-kuvve dâhik olmak gibi.

Hâssa-i gayr-ı lâzıme yani araz-ı hâss-ı müfârık insân bi'l-fiʿil dâhik olmak gibi.

Araz-ı âmm-ı lâzım insân ve gayrı hayvânât bi'l-kuvve müteneffis olmak gibi. 10

Araz-ı âmm-ı müfârık insân ve gayrı hayvânât bi'l-fiʿil müteneffis olmak gibi.

Hâssa ya zü'l-hâssanın cemîʿ efrâdına şâmil olur insân bi'l-kuvve kâtib ve hayvânât bi'l-kuvve müteneffis olmak gibi.

Veya bazı efrâdında bulunur insâna nisbeten bi'l-fiʿil kâtib ve tabîb ve mühendislik gibi. 15

Araz-ı müfârık ya bi'l-fiʿil infikâk eder. O dahi ya serîʿu'z-zevâl olur hacil olan adamın kızarması ve korkan kimsenin sararması gibi. [35]

Veya batîʾu'z-zevâl olur gençlik gibi.

Veya bi'l-kuvve zâʾil olmamak şânından ise de bi'l-fiʿil zâʾil olmaz fakr-ı dâʾim gibi *eflesü min İbni'l-Müzellak*[1] meseli meşhurdur. 20

Hukemâ ulûm-i nazariyyeye vüsûl için külliyât-ı hams diye zikrolunan cins, fasıl, nevʿ, hâssa, araz-ı âmm tertîb ve hakāʾik-i mevcûdeyi hasr ve ihâta kastıyla bahs ve teftîş edip zâtıyla kāʾim bir cevher ve onun üzerine tareyân eden aʿrâzın bi't-teʿâkub zâʾil olduğunu ve meʿazâlik cevher-i mezkûrun bekāsını görüp hâmil-i aʿrâz olmak üzere onu vazʿ ve taʿyîn ve mümkün mevcûdun gâyet ve müntehâsı olmak zuʿmuyla cevher ve aʿrâzından ibâret mekūlât-ı aşere nâmıyla meşhûr olan ecnâs-ı âliyeyi tertîb eylemişlerdir. 25

1 Benî Abdi Şems b. Saʿd b. Zeydi Menât kabîlesinden bir kimsedir ki ne kendisi ve ne âbâʾ ve ecdââ dı müddet-i ömürlerinde bir gecelik sedd-i ramak edecek şeye nâʾil olamadıklarından fakr ve iflâsları mesel-i sâʾir olmuştur.

Ve musannif-i risâle Seyyid Şerîf kuddise sırruh hazretleri bazı âsârında âtiye'z-zikr ebyât-ı Fârisiyye ile cem' ve müretteben zikr eylemişlerdir ki 'aynen tahrîr olundu.

موجود منقسم به دو قسم است نزد عقل
یا واجب الوجود ویا ممکن الوجود
ممکن دو قسم گشت یقین جوهر وعرض
جوهر به پنچ قسم شد ای ناظم عقود
جسم ودو اصل او که هیولی وصورت است
پس نفس وعقل این همه را یاد گیر زود
نه گشت باز جنس عرض این دقیقه را
اندر خیال نظم بمن عقل می نمود
کم وکیف واین متی ومضاف ووضع
پس یفعل وینفعل وملک در وجود
اجناس کائنات مقولات عشر شد
نه گشت کم ازین نه برین دیگری فزود[1] [36]

Cevher, kemiyet, keyfiyet, izâfe (nisbet) bu dördü besâ'it olup bâkī altısı ki zamân, mekân, mülk (cidde), vaz', fâ'il, münfa'ildir mürekkebâttır.

Mütekellimîn Hazerâtına Göre:

Mâhiyet-i mevcûde ya ayndır veya arazdır ve ayn ya cisimdir veya cevherdir.

Ayn zâtıyla kā'im olan şeydir.
Araz gayrıyla kā'im olan şeydir.

---

1 Tercüme:
Varlık akılda ikiye ayrılır
Biri zorunlu diğeri mümkün varlıktır
Mümkün iki kısımdır: Cevher ve araz
Cevherin beş kısmı var ey bu mısraları dizen
Cisim ile onun iki aslı heyûlâ ve suret
Sonra akıl ve nefs, bunları çabucak öğren
Araz cinsi de dokuza ayrıldı
Benim aklım buna yetti
Kem, keyf, eyn, metâ, izâfet ve vaz'
Sonra fiil, infial ve mülk
Var olanların cinsleri oldu on kategori
Ne bundan azdır ne de daha fazla

Cism cevherlerden mürekkeb olup zâtıyla kā'im ve eb'âd-ı selâseye yani tûlen ve arazan ve umkan taksîmi kābil olan şeydir.

Cevher zâtıyla kā'im olup taksîm-i mezkûru kābil olmayan şeydir. Buna cevher-i ferd ve cüz'-i ferd ve el-cüz'ü'llezi lâ yetecezzâ dahi tesmiye edip mecmû'-i âlem işbu cevherle arazın terekkübünden hâdis olmuştur diye beyân buyurdular.

Lâhika

Mekūlât-ı Aşereden Her Birinin İcmâlen Beyânı

Cins ve fasıldan mütehassıla mâhiyeti olan her bir şey ecnâs-ı âliyeden yani mekūlât-ı aşereden birinin tahtına dâhil ve râci' olur. Ecsâmın merci'-i âlîsi cevher ve a'râzın müntehâsı bâkī mekūlât-ı tis'adan birisidir.

Ve şey-i vâhidin işbu mekūlâttan iki mekūle tahtında bi'z-zât vâki' olması muhâldir.

Birisinin tahtına bi'z-zât ve bi'l-asâle ve diğerinin tahtına bi'l-araz dâhil olur.

Ecnâs-ı âliyenin fevkinde cins ve fasıl bulunmadığından her birinin ta'rîfi ancak rüsûm-i nâkısa iledir. [37]

Ecnâs-ı âliyeden hiçbirisi diğerinden eclâ ve a'ref değildir.

Bâlâda zikrolunduğu vech üzere mekūlât-ı aşereden biri cevher bâkī dokuzu arazdır.

Cevher zâtıyla kā'im olan mevcûd-i mümkündür.

Araz gayrı ile yani cevherle kā'im ve ona ârız olan ahvâl ve evsâftır.

Cevher ya mâddîdir ki cisimdir veya mücerreddir ki nefs-i nâtıka-ı insâniyyedir.

Nefs-i nâtıkanın tecerrüdü ve rûhtan başka bir şey midir veyahut rûhtan ibâret midir, beyne'l-hukemâ münâza'un fîhtir.

A'râz ya kısmeti kābil veya nisbeti kābil veyahut ne kısmeti ve ne de nisbeti kābil değildir.

Kısmeti vehmen kābil olan kemdir ki müsâvât ve gayr-ı müsâvât yani ziyâde ve noksânın vücûdu ehass-ı havâss-ı lâzımesindendir.

Nisbeti kābil olan yani mefhûmu gayrıya kıyâsen ma'kūl ve mutesavver olan bâkī yedi mekūledir ki eyn, metâ, vaz', mülk, izâfe, yef'alu, en yenfe'ile mekūleleridir. Fi'il ve infi'âle te'sîr ve te'essür dahi denir.

Ne kısmeti ve ne de nisbeti kābil olmayan keyf mekūlesidir.

Kem iki kısımdır; birisi muttasıl ve diğeri munfasıldır.

Kem-i muttasıl taksîm olunsa iki cüz'ü beyninde hadd-i müşterek vâki' olan miktârdır.

Kem-i muttasıl iki kısımdır; birisi kārru'z-zât (sâbitetü'z-zât) yani eczâ-i mefrûzası vücûdda müctemi' ve imtidâdât-ı eb'âd-ı selâseye taksimi kābil olan miktârdır ki üç şeyden ibârettir.

Hattır ki yalnız tûlen bir cihete ve sath-ı basîttir ki yalnız tûlen ve arzan iki cihete ve cism-i ta'lîmîdir ki eb'âd-ı selâseye yani tûlen ve arzan ve umkan (sehnen) üç cihete taksimi kābildir. Zîrâ bir hat tansîf olundukta hadd-i müştereki nokta ve sathın iki cüz'e taksîminde hadd-i müştereki hat ve cism-i ta'lîmînin iki cüz'e taksîminde hadd-i müştereki sath olur. [38]

Ve hattın ictimâ'ıyla sath-ı basît ve sutûhun ictimâ'ıyla cism-i ta'lîmî hâsıl olur.

Cism-i ta'lîmî cihât-ı selâseye kısmeti kābil olduğundan mekādîrin [...] ve ekmelidir.

Hudûd-i müştereke hudûdu bulunduğu şeye bi'n-nev' muhâlif olmak lâzımdır. Çünkü hadd-i müşterek kısmeynden birine bi'l-faraz zammolunsa o kısmın kısm-ı âhar üzerine aslen izdiyâdı olmamak vâcibtir. Binâen aleyh nokta hattan ve hat sathtan ve sath cism-i ta'lîmîden cüz' olmayıp belki 'arazdır.

Kem-i muttasıl-ı gayr-ı kārri'z-zât eczâ-ı mefrûzesi vücûdda müctemi' olmayan miktârdır ki zamândır. Ân (hâl) mâzî ile müstakbel beyninde hadd-i müşterektir. Nokta ve hâl mevcûd mudur değil midir beyne'l-hukemâ münâza'un fîhtir.

Kem-i muttasıl dört kısımdır ki hat ve sath ve cism ve zamândır.

Kem-i muttasıl ilm-i hendesenin mevzû'udur.

Kem-i munfasıl iki cüz'ü beyninde hadd-i müşterek olmayandır. Meselâ aşereden altı adedine işaret edildikte nihâyet bulup bâkī dörde yedinciden bed' olunur altıncı adedinden değildir.

Kem-i munfasıl adetten ibâret olup fenn-i hisâbın mevzû'udur.

Eyn bir şeye bir mekânda husûlü sebebiyle ârız olan hâlettir ve bir şeyi mekânına nisbettir. Beyt, mektep ve hân gibi ve bir şeyin mekânından su'âlde cevâb olan mekūledir ta'rîfleriyle mu'arrefdir.

Metâ bir şeye bir zamânda bulunması sebebiyle ârız olan hey'ettir. Zeyd bu sabah geldi ve bu ânda hâzırdır gibi. Bir şeyin zamânından su'âlde cevâb olan mekūledir diye dahi ta'rîf olunmuştur.

Vaz' bir şeyin eczâ' ve a'zâsından bazısının bazısına ve kezâlik cihât-ı emkineye nisbeti hâlidir ki vaz' tebeddül ettikte emkineye olan nisbet dahi tebeddül ve tagayyür eder. Kā'im, râki', sâcid, nâ'im, kā'id olmak hâlâtı gibi fülânın evzâ' ve etvârı. [39]

Mülk/cidde bir şeye tamâmını veya bazı a'zâsını muhît ve intikâliyle müntakıl olan şey sebebiyle ârız olan hey'ettir. Sâhib-i gınâ ve servet ve ihâb ve sevb ve hâtem gibi.

İzâfet nisbet-i mütekerriredir yani diğer nisbete kıyâsen ma'kūl ve mutesavver olan bir nisbettir ki o dahi nisbet-i ûlâya kıyâsen ma'kūl olur. Babalık, oğulluk, kardeşlik, abd ve mevlâ ve hoca ve şakirtlik ve emsali nisbetler gibi.

En yef'ale/fi'il bir mü'essirin diğer şeye te'sîridir kat', kesr, darb, teshîn fi'il-i müte'addînin fâ'ilden sudûru hâlinde kâtı' ve kâsir ve dârib ve müsahhine ârız olan hey'et gibi.

En yenfe'ile/infi'âl mü'essirin te'sîrini kabûl etmektir. Kesilen, kırılan, darb olunan, ısıtılan şeye o hâlde ârız olan kesilmek, kırılmak, madrûbiyyet ve ısınmak hey'eti gibi, mutâva'at hey'eti.

Keyf ne kısmeti ne de nisbeti bi'z-zât iktizâ etmeyen arazdır.

Keyf bi'l-istikrâ' dört nev'dir. Keyfiyyât-ı mahsûse, keyfiyyât-ı nefsâniyye, keyfiyyât-ı kemiyye, keyfiyyât-ı isti'dâdiyyedir.

Keyfiyyât-ı mahsûse havâstan biriyle idrâk olunan keyfiyetlerdir.

5 Keyifiyyât-ı mahsûse mahallinde sâbite ve râsiha ise infi'âliyyât tesmiye olunur. Altında olan sarılık gibi ve gayr-ı râsiha ise infi'âlât tesmiye olunur. Korkan kimseye ârız olan sarılık gibi.

Keyfiyyât-ı mahsûse beştir:

Melmûsâttır; harâret, bürûdet, rutûbet, yübûset, letâfet, kesâfet, lüzûcet, 10 heşâşet (yumuşaklık) ve cefâf ve belle (kuruluk ıslaklık) ve sakl ve hıffet gibi.

Mubsarâtdır ki elvân ve ezvâ'dan ibârettir.

Mesmû'attır ki esvâttır.

Mezûkâttır ki tu'ûm-i tis'a-i asliyye yani hırâfet, melâhat, [40] mürâret, düsûmet, halâvet, tefâhet, ufûsat, kabz, hamûzattır.

15 Meşmûmâttır ki ravâ'ihten ibârettir. Envâ'-ı revâ'ih için müstakil isimler olmayıp ancak üç vecihten biriyle ta'ayyün eder. 1. Mahal ve mevzû'âtına izâfetle olur bûy-i gül, râ'iha-i misk ve anber ve sarımsak kokusu gibi. 2. Tab'a hoş veya kerîh olmak cihetiyle olur. Râ'iha-ı tayyibe ve kerîhe ve müntine gibi. 3. Tu'ûmun isminden ahz ile olur tatlı koku, acı koku, ekşi 20 koku gibi.

Keyfiyyât-ı nefsâniyye ecsâm-ı hayvâniyye ve nebâtiyyeden nefs sâhibi olanlara mahsūstur. Bu dahi mahallinde müstahkem olup sâbite ve râsiha bir kuvvet ise melekedir ve gayr-ı râsiha yani tagayyür ve tahavvül eder sûrette ise hâl tesmiye olunur. Bir fende henüz meleke kesbedemeyen kim- 25 sede olduğu gibi.

Keyfiyyât-ı nefsâniyye beş nev'dir:

1. Hayâttır ki nev'in i'tidâline ve mizâc-ı mahsūsuna tâbi' bir kuvvet olup his ve hareket ve idrâk ve şu'ûr ve tasarruf gibi sâ'ir kuvâ-yı hayvâniyye ondan fâ'iz olur. 2. İlimdir.

Taksîmü'l-'İlm Bi'tibârin Âhar

İdrâk ya tasavvur veya tasdîktir. Tasdîkte mu'tekidin i'tikadı gayr-ı câzim olarak nakīza muhtemeldir veya câzim olup nakīza muhtemel değildir.

Nakīza muhtemel ve gayr-ı câzim oldukta her iki taraf müsâvât üzere ise şektir.

Bir taraf râcih ise zandır. Mercûh olan taraf vehmdir.

Nakīza muhtemel değil ise o halde ya vâkı'a mutâbıktır veyahut değildir.

Vâkı'a mutâbık olan bir delîl-i mûcibe müstenid olmayarak mümkinü'z-zevâl ise taklîddir.

Vâkı'a mutâbık ve delîl-i mûcibe müstenid ve gayr-ı mümkini'z-zevâl ise yakīndir.

Nakīza gayr-ı muhtemel câzim velâkin vâkı'a gayr-ı mutâbık ise cehl-i mürekkebdir. [41]

Cehl-i mürekkeb ilmin zıddıdır. *Ve'z-zıddân lâ yectemi'ân*.

Yakn ve cehl-i mürekkeb ve taklîdde meczûmun nakīzı tahyîldir.

Şek, vehm, tahyîl bu üçü tasavvur kabîlinden yakīn, zan, cehl-i mürekkeb, taklîd-i musîb bu dördü tasdîk kabîlindendir.

Ve ademü'l-ilm cehl-i basît olup sehv ve gaflet ona karîbtir. Ve ba'de'l-ilm târî olan cehl-i basît nisyândır.

İlmin tafsîlî ve icmâlî ve fi'lî ve infi'âlî kısımları vardır. Îzâhı mufassalâttadır.

Keyfiyyât-ı nefsâniyyenin üçüncüsü irâde, dördüncüsü kudret, beşincisi hulktur ki lezzet, elem, sıhhat, maraz, ferah, gam ve ru'ûs-i fezâ'il-i nefsâniyye ve ahlâk-ı insâniyye ve mebâdi-i a'mâl-i hasene olan hamâset, iffet, hikmet misillu garâ'izdir, tafsîli kütüb-i ahlâka râci'dir.

Keyfiyyât-ı kemiyyedir ki kemiyyâta yani kem-i muttasıl ve kem-i munfasıla ârız olan keyfiyyâttır. İstikâmet, istidâre ve teslîs ve terbî' ve zevciyyet gibi.

Kemiyyât-ı isti'dâdiyyedir ki isti'dâdâttır, leyyin ve salâbet gibi.

Burada mebâdi-i tasavvurât mebâhisi tamâm olup makāsıd-ı tasavvurât olan ta'rîfât beyânına şurû' olunur.

Makāsıd-ı Tasavvurât/Ta'rîfât

Ta'rîf Kaç Kısımdır, Hadd-i Tâm, Hadd-i Nâkıs, Resm-i Tâm, Resm-i Nâkıs ve Resm-i Tâmm-ı Ekmel Mine'l-Haddi't-Tâm Nedir?

Mu'arrif, ta'rîf, kavl-i şârih müterâdiftir.

Had ile mahdûd müsâvî olup farkları şu kadar ki mahdûd mücmel ve had onun tafsîli ve ondan vâzıh ve eclâ bulunmasıdır.

Beyt

Hadd est tasavvurât-ı mecmû'
Mecmû'-ı tasavvurât mahdûd [*42*]

Fasıl

Mu'arrif dört kısımdır. Çünkü ta'rîf ya haddir veya resmdir ve her biri ya tâm veya nâkıstır.

Hadd-i tâm şeyin cins-i karîbi ile fasl-ı karîbinden terekküb eden ta'rîftir. İnsanın ta'rîfinde hayvân-ı nâtık gibi. Çünkü cemî' eczâsını müştemildir.

Hadd-i nâkıs cins-i ba'îdiyle fasl-ı karîbinden terekküb eden ta'rîftir. İnsanın ta'rîfinde cism-i nâmî-i nâtık yahut cism-i nâtık veyahut cevher-i nâtık gibi.

Resm-i tâm cins-i karîbiyle hâssasından terekküb eder, insânı hayvân-ı dâhik diye ta'rîf gibi.

Resm-i nâkıs cins-i ba'îdiyle hâssasından terekküb eder. İnsanı cism-i nâmî-i dâhik veyahut cism-i dâhik veyahut cevher-i dâhik diye ta'rîf gibi.

Resm-i tâmm-ı ekmel min'l-haddi't-tâm cins-i karîb ve fasl-ı karîb ve hâssadan terekküb eder. İnsanı hayvân-ı nâtık-ı dâhiktir diye ta'rîf gibi.

Ve resm-i nâkıs bazen araz-ı âmm ile hâssadan terekküb eder. İnsanı mevcûd-i dâhik diye ta'rîf gibi.

Kâ'ideleri îzâh için getirilen misaller ve kezâlik suver ve timsâller resmen ta'rîf kabîlindendir. [43]

Taksîmler dahi mukassemin mâhiyet ve aksâmını temyîz ve îzâh ettiğinden ta'rîf kabîlindendir.

Mefhûmâtın i'tibâr-i akıldan kat'-ı nazarla hâricte sübût ve tahakkuku var ise mâhiyet-i hakīkıyye tesmiye olunur mevâlîd-i selâse ve sâ'ir hakā'ik-i mevcûde gibi.

Ve hâricte tahakkuku olmayıp da sırf i'tibâr-ı akl ile sâbite ise mâhiyet-i i'tibâriyye ve ıstılâhiyye tesmiye olunur cins ve nev' ve ism ve kelime ve edat gibi.

Fasıl

Ma'lûm ola ki insân ve at ve bunlara mânend hâricte mevcûd mâhiyyât-i hakīkıyyeyi ve zâtiyyât ve araziyyâtını yani ecnâs ve füsûlünü ta'yîn ve a'râz-ı âmme ve havâssını tefrîk ve cinsi ile araz-ı 'âmmını ve faslı ile hâssası meyânını temyîz etmek gayet müte'assir ve belki müte'azzir olduğundan ta'rîfleri güçtür.

Çünkü cins ile araz-ı âmm birbirlerine müştebih ve fasıl ile hâssa dahi yekdiğerine mültebistir. Bu sebebten nâşî mantıkıyyûndan bazı müte'ahhirîni cins ile araz-ı âmmı bir kabîlden addedip külliyâtı dört kısma indirmişlerdir. Fasl ile hâssayı dahi bu kıyâs üzere bir addedip külliyât cins ve fasıl ve bunlardan mürekkeb nev'dir deseler idi külliyât üçe iner ve zabtı âsân olurdu diye zu'm edenler de ihtimâl ki bulunsun.

Bu su'ûbet mebnîdir ki hayvânâttan şimdiye kadar ancak takrîben yirmi kadar nev'in fasl-ı karîbini zabt ve tahkīk edebilmişlerdir. Mevâlîd-i selâse ve kimyâ [44] ve emsâli fünûnda münderic ta'rîftâtta olan su'ûbet mülâhaza olunsun.

Amma mefhûmât-ı i'tibâriyye-i ıstılâhiyyenin zâtiyyât ve araziyyâtına ittılâ' bilâ su'ûbet müteyessir olduğundan ecnâs ve a'râzı-ı âmmeleri meyânını temyîz ve füsûl ve havâssını tefrîk âsândır. Kelime, isim, fi'il, harf, mu'reb, munsarıf ve bunların gayrı ıstılâhât-ı nahviyye ve cins ve nev' ve bunların gayrı i'tibârât-ı mantıkıyye mefhûmları gibi. Meselâ "kelimenin cinsi

budur, faslı şudur" ve "ismin ve fiilin ilah… şöyledir" diye i'tibâr olunur. Lâkin mefhûmât-ı i'tibâriyyede cinsi ve faslı demeyip cinsi ve faslı menzilesindedir diye ta'bîr etmek ahsen ve ensebtir. Bazıları beyân-ı mezkûrun aksine kā'il olup hakā'ik-i mevcûdede temyîz sehl ve umûr-i i'tibâriyyede sa'b olmasına zâhib olmuşlardır.

Usûliyyûn ve ulemâ-i Arabiyye nezdinde had mu'arrife mürâdif olup aksâm-ı erba'asına şâmildir. Ve bir şeyi eczâsı veya levâzımı veyahut eczâ ve levâzımından müterekkeb câmi' ve mâni' olan ta'rîften ibârettir. Cem'den maksad ta'rîf, mu'arrifin efrâdı var ise cemî'ine mütenâvil olmak ve men'den maksad mu'arrifin gayrını duhûlünden mâni' olmaktır. Ve bi-ibâretin uhrâ ta'rîf bir şeyi vasf-ı müsâvî ile vasf etmektir. Müsâvâttan maksad ta'rîfte ne bir vasıf ziyâde ederek mevsûfun efrâdından bazı ferdini ihrâc etmemektir; insânın ta'rîfinde hayvân-ı nâtık ve bi'l-fi'il kâtibtir gibi ki ta'rîf bi'l-ehastır ve ne de kuyûdda noksân olup mu'arrifin gayrısı dâhil olmamaktır; insânın ta'rîfinde cisimdir gibi ki ta'rîf bi'l-e'ammdır.

Velhâsıl ta'rîfâtta vasfın şânı ma'kûsen mütenâsib olup kılleti mevsûfu teksîr ve kesreti mevsûfu taklîl etmektir yani kuyûd ve evsâf ne kadar çok olur ise ta'rîf bi'l-ehass olup mevsûf o nisbette [45] azalır. Ve efrâddan birçoğu ta'rîften hâric kalıp câmi' olmaz ve bilakis evsâfın kılleti ta'rîfin şumûlünü artıracağından ta'rîf bi'l-e'amm olup mu'arrifin ağyârından mâni' olmayarak mevsûfu teksîr etmiş olur bu ecilden ki ta'rîfe tard ve aks lâzımdır.

Tardın intifâsı ta'rîfin noksânına ve aksin imtinâ' ve intifâsı ziyâdeliğine alâmettir. Ve ta'rîfâtta i'tibâr ma'nâya olup lafza değildir.

Fasıl

Ta'rîflerde teshîl için lâ'ik olan e'amm olan cüz'ü gerek zâtî olsun cins gibi ve gerek arazî olsun araz-ı âmm gibi ehass üzerine gerek zâtî olsun fasıl gibi ve gerek arazî olsun hâssa gibi takdîm etmektir.

Ta'rîfât mu'arrifi keşf ve îzâh için olduğundan fehmi işkâl ve îzâhı ihlâl eden elfâz-ı garîbe ve bilâ karîne elfâz-ı müştereke ve mecâziyye ve ızmâr ve tekrâr ve itnâbtan ihtirâz lâzımdır.

Mebâhis-i tasavvurât tamâm olup mebâhis-i tasdîkāta şurû' olunur.

MAKSAD-I SÂNÎ

MEBÂHİS-İ EDİLLE BEYÂNINDADIR

Fasıl

Mu'arrifte mebâdi-i te'lifiyyesini yani külliyât-ı hamsten [46] ibâret olan îsâgûcî bâbını takdîm lâbüd olduğu gibi, delîl bâbında dahi delîlin terekküb ettiği kazâyâ ve ahkâm-ı kazâyâ bâbını takdîm lâzımdır.

Çünkü tasavvurât-ı nazariyyenin tahsîlinde iki şeye muhtâc idik ki onlardan birisi tasavvurun mûsıl-i karîbi olan kavl-i şârih ve aksâmının beyânı ve diğeri kavl-i şârihin terekküb ettiği eczâsı ve tasavvurun mûsil-i ba'îdi olan külliyât-ı hamsin beyânıdır. Kezâlik tasdîkāt-ı nazariyyenin tahsîlinde dahi iki şeye muhtâcız ki onlardan birisi tasdîkin mûsıl-ı karîbi olan huccet ve aksâmının beyânı ve diğeri huccetin terekküb ettiği eczâsı ve tasdîkin mûsıl-ı ba'îdi olan kazâyâ ve ahkâmının beyânıdır. Mürekkebâtın eczâsı, lâzım-ı mukaddemi olduğundan zikren dahi takdîmi lâbüd olmakla tasdîkāt bâbında dahi kazâyâ ve ahkâmının mebâhisini takdîm ve beyânına şurû' olundu.

Kazıyyenin cem'i kazâyâdır matıyye matâyâ gibi. Ve kazânın cem'i akzıye gelir. Cezâ ecziye ve devâ' edviye gibi.

Kazıyye kā'ilini tasdîk ve tekzîb sahîh olan sözdür. Sıdk ve kizb evvelen ve bi'z-zât kazıyyenin vasıfları ve sâniyen ve bi'l-araz kā'ilinin vasfılarıdır.

Yani delîl-i hâricî ve nefsü'l-emr ve kā'il ve muhâtab ve husûs-i mâddeden kat'-ı nazarla mücerred mefhûmuna yani mevzû' ve mahmûl ve nisbetine nazaran kā'iline sâdıktır yani kelâmı vâki' ve nefsü'l-emre mutâbıktır veya kâzibtir yani mutâbık değildir demek sahîh olan sözdür. Binâen aleyh "Allah birdir" ve "İslâm haktır" ve "bir ikinin nısfıdır" ve "kül cüz'ünden a'zamdır" ve "şems müşrikadır" ve "nâr muhrikadır" gibi kat'iyyü's-sıdk olan ve "cüz' küllünden a'zamdır" gibi kat'iyyü'l-kizb olan kazâyâya ta'rîf şâmildir.

Kazıyye sıdka ve kizbe muhtemel olan haberdir diye meşhur olan [47] ta'rîf sıdk ve kizbin ta'rîflerinde haber ve haberin ta'rîfinde sıdk ve kizb

zikrolunduğundan devri müstelzimdir diye îrâd olunan i‘tirâz mündefi‘ ve ta‘rîf sâlim ve daha muhtasardır.

Tasdîk sâbıkan beyân olunduğu vecih üzere basît olup hükme ta‘alluk eden ilim ve idrâkten ibâret ise de cüz’iyet ve külliyet alâkasıyla mecâz-ı mürsel olarak kazıyye ve haber dahi tesmiye olunur.

Kazıyye bi-hasebi’l-ma‘nâ ve’l-hakīkat dört şeyden mürekkebtir ki mahkûm aleyh ve mahkûm bih ve nisbet-i hükmiyye ve hükümdür îcâben olsun veya selben olsun.

Nisbet-i hükmiyye/nisbet-i beyne beyne ile hüküm meyânında fark, şek sûretinde zâhir olur.

Çünkü şek sûretinde nisbet-i hükmiyye vardır zîrâ şek ve tereddüd ancak nisbet-i hükmiyyedir.

Lâkin hüküm yoktur çünkü şekte ne îcâb vardır ne de selb yani bir tarafa ne îcâb ve ne selb ile cezm edilemediğinden hüküm mefkūddur.

Kazıyye üç kısımdır; hamliyye ve şartıyye-i muttasıla ve şartıyye-i munfasıladır.

Zîrâ kazıyyenin tarafeyni olan mahkûm aleyh ve mahkûm bih müfred veya müfred hükmünde ise hamliyye tesmiye olunur mûcibe olsun sâlibe olsun “Zeyd kâtibtir” “Zeyd kâtib değildir” ve “Zeyd’in pederi âlimdir” gibi. [48]

Ve tarafeyni müfred veya müfred hükmünde değil ise şartıyye tesmiye olunur.

Ve şartıyyede ittisâl ile hüküm edilmiş ise şartıyye-i muttasıla tesmiye olunur mûcibe olsun sâlibe olsun.

Yani mahkûm aleyh ile mahkûm bih beyninde ittisâl veya selb-i ittisâl ile hükmolunur ise şartıyye-i munfasıladır.

“Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur” ve “şems tulû‘ eder ise gece olur değildir” gibi.

Ve tarafeyni beyninde infisâl ile hükmolunur ise ona şartıyye-i munfasıla tesmiye olunur mûcibe olsun sâlibe olsun.

Yani tarafeyn beyninde ehadühümânın âhardan infisâliyle veya infisâlin selbiyle hükmolunur ise şartıyye-i munfasıladır.

“Bu aded ya çift olur veyahut tek olur” ve “şu aded ya çift olur veyahut vâhidden mürekkeb olur değildir” gibi.

Velhasıl kazıyyye tarafeyni i‘tibâriyle iki kısımdır. Biri hamliyyedir ki râbıta tayyolundukta tarafeyni birer müfred veyahut müfred hükmünde kalır. Zeyd, kâtib gibi. Diğeri şartıyyedir ki râbıta tayyolundukta tarafeyni birer kazıyyeye münhall olur. Güneş doğmuş, gündüz olmuş. Ve şu aded çiftir ve şu aded tektir gibi.

Fasıl

Mûcibelere hamliyye ve muttasıla ve munfasıla tesmiye ıtlâkının münasebâtı zâhirdir.

Çünkü mûcibâtta haml ve ittisâl ve infisâl ile hüküm vâki‘dir. [49]

Amma sâlibelere bu esâmînin ıtlâkı sâlibelerin etrâfta mûcibâta münâsebet ve müşâbehetleri vâsıtasıyladır.

Zannetme ki bu esâmînin evvelen mûcibelere ve sonra sâlibelere ıtlâkıyla iki kere naklolunmuş ola. Ve bu sebebten lâzım olmayan şey mültezimin ola. Çünkü her bir ferdin vech-i tesmiyesinde ıttırâd ve ta‘lîl vâcib olmayıp efrâdın küllüne yani cümle-i efrâda esâmî ıtlâkında bazısında münâsebet bulunmak kifâyet eder. Zîrâ küllün bazısıyla münâsebet bulunmak küll ile fi’l-cümle münâsebet bulunmaktır. Sebeb-i tesmiyede bu beyân vech-i vecîhtir. Şu kadar ki sebeb-i ıtlâkta metinde zikrolunan sâlibelerle mûcibeler beyninde etrâfında münâsebet i‘tibârı lağv olması lâzım geleceği kelâm-ı mezkûrda mevzi‘-i su‘âl olarak kalır. Tedebbür et zîrâ bu su‘âl senâm-ı gumûz ve dikkatin zirvesindedir. Cevâb ilel-i ıstılâhiyye ve i‘tibâriyyenin ictimâ‘ında müzâhame ve mümâne‘a yoktur.

Fasıl: Hamliyyede ve Şartıyyede Tarafeyne Ne Tesmiye Olunur ve Râbıta Nedir?

Hamliyyede mahkûm aleyhe mevzû‘ ve mahkûm bihe mahmûl ve müdrik ile idrâke yani nisbet-i hükmiyye ile hükme dâll olan lafza râbıta tesmiye olunur. Arabî’de “Zeydün hüve kā’imun” misillülerinde “hüve” ve lisân-ı

Türkî'de "dir" ve Fârisiyye'de "Zeyd debîr est" misillülerde "est" ve "Zeyd debîri" gibilerde kesre. Velhâsıl hey'et-i terkîbiyye ve bi'l-cümle mevzû' ile mahmûl beyninde rabta delâlet eden her bir şey râbıtadır. [50]

Şartıyyede mahkûm aleyhe mukaddem ve mahkûm bihe tâlî tesmiye olunur.

Muttasılada râbıta-ı ittisâl "ise" ve munfasılada "ya" ve "yahut"dur.

Fasıl: Kazıyye Mevzû'u Hasebiyle Kaçtır, Şahsiyye/Mahsūsa, Tabî'iyye, Mahsūra/Müsevvere, Mühmele Nedir?

Kazıyye-i hamliyyenin mevzû'u cüz'î-i hakīkī-i müşahhas ise şahsiyye ve mahsūsa tesmiye olunur "Zeyd kâtibtir" "Zeyd kâtib değildir" gibi.

Ve eğer mevzû'u küllî ve hüküm dahi nefs-i tabî'at-ı külliyye üzerine olup lâkin külliyye veya cüz'iyye olarak sâdık olmaya sâlih değil ise tabî'iyye tesmiye olunur. "Hayvân cinstir" "nâtık fasıldır" "insân nev'dir" gibi.

Su'âl: Bu misillu kazıyyeler âmme ve külliyyedir zîrâ bu tabâ'i'a, ahkâm-ı mezkûrenin sübûtunun mebde-i tabâ'i'-i mezkûrenin küliyyet ve umûm cihetleridir. Tabî'iyye tesmiyesinin vech u münâsebeti yoktur.

Cevâb: Bu misillu kazâyâda hüküm tabâ'i'-i 'âmme üzerinedir ve bu kadar sebeb tabî'iyye tesmiyelerine kâfidir. Ve illâ eğer her bir kazıyyede kendisinde olan hamlin mebde' ve sebebi mülâhaza olunarak o mebde' i'tibâriyle tesmiye olunacak olur ise kazâyânın nev'i bir had ve adedde inhisâr etmez ve zabtı mümkün olmaz. [51]

Ve eğer kazıyyede vâki' olan hüküm tabî'at-ı külliyyenin mâsadak aleyhi yani efrâdı üzerine ise; bu takdirde mahkûm aleyh olan efrâdın mevzû'un küllî veya cüz'î olarak kemiyet ve miktârı beyân olunmuş ise mahsūra ve müsevvere tesmiye olunur.

Mahsūra/müsevvere dört kısımdır:

1. Mûcibe-i külliyyedir "her bir insân hayvândır" gibi.
2. Sâlibe-i külliyyedir "hiçbir insân taş değildir" gibi.
3. Mûcibe-i cüz'iyyedir "bazı hayvân insândır" gibi.
4. Sâlibe-i cüz'iyyedir "bazı insân taş değildir" gibi.

Kazıyyenin mevzû'u bulunan efrâdın kemiyyeti yani külliyyet ve cüz'iyyeti beyân olunmamış velâkin külliyye ve cüz'iyye olmaya sâlih ise mühmele tesmiye olunur "insân gafildir" "cisim eczâdan mürekkebtir" gibi.

Hulâsa kazıyye bi'tibâri'l-mevzû' dört kısımdır. 1. Şahsıyye/mahsūsadır ki mevzû'u cüz'î-i hakīkī-i müşahhas ve ferd-i mu'ayyen olan kazıyyedir, "Hâlid çalışkandır" gibi. 2. Tabî'iyyedir ki mevzû'u nefs-i tabî'at-ı külliyye olan kazıyyedir, "insân nev'dir" gibi. 3. Mahsûradır geçen misâller gibi. 4. Mühmeledir mahkûm aleyh olan efrâdın kemiyyeti beyân olunmayan kazıyyedir, "insân kâtibtir" gibi.

Mühmele nefsü'l-emir ve vâki'de ya külliyye veyahut cüz'iyye ise de edât-ı sûr terk olunmakla sıdkan cüz'iyye kuvvesindedir yani sübût ve intifâ' cihetiyle mütelâzımdırlar. Şöyle ki mûcibe veya sâlibe olarak birinde [52] sâdık olan diğerinde de sâdık ve fevt olan diğerinde de fevt olur.

Mesâ'il-i ulûmda vâki' olan mühmelât-ı külliyyedir. Çünkü mes'eleler mûcibe-i külliyye olur edât-ı sûr ihtisâr için terk olunarak mühmele sûretinde zikrolunan meselâ "fâ'il merfû'dur ve muzâf ileyh mecrûrdur;" *her bir fâ'il ve her bir muzâf ileyh* ve "müsellesin üç zâviyesi iki kā'imeye müsâvîdir" *her bir müsellesin*, ve "sâlibe-i külliyye nefsi gibi mün'akis olur" *her bir sâlibe-i külliyye* demektir. Ve kıs aleyh. Bu maksada mebnîdir ki *mühmelâtu'l-'ulûm külliyyâtun ve mutlakâtuhâ zarûriyyâtun*[1] demişlerdir.

Edât-ı sûr kemiyyete delâlet eden lafızdır. Mûcibe-i külliyyede "her bir" ve "cümle" ve "bi'l-cümle" ve "küllîsi" ve "cemî'si" ve "mecmû'u" ve "umûm" ve "hep" ve "bütün" gibi umûm ifade eden şeylerdir ve sâlibe-i külliyyede "hiçbir" ve mûcibe-i cüz'iyyede "bazı" ve "fi'l-cümle" ve "biraz" gibi lafızlardır. Ve salibe-i cüz'iyyede selbe mukārin olan mûcibe-i cüz'iyye sûrlarıdır "bazı değil" gibi ve mûcibe-i külliyye sûruna "değil" gibi selb edatı mukārin olduğunda kazıyye ref'-i îcâb-ı küllî olur ki sâlibe-i cüz'iyyeyi mütezammin bulunur ve mûcibe-i cüz'iyye ile de sâdık olur.

Kazıyye-i hamliyyenin mahmûlü edât-ı terdîd ile müte'addid bulunursa "munfasılaya şebîh hamliyye-i müraddedetü'l-mahmûl" tesmiye olunur ve

1 İlimlerin mühmel önermeleri tümel ve mutlak önermeleri zorunlulardır.

edât-ı terdîd mevzû'dan sonra zikrolunup rabtü't-terdîd olur. "Aded ya çift veyahut tektir" ve "müfred ya isim veya kelime veyahut edâttır" gibi.

Amma edât-ı terdîd kable'l-mevzû' zikrolunursa kazıyye-i şartıyye-i munfasıla olur "ya aded çift olur yahut tek olur" gibi.

Ve eğer bu misillülerde hiç hükm kast olunmayıp garaz mücerred taksîm ise asla kazıyye olmayıp tasavvur kabîlinden olur. *Kemâ zükira sâbıkan.*[1] [53]

Kazıyye-i şahsiyye bazen şekl-i evvele kübrâ vâki' olarak külliyye makāmında isti'mâl olunur ise de mevzû'u küllî olmadığından mes'ele olamayacağı cihetle kazâyâ-yı şahsıyye ve tabî'iyyenin mesâ'il-i ulûmda i'tibârları yoktur. Kazıyye-i mühmele dahi cüz'iyye hükmünde olduğundan, kazâyâ-yı mu'tebere ancak mahsūrât-ı erba'adır ki metâlib-i erba'a dahi denir. Çünkü kazıyye-i mahsūra efrâdının kemiyyetine nazaran külliye ve cüz'iyye ve bu iki kısımdan her biri bi-hasebi'l-keyifiyye mûcibe veya sâlibe olacağından mahsūrât-ı erba'a husûle gelir.

Külliyyet, cüz'iyyetten ve îcâb selbten şerefli bulunduğundan mahsūrât-ı erba'anın şerefçe tertîbi 1. Mûcibe-i külliyye 2. Sâlibe-i külliyye 3. Mûcibe-i cüz'iyye 4. Ednâ ve ahsâ olan sâlibe-i cüz'iyye ve a'lâ ve eşrefi de mûcibe-i külliyyedir.

Lâhika: Niseb-i Erba'a

Her iki mefhûm-i küllî ve kezâlik elfâzın ma'nâları velhâsıl bi'l-cümle eşyâ ve ma'dûmâttan herhangi biri diğerine kıyâs edildikte beynlerinde dört türlü nisbetten biri bulunması zarûrîdir.

Niseb-i erba'a: Tebâyün/mübâyenet, tesâvî/müsâvât, umûm ve husûs mutlak, umûm ve husûs min vechtir.

1. Tebâyündür ki her iki mefhûmdan hiçbiri diğerinin [54] mâsadak aleyhi (efrâdı) üzerine hamli sahîh ve sâdık olmamaktır. Mîzânı, tarafeynden selb-i küllî sâdık olmaktır.

İnsan ile feres beyninde olduğu gibi, hiçbir insân feres değildir ve hiçbir feres insân değildir.

1 Daha önce aktarıldığı gibi.

Ve efrâd ve eşhâsın gerek bir nev'den olsunlar ve gerek muhtelif nev' efrâdından bulunsunlar beynlerinde mübâyenet ve mugāyeret vardır. Zîrâ hiçbir ferd kendisinden başka bir şey olamaz.

2. Müsâvâttır ki iki mefhûmdan her biri diğerinin cemî' mâsadak aleyhine yani her bir ferdine sâdık olmaktır. Mîzânı, tarafeynden mûcibe-i külliyyenin sıdkıdır. Nev' ile fasl-ı karîbi ve hâssa-i lâzımesi, meselâ insân ile nâtık ve dâhik beynlerinde olduğu gibi. Her bir insân nâtıktır ve her bir nâtık insândır ilah… gibi. 5

3. Umûm ve husûs mutlaktır ki iki mefhûmdan biri diğerinin her bir ferdine sâdık ve şâmil olur. Amma aksi sahîh olmaz. 10

Ve sâdık olan taraf e'amm-ı mutlak ve sâdık olmayan taraf ehass-ı mutlaktır. Nev' ile cins ve nev' ile araz-ı âmm beyninde olduğu gibi. Mîzânı, ehass tarafından mûcibe-i külliyye ve e'amm tarafından sâlibe-i cüz'iyyenin sıdkıdır.

Her bir insân hayvândır ve bazı insân hayvân değildir gibi. E'amm ile ehass bir mâddede ictimâ' eder, Zeyd gibi ki insân ve hayvân onda müctemi'dir. [55] 15

Ve diğer mâddede iftirâk ederler feres gibi ki hayvândır insân değildir.

4**.** Umûm ve husûs min vechdir ki iki mefhûmdan her biri diğerinin bazı efrâdına sâdık olur ve bazı efrâdına sâdık olmaz. Mîzânı tarafeynden mûcibe-i cüz'iyye ve iki sâlibe-i cüz'iyyenin sıdkıdır. 20

İnsan ile ebyaz beyninde olduğu gibi. Bazı insân ebyazdır; bazı insân ebyaz değildir. Ve bazı ebyaz inşandır; bazı ebyaz insân değildir gibi. Ve bir mâddede tesâdukla ictimâ' ederler beyaz insân gibi. İki mâddede iftirâk ederler zenci ile kar gibi. 25

Kazâyâ Beyninde Olan Nisbetler

Mûcibe-i külliyye ile sâlibe-i külliyye ve sâlibe-i cüz'iyye beyninde mübâyenet ve mûcibe-i cüz'iyye ile sâlibe-i külliyye beyninde kezâlik mübâyenet vardır.

Ve mûcibe-i cüz'iyye mûcibe-i külliyyeden mutlakan e'ammdır ve mûcibe-i külliyye ondan mutlakan ehasstır. Ve ehass olan mefhûm e'amm olan mefhûmu müstelzim olduğundan mûcibe-i külliyye sâdık olduğu her bir mâddede mûcibe-i cüz'iyye de sâdık olur. Lâkin e'amm, ehass üzerine delâlet-i selâseden hiçbiriyle delâlet etmediğinden mûcibe-i cüz'iyye sâdık olan her bir yerde mûcibe-i külliyyenin dahi sâdık olması lâzım gelmez.

Ve sâlibe-i külliyye, sâlibe-i cüz'iyyeden mutalakan ehass ve sâlibe-i cüz'iyye ondan mutlakan e'amm olduğundan sâlibe-i külliyye sâdık olduğu her bir yerde sâlibe-i [56] cüz'iyyenin sıdkını müstelzimdir; *bilâ aks kemâ zükira*.[1] Mûcibe-i cüz'iyye ile sâlibe-i cüz'iyye beyninde umûm ve husûs min vech vardır.

Aksâm-ı Tekābül

İki şey beyninde tekābül yani tenâfî ve tehâlüf dahi dört kısım olup cümlesi zikrolunan niseb-i erba'adan "tebâyün" kısmına dâhildir.

1. Tekābülü'l-adem ve'l-melekedir umy ile basar ve cehl ile ilm ve mevt ile hayât beyninde olduğu gibi.

2. Tekābülü'l-îcâb ve's-selbdir ki kazâyâ beyninde vâki' tenâkuzdan ibârettir. Zeyd kâtibtir, Zeyd kâtib değildir gibi.

3. Tekābül-i tezâddır sevâd ile beyaz gibi.

4. Tekābül-i tezâyüftür illiyyet, ma'lûliyyet, übüvvet, bünüvvet, uhuvvet gibi.

Vahdet ile kesret beyninde bazılar tezâyüf ve bazılar tezâd ve bazılar da adem ve'l-meleke vardır diye ihtilâf etmişlerdir.

Fasıl: Udûl ve Tahsîl, Ma'dûle, Muhassala ve Basîta

Harf-i selb kazıyyenin mahmûlünden cüz' vâki' olarak rabt [57] es-selb olur ise "ma'dûletü'l-mahmûl" tesmiye olunur. "Zeyd gayretsizdir" ve "tembeller tahsîl-i kemâle çalışmayanlardır" gibi.

Mefhûm-i kazıyyede bir te'sîri olmadığından mevzû' cânibinden udûle ta'arruz olunmayıp ma'dûletü'l-mevzû' zikrolunmadı.

---

1 Ancak aktarıldığı üzere, tersi geçerli değildir.

Harf-i selb, cüz' olmaz ise "muhassala" tesmiye olunur, mûcibe olsun sâlibe olsun. "Zeyd kâtibtir" "Zeyd kâtib değildir" gibi. Bazıları "muhassala" ta'bîrini yalnız mûcibeye ıtlâk edip sâlibeye dahi "basîta" tesmiye ettiler ki selbü'r-rabt demektir ve mûcibe-i ma'duletü'l-mahmûlden e'ammdır.

Fasıl: Cihet-i Kazâyâ Beyânındadır. 5

"Mâdde-i kazıyye" mahmûlün mevzû'a olan nisbetinin îcâben olsun selben olsun, zarûret ve devâm veya bunların selbi misillü keyfiyetidir. Yani nisbet-i tâmme-i haberiyyenin vâki' ve nefsü'l-emirde sâbit olan keyfiyetidir. İşbu keyfiyet Fahreddîn Râzî indinde tâlînin mukaddeme olan nisbetine de şâmil ve gayrıları indinde hamliyyeye mahsūstur. Ve kudemâ 10 indinde ancak mûcibeye ve gayrılara göre sâlibeye de şâmildir. "Cihet/nev'" inde'l-kudemâ' "vücûb/zarûret," "imtinâ'," "imkândır". Gayrıları indinde "zarûret," devâm," fi'il," "imkân"dır.

"Kazıyye-i ma'kūlede" nisbetin ne keyfiyetle idiğine aklın hüküm ve iktizâsına "cihet-i ma'kūle" ve kazıyye-i melfûzada işbu keyfiyet ve mâddeye 15 dâll olan lafz ve ibâreye "cihet-i melfûza" ıtlâk olunur "cihetten" [58] bahs etmek kazâyânın âtiye'z-zikr tenâkuz ve te'âküsünde ona ihtiyâctan nâşîdir.

"Müveccehât**"** gerek basîta olsun ve gerek mürekkebe olsun pek çok olup bir aded-i mu'ayyen ile ma'dûd ve mahsūr değil ise de nakz ve aks ve kıyâsta isti'mâl hasebiyle ahkâmından bahs olunan müveccehât-ı mu'tebe- 20 re on üç ve alâ kavlin on beş ve alâ kavlin on sekiz ve alâ kavlin yirmi bir kazıyyedir.

"Müveccehât" ânifen işaret olduğu vechile iki kısımdır biri basîta diğeri mürekkebedir.

"Besâ'it" hakīkati yalnız îcâb veyahut yalnız selbten ibârettir. 25

"Mürekkebât" besâ'iti "lâ zarûret" veyahut "lâ devâm" kayıtlarından biriyle takyîd edilerek îcâb ve selbten terekküb eder ve ma'nen iki hükmü mütezammin bulunur.

"Lâ zarûret" selbü'z-zarûra ve "lâ devâm" selbü'd-devâm demektir. Velhâsıl cümle "müveccehât-ı mürekkebe" ancak bu iki kayıttan birinin besâ'i- 30 te inzımâmiyle husûle gelir.

"Müveccehâta" müveccehe tesmiye olunduğu gibi nev'a yani cihetin beyânına iştimâlinden için "münevve'a" ve dört cüz'e iştimâlinden için "rubâ'iyyet" dahi tesmiye olunur.

Ve bu makāmda zikrolunan "zarûret" lüzûm ve vücûb ma'nâsınadır, bedîhî ma'nâsına değildir.

Musannif kuddise sirruh hazretleri besâ'it ve mürekkebâttan en mühimlerinin beyânıyla ihtisâr buyurmuşlardır.

"Zarûriyye-i mutlaka" mahmûlün mevzû'a nisbeti îcâben olsun selben olsun zarûrî olan yani infikâki muhâl bulunan kazıyyedir. "Bi'z-zarûre her bir insân hayvândır" ve "biz'z-zarûre hiçbir insân hacer değildir" gibi.

Sıfât-ı celîle-i sübûtiyyenin zât-ı akdes-i ilâhîye nisbeti hep bu cihetledir. [59]

"Mümkine-i hâssa" îcâb ve selb cânibleriinin her ikisinden zarûretin selbiyle hükmolunan kazıyyedir.

Yani mahmûlün mevzû'a nisbeti îcâben olsun selben olsun zarûrî ve vâcib değildir. "Bi'l-imkâni'l-hâss her bir insân kâtibtir" ve "bi'l-imkâni'l-hâss hiçbir insân kâtib değildir" gibi. İnsanın kâtib olması ve kâtib olmaması bir emr-i zarûrî ve vâcib değildir demektir.

Mûcibesiyle sâlibesi beyninde ma'nen hiçbir fark yoktur. Çünkü mûcibe ve sâlibeden her birinin ma'nâsı îcâb ve selb câniblerinde adem-i zarûretten gayrı bir şey olmadığından farkları yalnız lafızdadır.

"Mümkine-i âmme" hükme muhâlif olan cânibten zarûret selb olunan kazıyyedir. Îcâba muhâlif olan cânib, selb ve selbe muhâlif olan cânib îcâbtır. "Bi'l-imkâni'l-âmm her bir insân kâtibtir" yani insândan kitâbeti selb etmek zarûrî değildir. Ve "bi'l-imkâni'l-âmm hiçbir insân kâtib değildir" yani insâna kitâbetin sübûtu zarûrî değildir.

"Dâ'ime-i mutlaka" mahmûlün mevzû'a nisbeti zarûret olmayarak devâmıyla hükmolunan kazıyyedir misâlleri aynen zarûriyye-i mutlakanın misâlleridir ve dâ'ime-i zarûriyyeden e'ammdır.

"Mutlaka-ı âmme" mahmûlün mevzû'a nisbeti bi'l-fi'il yani fi'l-cümle olan kazıyyedir "insân bi'l-fi'il kâtibtir" ve "insân bi'l-fi'il kâtib değildir" gibi. Mümkine-i hâssa mürekkebâttan ve bâkīleri besâ'ittendir. [60]

Fasıl: Ahkâm-ı Kazâyâdan Aks Nedir ve Mahsūrât-ı Erba'adan Her Birinin Aksi Ne Vechiledir? 5

"Aks**"** iki kısımdır; birisi aks-i müstevî diğeri aks-i nakīzdir. Bu risâlede yalnız aks-i müstevî beyân olunacaktır.

Kazıyye-i hamliyyenin aksi; asıl olan kazıyyenin keyfi (îcâb ve selbi) ve (sıdkı) hâli üzere kalarak tarafeynini tebdîl etmektir. Yani mevzû'unu mahmûl ve mahmûlünü mevzû' kılmaktır. Ve ba'de't-tebdîl hâsıl olan kazıyyeye 10 de aks ıtlâk olunur, nesh gibi.

Sıdkın bekāsı asıl olan kazıyye, sâdık oldukta aksinin dahi sâdık olması vâcib ve lâzım olur demektir. Yoksa her ikisi elbette sâdık olur demek değildir.

Mûcibe-i külliyye ve mûcibe-i cüz'iyye, her ikisi mûcibe-i cüz'iyyeye mün'akis olur. 15

"Her insân hayvândır" mûcibe-i külliyyesi sâdık oldukta aksi olan "bazı hayvân insândır" cüz'iyyesi dahi sâdık olur. Ve "bazı hayvân insândır" cüz'iyyesi sâdık oldukta aksi olan "bazı insân hayvândır" cüz'iyyesi dahi sâdık olur.

Çünkü asıl olan kazıyye melzûm ve aks onun lâzımıdır. Melzûmun sıdkı 20 lâzımın sıdkını iktizâ eder.

Amma asıl kâzib oldukta aksin kizbi lâzım gelmez belki aksin sıdkı [61] hâlinde aslın kizbi câ'iz olur. "Her cisim insândır" aslı kâzib iken aksi olan "bazı insân cisimdir" sâdıktır.

Mûcibe-i külliyye ve cüz'iyyenin mûcibe-i cüz'iyyeye mün'akis olmaları 25 her ikisinde de mahmûlün mevzû'dan e'amm olmasının cevâzıyla beraber tarafeynin yani mevzû' ile mahmûlün zât-ı mevzû'da telâkī ve tesâdukların-dan lâzım gelir ve akste küllî olarak sâdık olmaz. Amma "her insân nâtık-tır" ve "her nâtık insândır" misillü mevzû' ile mahmûl beyninde müsâvât bulunan mâddelerde mûcibe-i külliyyeye mün'akis olabilir ise de her bir 30 mâddede muttarid olmaz.

Sâlibe-i külliyye, nefsi gibi sâlibe-i külliyyeye mün'akis olur. Meselâ "bi'z-zarûre hiçbir insân hacer değildir" sâlibe-i külliyyesi sâdık oldukta aksi olan "bi'z-zarûre hiçbir hacer insân değildir" sâlibe-i külliyyesi dahi sâdık olur.

5 Sâlibe-i cüz'iyyenin lâzım ve muttarid olarak aksi yoktur. Ve illâ aslın sâdık olduğu her bir mâddede aksin dahi sâdık olması lâzım gelir, bu ise bâtıldır.

İnsan ile hacer misillü beynlerinde selb-i küllî ve insân ile ebyaz misillü beynlerinde umûm ve husûs min vech bulunan mâddelerde aks sâdık olur 10 ise de lâkin her mâddede cârî ve dâ'imî olmaz.

"Bazı hayvân insân değildir" sâlibe-i cüz'iyyesi sâdık iken "bazı insân hayvân değildir" diye aks edilse sahîh ve sâdık olmaz. [62]

Fasıl: Ahkâm-ı Kazâyâdan Tenâkuz Nedir ve Mahsūrât-ı Erba'adan Her Birinin Nakīzı Nedir?

15 Kazıyyenin nakīzı birinin sıdkı li-zâtihî diğerinin kizbini, birinin kizbi li-zâtihî diğerinin sıdkını iktizâ ve istilzâm eder vech üzere îcâb ve selbte ona muhalif olan diğer bir kazıyyedir.

Mahsūrâtta iki kazıyye beyninde tenâkuzun tahakkuku kemiyette ihtilâfla meşrûttur yani biri külliyye ve diğeri cüz'iyye olmaktır. Binâen aleyh 20 mûcibe-i külliyyenin nakīzı sâlibe-i cüz'iyyedir. "Her bir insân hayvândır" "bazı insân hayvân değildir" gibi.

Sâlibe-i külliyyenin nakīzı mûcibe-i cüz'iyyedir. "Hiçbir insân hacer değildir" "bazı insân hacerdir" gibi.

Çünkü mevzû' mahmûlden e'amm olan mâddelerde her iki külliyye kâ- 25 zib olur. "Her bir hayvân insândır" ve "hayvândan hiçbirisi insân değildir" gibi. Ve her iki cüz'iyye sâdık olur mâdde-i mezkûrede "bazı hayvân insândır" ve "bazı hayvân insân değildir" gibi.

Fasıl: Kazıyye-i Şartıyye Kaç Kısımdır ve Muttasıla ve Munfasıladan Her Biri Kaç Kısımdır?

Kazıyye-i şartıyye risâlenin evvelinde zikrolunduğu vechile iki kısım olup biri muttasıla diğeri munfasıladır. Muttasıla dahi ya lüzûmiyyedir veyahut ittifâkıyyedir. 5

Muttasıla tarafeyni beyninde olan ittisâl veya selb-i ittisâl bir [63] zarûret ve iktizâdan nâşî ise lüzûmiyyedir, değil ise ittifâkıyyedir. Yani mukaddem ile tâlî beyninde illiyyet ve tezâyüf gibi bir sebebten nâşî evvel, sânîyi müstashab ve müstelzim ise lüzûmiyyedir "güneş tulû' etmiş ise gündüz olmuştur" ve "Zeyd Hâlid'in pederi oldu ise Hâlid de onun oğludur" gibi. 10

Ve böyle bir sebebten neş'et etmeyip mücerred tesâdüfî olarak zikirde cem' etmekten ibâret ise ittifâkıyyedir. "İnsan nâtık olduysa feres de sâhildir" gibi.

Munfasıla üç kısımdır; hakīkıyye, mâni'atü'l-cem' fakat, mâni'atü'l-huluvv fakattır. 15

Munfasıla-ı hakīkıyye tarafeyni sıdkan ve kizben birbirinden infısâl eden kazıyye-i munfasıladır. Yani iki cüz'ü ne bir yerde ictimâ' eder ve ne de her ikisinden hâlî olur belki birisi tahakkuk ettikte diğeri tehallüf eder. "Sıdk" tahakkuk etmek "kizb" tehallüf etmektir.

Adedin zevciyyeti ile ferdiyyeti beyninde olan munfasıla-ı hakīkıyye gibi. 20

Mâni'atü'l-cem' fakat; iki cüz'ü ancak sıdkan infisâl eden kazıyye-i münfasıladır.

"Bu şey ya şecerdir veyahut hacerdir" gibi ki her iki cüz'ün bir yerde sıdk ve tahakkuku câ'iz olmayıp lâkin kizb ve tehallüfleri câ'iz olur. Meselâ o şey insân olmak gibi. 25

Mâni'atü'l-huluvv fakat; her iki cüz' ancak kizben infisâl eden kazıyye-i münfasıladır. Yani iki tarafın bir yerde sıdk ve ictimâ'ı câ'iz olup lâkin her ikisinin kizb ve huluvvü câ'iz olmaz. [64]

"Ya odur ki Zeyd denizde bulunur veyahut boğulmaz olur" gibi ki iki tarafın Zeyd'de sıdk u tahakkuku câ'izdir. Zeyd hem denizde bulunur ve hem de boğulmaz. Lâkin iki tarafın kizbi mümteni'dir. Ve illâ suda bulunmadığı hâlde gark olması lâzım gelir. Bahrden maksûd burada mutlakan su 5 demektir.

Fasıl

Şartıyyelerin aksi ve tenâkuzu hamliyyelere mukâyese ve tatbîk ile ma'lûm olacaklarından ifâde ve i'âdeye ihtiyâc yoktur.

MAKSAD-I SÂLİS

DELÎL VE HUCCET BEYÂNINDADIR

Fasıl:

Delîl fi'l-asl ta'rîfe dahi şâmil ise de kıyâs ma'nâsında isti'mâli şâ'i' ve gālibtir.

Huccet üç nev' üzeredir ki kıyâs ve istikrâ' ve temsîldir.

Kıyâs; küllînin hâliyle cüz'înin hâli üzere istidlâldir. "Her bir insân hayvândır" ve "her bir hayvân cisimdir" "öyle ise her bir insân cisimdir" gibi.

İstikrâ' tetebbü' edilmiş olan cüz'iyyâtın hâliyle küllî üzerine istidlâldir. [65]

İstikrâ' tâm ise "kıyâs-ı mukassim" tesmiye olunur ve kıyâs gibi yakīn ifâde eder.

"Kelime ya isimdir veya fi'ildir veya harftir," "isim bir ma'nâyı müfîd lafızdır ve fi'il dahi kezâ ve harf dahi kezâ," "öyle ise kelime bir ma'nâyı müfîd lafızdır." Ve kezâlik "mevâlîd ya ma'dendir veya nebâttır veyahut hayvândır," "bunlardan her biri hâdistir," "öyle ise mevâlîd hâdistir" gibi.

İstikrâ' nâkıs ise zan ifade eder.

Kıyâs-ı mukassim sûretinden gayrıda istikrâ'-ı tâmm husûlü gāyet müte'assir ve belki hadd-i imtinâ' ve te'azzürdedir. Çünkü bir küllînin meselâ hayvânın cemî' efrâd ve cüz'iyyâtının ahvâlini yekân yekân tetebbu' edip kesb-i ıttılâ' âdetâ muhâldir. Bazı cüz'iyyâtına ıttılâ' ise hükm-i küllî ifâde etmez. Meselâ meşhûd ve ma'lûm olan hayvânâta nazaran küllî üzerine hükmolunarak "her bir hayvân mudğ hâlinde yani bir şeyi çiğner iken hep alt çenesini oynatıyor" denilse ez-cümle timsah tetebbu' ve müşâhede olunan hayvânâta mugāyir olduğu cihetle hâric kalır ve istikrâ' nâkıs olur. Ve kezâlik müşâhede olunan hayvânâta kıyâsen "her bir hayvânın dili dâhilden hârice doğru mümteddir" diye küllî üzerine hükmedilse filin dili ma'kûs yani hâricten dâhile doğru maklûben vâki' olduğundan bu hükümden hâric olup istikrâ' nâkıs olur.

Temsîl; hükmün illetinde iştirâkleri eclinden bir cüz'înin hâliyle diğer bir cüz'înin hâli üzerine istidlâldir. "Nebiz hamr gibi haramdır" denildikte nebiz ile hamr illet-i hurmet olan iskârda müşterek olduklarından hükm-i mezkûr üzere istidlâl temsîl olur.

5 Temsîle fukahâ "kıyâs" ve ulemâ-ı beyân "teşbih" ve mütekellimîn "kıyâsü'l-gā'ib ale'ş-şâhid" tesmiye ederler. [66]

Temsîl dahi istikrâ'-i nâkıs gibi zan ifâde eder.

Metâlib-i tasdîkıyyeyi tahsîl bâbında umde olan ancak kıyâstır.

Kıyâs; kazıyylerden mürekkeb bir delîldir ki her ne zaman ol kazıyyeler
10 teslîm ve kabûl olunur ise ondan bi'z-zât diğer bir kazıyye lâzım gelir.

"Âlem mütegayyirdir" ve "her bir mütegayyir hâdistir," "öyle ise âlem hâdistir" gibi.

Kıyâs iki kısım üzeredir yani "iktirânî" ve "istisnâ'î" diye iki nev'dir.

İktirânî; netîce veya nakīzı bi'l-fi'il kendisinde mezkûr olmayan kıyâs-
15 tır. Yani netîce veya netîcenin nakīzı kıyâsta mâddeten mezkûr olur amma hey'et-i mecmû'asıyla tertîb üzere bulunmaz. Şöyle ki mevzû'u bir mukaddimede ve mahmûlü diğer mukaddimede münderic bulunur. Zikrolunan misâl gibi.

İstisnâ'î; netîce veya nakīzı kendisinde bi'l-fi'il mezkûr olan kıyâstır.
20 Yani netîce veya nakīzı mâddeten ve sûreten hey'et-i mecmû'asıyla ale't-tertîb münderic bulunur.

"Şu görünen şey insân ise hayvândır," "lâkin inşandır," "öyle ise hayvândır" veyahut "lâkin hayvân değildir," "öyle ise insân değildir" gibi.

Fasıl: Kıyâsta Kaç Had ve Kaç Mukaddime Vardır ve Şekil ve
25 Darb Nedir ve Şekil Kaçtır? [67]

Kıyâs-ı ikrirânî bazen sırf hamliyyâttan terekküb eder ve "iktirânî-i hamlî" tesmiye olunur ve bazen şartiyyât-ı mahzadan ve bazen hamliyye ve şartıyyeden terekküb eder ve "iktirânî-i şartî" tesmiye olunur. Kısm-ı evvel ezherdir. Binâen aleyh onun beyânına iktisâr ve bâkīsi ona mukâyeseye ihâ-
30 le olundu.

Kıyâs-ı iktirânînin üç haddi vardır ki asgar, ekber, evsattır ve kıyâsın cüz'leri olan iki mukaddimesi vardır ki suğrâ ve kübrâdır ve müstelzim olduğu kazıyye vardır ki da'vâ ve netîce ve matlûb tesmiye olunur.

Matlûbun mevzû'u "hadd-i asgar" ve mahmûlü "hadd-i ekber" ve bu iki had beyninde vâsıta-ı indirâc olarak kıyâsın iki mukaddimesinde zikr ile tekrâr eden cüz'-i müştereke "hadd-i evsat" ve hadd-i asgarın bulunduğu mukaddimeye "suğrâ" ve hadd-i ekberin bulunduğu mukaddimeye "kübrâ" ve suğrâ ve kübrânın keyf ve kem yani îcâb ve selb ve külliyyet ve cüz'iyyet hasebiyle birbirlerine iktirânına "darb ve karîne" ve hadd-i evsatın suğrâ ve kübrâda vâki' hadd-i asgar ve hadd-i ekber üzerine tekaddümü veyahut ta'ahhürü veyahut birine tekaddümü ve diğerinden ta'ahhürü sûretleriyle vaz'ından hâsıl olan hey'et-i mecmû'a-ı te'lîfiyyeye "şekil" tesmiye olunur ve bu vechile mün'akid olan eşkâl dörttür.

Çünkü matlûb olan kazıyyede mahmûlün mevzû'a nisbeti mechûl oldukta tarafeynden her birine intisâbı ma'lûm olan bir şeyi tevsît eder ve iki ma'lûm olan nisbetten mechûl olan bir nisbet istihsâl olunur ki [68] matlûbdur. İmdi o tevsît olunan şey "hadd-i evsattır" ki hükmün illeti olup "neden" böyledir ve "ne için" böyle olsun diye îrâd olunan su'âle "zîrâ" ve "çünkü" gibi edât-ı ta'lîlden birine iktirânla cevâb vâki' olan şeydir. Meselâ "âlem hâdistir" da'vâsına ne için diye su'âle "çünkü mütegayyirdir" ve "her bir mütegayyir hâdistir" kavlinde olan "mütegayyir" ve kezâlik "âlemin vücûduna bir sebeb vardır" da'vâsına ne için diye su'âle "zîrâ hâdistir" cevâbında olan "hâdis" gibi. Ve illetin bilinmesi ma'lûl olan hükmün bilinmesini müstelzimdir.

İmdi hadd-i evsat, suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' ise yani hadd-i asgarın mahmûlü ve hadd-i ekberin mevzû'u vâki' olur ise şekl-i evvelden ve bunun aksi şekl-i râbi' ve her ikisinde mahmûl ise şekl-i sânî ve her ikisinde mevzû' ise şekl-i sâlistir.

Şekl-i evvelin tertîbi nazm-ı tabî'î yani muktezâ-yı akl üzere olduğundan "şekl-i evvel" tesmiye olunmuştur.[1] Ve metâlibi bi'z-zât müntic olduğundan

1 Çünkü netâ'ici tahsîlde muktezâ-yı nazm-ı tabî'î asgarın evsatta ve evsatın ekberde indirâcından asgarın ekberde indirâcı luzûmudur ki matlûb ancak budur.

yani netâ'ici beyyine olup eşkâl-i sâ'ire gibi beyyineye muhtâc olmadığından iktisâb-ı ulûm ve fünûnun mîzân ve mi'yârıdır. Şekl-i râbi' tab' ve selîkadan cidden ba'îd ve intâcı hafî ve gayr-ı zâhir olduğundan Câlînûs ve Fârâbî ve İbn Sînâ ve İmâm Gazzâlî onu terk ve i'tibârdan iskât etmişlerdir. [69]

Fasıl: Şekl-i Evvelin Şerâ'it-i İntâcı ve Durûb-i Münticesi

Şekl-i evvelin şerâ'iti; suğrâsı keyfen "mûcibe" ve kübrâsı kemmen "külliyye" olmaktır.

Suğrâ sâlibe olur ise asgar evsata ve evsat ekbere münderic olamayacağından ekber ile evsat üzerine vâki' olan hüküm asgara te'addî ve tecâvüz etmez. Binâen aleyh intâc hâsıl olmaz. Ve kezâlik kübrâ cüz'iyye olursa ekber ile mahkûm aleyh olan bazı, asgar üzerine mahkûm bih olan ba'zın gayrı olmak muhtemel idiğinden intâc hâsıl olmaz.

Mühmele cüz'iyye hükmünde olduğundan şekl-i evvele kübrâ vâki' olamaz. Amma mûcibesi suğrâ vâki'olur.

Mahsūsa/şahsıyye bazen külliyye hükmünde i'tibâr olunarak kübrâ vâki'olur.

Tabî'iyye dahi ulûmda müsta'mel olan akyise-i mu'teberenin suğrâsında hüküm efrâd üzerine olduğundan i'tibâr ve isti'mâlden sâkıttır. Amma suğrâda hüküm nefs-i tabî'at-i külliyye üzerine oldukta isti'mâl olunur. "İnsan nev'dir" ve "nev' küllîdir" "binâen aleyh insân küllîdir" gibi. Lâkin bu yolda isti'mâl nâdir *ve'n-nâdir ke'l-ma'dûm*.

Kıyâsın netîcesi mukaddimelerinin ehassına (ednâsına) tâbi'dir.

Cüz'iyye külliyyeden ve sâlibe mûcibeden ehass olduğundan kıyâsın bir mukaddimesi külliyye ve diğeri cüz'iyye bulundukta netîcesi cüz'iyye ve bir mukaddimesi mûcibe ve diğeri sâlibe oldukta netîcesi sâlibe ve mukaddimelerinde cüz'iyye ve sâlibe bulundukta netîcesi sâlibe-i cüz'iyye olur. Şekl-i evvelin darb-ı evvelinden gayrıda olan emsile-i âtiye gibi. [70]

Ma'lûm ola ki kıyâsın iki mukaddimesi cüz'iyye olmak ve kezâlik her ikisi sâlibe bulunmak hiçbir sûrette netîce vermez. Mukaddimelerde kazıyye-i külliyye ve mûcibe bulunmak lâzımdır. Ve illâ iki cüz'iyyede ve kezâ iki sâlibede indirâc ve intâc husûle gelmez.

Şekl-i evvelin durûb-i münticesi dörttür:

Darb-ı evvel; mûcibetân-ı külliyyetân, mûcibe-i küliyyeyi "her cisim mürekkebtir" ve "her mürekkeb muhdestir," "her cisim muhdestir."

Darb-ı sânî; mûcibe-i külliye sâlibe-i külliyye ile sâlibe-i külliyyeyi "her cisim mürekkebtir" ve "hiçbir mürekkeb kadîm değildir," "hiçbir cisim kadîm değildir."

Darb-ı sâlis; mûcibe-i cüz'iyye mûcibe-i külliyye ile mûcibe-i cüz'iyyeyi "bazı ecsâm mürekkebtir" ve "her bir mürekkeb hâdistir," "bazı ecsâm hâdistir."

Darb-ı râbi' mûcibe-i cüz'iyye sâlibe-i külliyye ile sâlibe-i cüz'iyyeyi "bazı ecsâm mürekkebtir" ve "hiçbir mürekkeb kadîm değildir," "bazı ecsâm kadîm değildir" gibi.

Şekl-i sânînin şartları; mukaddemleri, keyfen muhtelife yani biri mûcibe ve diğeri sâlibe ve kübrâsı kemmen külliyye olmaktır ve durûb-i münticesi şekl-i evvel gibi dörttür.

Darb-ı evvel; mûcibe-i külliyye sâlibe-i külliyye ile sâlibe-i külliyyeyi "her bir insân hayvândır" ve "hiçbir taş hayvân değildir," "hiçbir insân taş değildir."

Darb-ı sânî; evvelin aksi olup sâlibe-i külliyyeyi "hiçbir taş hayvân değildir" ve "her bir insân hayvândır," "hiçbir taş insân değildir." [71]

Darb-ı sâlis; mûcibe-i cüz'iyye sâlibe-i külliyye ile sâlibe-i cüz'iyyeyi "bazı hayvân insândır" ve "hiçbir feres insân değildir," "bazı hayvân feres değildir."

Darb-ı râbi' sâlibe-i cüz'iyye mûcibe-i külliyye ile sâlibe-i cüz'iyyeyi "bazı hayvân insân değildir" ve "her bir nâtık inşandır," "bazı hayvân nâtık değildir" gibi.

İmdi zâhir oldu ki şekl-i sânî ancak selbi müntictir ve darb-ı evvel ve sânîsi sâlibe-i külliyyeyi ve sonrakileri sâlibe-i cüz'iyyeyi intâc eder.

Şekl-i sâlisin intâcının şartı suğrâsı mûcibe ve iki mukaddimesinden biri külliyye olmaktır. Ve durûb-i münticesi altıdır. Evvelki üçü îcâb-ı cüz'î ve sonraki üçü selb-i cüz'î intâc eder.

Îcâbı intâc eden darbları ber vech-i âtidir.

Darb-ı evvel; mûcibetân-ı külliyyetân yani suğrâ ve kübrâdan her iki mukaddimesi mûcibe-i külliyye olup mûcibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "Her bir insân hayvândır" ve "her bir insân dâhiktir," "hayvândan bazısı dâhiktir" gibi.

Darb-ı sânî; suğrâsı mûcibe-i cüz'iyye ve kübrâsı mûcibe-i külliyye olup mûcibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "İnsandan bazısı mâşîdir" ve "her bir insân dâhiktir," "mâşîlerden bazısı dâhiktir" gibi.

Darb-ı sâlis; suğrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı mûcibe-i cüz'iyye olup mûcibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "İnsandan her biri hayvândır." [72] Ve "insândan bazısı dâhiktir," "hayvândan bazısı dâhiktir" gibi.

Selbi intâc eden darbları ber vech-i âtidir.

Darb-ı râbi'; suğrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı sâlibe-i külliyye, sâlibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "İnsandan her biri hayvândır" ve "insândan hiçbiri sâhil değildir," "hayvândan bazısı sâhil değildir" gibi.

Darb-ı hâmis; suğrâsı mûcibe-i cüz'iyye ve kübrâsı sâlibe-i külliyye olup sâlibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "İnsandan bazısı hayvândır" ve "insândan hiçbiri sâhil değildir," "hayvândan bazısı sâhil değildir" gibi.

Darb-ı sâdis; suğrâsı mûcibe-i külliyye ve kübrâsı sâlibe-i cüz'iyye olup sâlibe-i cüz'iyyeyi intâc eder. "İnsandan her biri hayvândır" ve "insândan bazısı kâtib değildir," "hayvândan bazısı kâtib değildir" gibi.

Şekl-i râbi'; bâlâda beyân olunduğu vechile muktezâ-yı tab' ve akıldan gāyet ba'îd olduğu için zikrinden sarf-ı nazar edildi.

Fasıl: Kıyâs-ı İstisnâ'î

Lâhika

Kıyâs-ı istisnâ'î dâ'ima iki mukaddimeden mürekkeb olur birisi bir kaziyye-i şartıyye-i muttasıla veya munfasıladan ibâret olup "mukaddime-i şartıyye" tesmiye [73] olunur; diğeri o mukaddime-i şartıyyenin iki cüz'ünden birinin aynı veya nakîzı olup "lâkin" veya "ancak" veyahut "hâlbuki"

gibi edevât-ı istisnâ'iyyeden biriyle bed' ve tasdîr olunarak zikrolunur ve ona dahi "mukaddime-i istisnâ'iyye" ıtlâk olunur.

Ve kıyâs-ı istisnâ'înin intâcına üç şey şart kılınır.

1. Mukaddime-i şartıyye mûcibe olmak 2. Mukaddime-i şartıyye muttasıla ise lüzûmiyye olmak ve munfasıla ise inâdiyye olmak 3. Mukaddime-i şartıyye, külliyye olmaktır. Zîrâ sâlibe veya ittifâkıyye veya cüz'iyye olur ise istilzâm bulunmaz. 5

Ve mukaddime-i şartıyyenin bir cüz'ünü vaz' ve isbât etmek yani bir cüz'ünün aynını istisnâ etmeye "vâzı'a" ve bu sûrette olan kıyâsa dahi "istisnâ'î-i müstakîm" tesmiye olunur. Ve mukaddime-i şartıyyenin bir cüz'ünü ref' ve selb etmek yani bir cüz'ünün nakīzını istisnâ etmeye "râfi'a" ve bu sûrette olan kıyâsa dahi "istisnâ'î-i gayr-ı müstakîm" tesmiye olunur. 10

Kıyâs-ı istisnâ'î bazen muttasıladan terekküb eder. O halde mukaddime-i şartıyyenin mûcibe-i külliyye-i lüzûmiyye olması şarttır tâ ki mukaddemin vaz'ı tâlînin vaz'ını ve tâlînin ref'i mukaddemin ref'ini istilzâm etsin. İmdi mukaddemin aynını istisnâ tâlînin aynını intâc eder. "Bu şey insân ise o hayvândır," "lâkin inşandır," "öyle ise o şey hayvândır" gibi. Tâlînin aynını istisnâ etmek netîce vermez. 15

Ve tâlînin nakīzını istisnâ mukaddemin nakīzını intâc eder. "Bu şey insân ise o hayvândır," "lâkin o şey hayvân değildir," "öyle ise o şey insân değildir" gibi. Mukaddemin nakīzını istisnâ tâlînin nakīzını intâc etmez. Amma insân ile nâtık ve dâhik ve tulû'-i şems ile nehâr misillü mukaddem ile tâlî beyninde müsâvât bulunduğu sûretlerde mukaddemin nakīzını istisnâ tâlînin nakīzını ve tâlînin aynını istisnâ mukaddemin aynını istilzâm ve intâc etmesi [74] husûs-i mâddeden neş'et edip kıyâstan münba'is olmadığı cihetle i'tibârdan sâkıttır. İ'tibar ancak küllî ve muttarid olan sûretleredir. 20 25

Kıyâs-ı istisnâ'î bazen munfasıladan terekküb eder. Bu halde mukaddime-i şartıyyenin mûcibe-i külliyye-i inâdiyye olması şarttır.

İmdi munfasıla, hakīkıyye ise yani mâni'atü'l-cem' ve'l-huluvv ise cüz'lerden her birinin ref'i diğerinin vaz'ını ve bi'l-aks birisinin vaz'ı diğerinin ref'ini müstelzim olur ki dört sûrettir. 30

1. "Ya şu aded çift olur veyahut tek olur" mukaddime-i şartıyyesinde mukaddime-i istisnâ'iyye zammiyle "lâkin çiftir, öyle ise tek değildir" ve "lâkin tektir, öyle ise çift değildir" ve "lâkin çift değildir, öyle ise tektir" ve "lâkin tek değildir, öyle ise çifttir" gibi.

5 Munfasıla mâni'atü'l-cem' ise onda vaz', ref'i intâc eder fakat ref', vaz'ı intâc etmez.

Şöyle ki cüz'lerden herhangi birinin aynını istisnâ diğerinin ref'ini yani nakīzını intâc eder ki iki sûrettir amma nakīzını istisnâ netîce vermez.

2. "Ya bu şey şecerdir veyahut hacerdir," "lâkin şecerdir, öyle ise hacer 10 değildir" "velâkin hacerdir, öyle ise şecer değildir" gibi.

Munfasıla mâni'atü'l-huluvv ise mâni'atü'l-cem'in aksine intâc eder yani herhangi bir cüz'ünün ref'i (nakīzını istisnâ) diğer cüz'ünün aynını intâc eder *ki iki bu dahi sûrettir*.[1] [75]

3. "Ya bu şey lâ-şecerdir veyahut lâ-hacerdir," "lâkin şecerdir, öyle ise ha- 15 cer değildir," "velâkin hacerdir, öyle ise şecer değildir" gibi. Amma cüz'lerden hiçbirisinin vaz'ı müntic değildir çünkü her iki cüz'ün bir mâddede sıdkan ictimâ'ları câ'izdir.

Lâhika

Ebvâb-ı mantık dokuz olup dördü "külliyyât-ı hams" ve "kavl-i şârih" ve 20 "kazâyâ ve ahkâmı" ve "min haysü's-sûret kıyâs" bâblarıdır ki zikrolundu. Bâkī beş bâbı dahi kıyâsın bi-hasebi'l-mâdde beş kısmından ibâret olup "sınâ'ât-i hams" tesmiye olunur ve onlar da "burhân," "hatâbe," "cedel," "şi'ir," "mugālata"dır ki ber vech-i âtî beyân olunur.

"Bâb-ı hâmis burhân" yakīni intâc için mukaddimât-ı yakīniyyeden 25 te'lîf olunan kıyâstır. Mukaddimât-ı burhân bazen nazariyye olur ve mukaddimât-ı zarûriyyeye müntehî olması lâbüd olur ve her hâlde kat'îyi netîce vermek için mukaddimeleri kat'iyye bulunur. Çünkü hakkın lâzımı dahi haktır.

1 Metinde yanlışlıkla bu şekilde yazılmış; "ki bu dahi iki sûrettir" şeklinde olması gerektiği açıktır.

Burhân ya “limmî” olur ki hadd-i evsat, ekberin asgara nisbetine zihinde ve hâricte illet olur yani hadd-i evsat hükmün zihnen ve hâricen illeti bulunur ki mü’essirden esere istidlâl etmektir. Ta‘affün-i ahlât ile hummâya ve ateş ile duhânın vücûduna istidlâl gibi.

Veya “innî” olur ki hadd-i evsat nisbet-i mezkûrenin ancak zihinde illeti olup hâricte olmaz. Hummâ ile ta‘affün-i ahlâta ve duhânı görüp ateşin vücûduna istidlâl gibi. 5

Yakīniyyât altı kısımdır. Birincisi kısım bedîhî-i celî ve bâkīleri bedîhî-i gayr-ı celîdir. [76]

1. Evveliyyâttır. “Bir ikinin yarısıdır” ve “kül cüz’den büyüktür” gibi ve evvelü’l-evveliyyât ve ecle’l-bedîhiyyât *en lâ yectemi‘âni’n-nefyü ve’l-isbât* ve *ez-zıddân lâ yectemi‘ân* ve *en-nakîzân lâ yectemi‘ân ve lâ yertefi‘ân*dır.[1] 10

2. Müşâhedâttır. Müşâhede aklın havâss-ı zâhireden birisi vâsıtasıyla hükmettiği kazâyâdan ise “hissiyyât” tesmiyye olunur, “şems muşrıkadır” ve “nâr muhrikadır” gibi. 15

Havâss-ı bâtıne vasıtasıyla ise “vicdâniyyât” tesmiye olunur, kişi kendinde olan havf ve tama‘ı ve açlık ve tokluğu ve ferah ve gamı bilmesi gibi.

3. Mücerrebâttır. Aklın tekerrür-i ihsâs vâsıtasıyla cezm ettiği kazıyyelerden ibârettir ki bir kıyâs-ı hafîyi müştemildir, “sulfat dâfi‘-i hummâdır” ve “Hint yağı müshildir” gibi. 20

4. Hadsiyyâttır. Aklın hads vâsıtasıyla hükmettiği kazıyyelerdir. Hads sür‘at-i intikâl demektir yani mebâdî ve metâlibin def‘aten zihinde sünûh ve tulû‘udur ve fikir gibi tertîb-i mukaddemât ile iki türlü hareket ve intikâle muhtâc değildir. Velhâsıl hadste intikâl def‘î ve fikirde tedrîcîdir. “Kamerin nûru şemsten müstefâddır” gibi. Tecrübe ve hads ile hâsıl olan ilim, sâhibinden gayrı üzerine huccet olmaz. 25

5. Haber-i şâ’i‘-i müstefîzdir. Kizb üzerine tevâtu’ ve ittifâkları âdeten muhâl olan bir takım eşhâsın ihbârât ve kesret-i şehâdâtı vâsıtasıyla aklın hükmettiği kazâyâdır ve bir kıyâs-ı hafîyi müştemildir. Mekke-i Mükerreme’nin ve Bağdat’ın vücûdu gibi. 30

1 Sırasıyla: Olumlama ve olumsuzlama bir arada bulunmaz; iki karşıt bir arada bulunmaz; iki çelişik bir arada bulunmaz ve ikisi birlikte ortadan kalkmaz.

Ve Resûl-i Ekrem ve Nebiyy-i Muhterem salla'llahu te'âlâ aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri nübüvvet iddi'â ettiler ve da'vâlarına mutâbık ve mü'eyyid birçok mû'cizât-ı bâhire izhâr buyurdular gibi. [77]

Haber-i müstefîz hisse müstenid umûrda cârîdir. Müşâhedeye müstenid olmayan umûrda mu'teber değildir ve akliyyât-ı sırfe gibi şeylerde cereyân etmez. Binâen aleyh vücûd-i Bârî Te'âlâ ve sıfât-ı celîlesi misillü mesâ'il onunla isbât olunamaz.

Haber-i müstefîzde muhbirlerin beş veya iki veya kırk veya yetmiş ilah... adedi gibi bir hadd-i mu'ayyeni şart olmayıp belki kā'ide ve zâbıtası şek ve ihtimâlin zevâliyle yakīn husûlüdür.

6. Kazâyâ kıyâsâtuhâ me'ahâdır ki kazâyâ fıtrıyyetü'l-kıyâs dahi tesmiye olunur. Tarafeyni tasavvur olundukta hadd-i evsatı zihinden gā'ib olmayan bir kıyâs vâsıtasıyla aklın hükmettiği kazıyyelerdir, "dört çifttir" gibi ki dört ve çift mefhûmlarını tasavvur ettikte zihinden gā'ib olmayıp hâzır bulunan bir hadd-i evsat sebebiyle, ki mütesâviyeyne inkısamdır, mefhûmunu dahi beraber tasavvur eder. Ve fi'l-hâl "dört çifttir çünkü mütesâviyeyne münkasımdır" ve "mütesâviyeyne münkasım olan her bir aded çifttir" diye bir kıyâs-ı hafî vâsıtasıyla akıl "dört çifttir" diye cezmen hükmeder.

"Bâb-ı sâdis: Hatâbe"dir ki mukaddimât-ı makbûle veya zanniyyeden te'lîf olunan kıyâstır.

"Makbûlât" mû'cizât ve kerâmât gibi bir emr-i semâvî sebebiyle kendisine i'tikâd ve hüsn-i zan olunan enbiyâ ve evliyâdan veyahut mezîd-i ilm ve dîn ve takvâsına i'timâd olunan ulemâ ve sulehâdan me'hûz olan kazıyyelerdir. Ve bazen ale'l-ıtlâk ahz olunur emsâl-i sâ'ire gibi. (Darb-ı meseller.)

"Zanniyyât" hükm cânibinin tercîhi sebebiyle yani taraf-ı râcih ile aklın hükmettiği kazıyyelerdir. [78]

"Gece karanlıkta dolaşan bekçidir" gibi.

Hatâbenin fâ'idesi nâsı fi'il-i hayra tergīb ve fi'il-i şerden tenfîrdir. Mekârim-i ahlâka tergīb husûsunda mesâkı'-ı hutebâ ve vü''âzın te'sîri gayr-ı münker ise de ancak diğerinden hemân aynen istinsâh edilmiş gibi

birtakım ebyât, kelimât-ı mübtezileden te'lîf olunan hitâbeler de el-hak *ebred min yah*[1] olur.

"Bâb-ı sâbi' cedel"dir ki mukaddimât-ı meşhûre veya müsellemeden te'lîf olunan kıyâstır.

"Meşhûrât" ya umûm-i nâs beyninde meşhûr ve musaddak olur tahsîl-i ilm ve kemâl lâzımdır ve fukarâya müvâsât ve mu'âvenet etmek müstahsendir ve zu'afâya ikrâm etmek vâcibtir gibi. 5

Veyahut bir tâ'ife-i mahsûsa indinde meşhûr olur ve diğer tavâ'ife göre meşhûr olmaz mesâ'il-i mu'tekade gibi. Velhâsıl "şöhret" ezmine ve emkine ve âdât ve sınâ'âtın ihtilâfı hasebiyle muhtelif olan umûrdandır. 10

"Müsellemât" hasmın 'indinde müsellem olan kazıyyelerdir ki munâzara ve mübâhasede kelâm onun üzerine binâ edilir ve ilzâm husûsunda ona istinâd olunur.

Efendimiz salla'llahu te'âlâ aleyhi ve sellemin mû'cizât ve mi'râcını inkâr eden hasımlara karşı onların müsellemleri olan mû'cizât ve mi'râc-ı Mûsâ ve Îsâ aleyhime's-selâma istinâd olunduğu gibi. 15

"Cedelden" garaz mücâdil olan kimse kendi vaz'ını hıfz edip mülzem olmamak veya hasmın vaz'ını hedm edip onu ilzâm etmektir.

"Bâb-ı sâmin şi'ir**"**dir ki nefsin hoşlanıp münbasıt olacağı [79] veyahut nefret edip münkabız olacağı mukaddimât-ı muhayyeleden te'lîf olunan kıyâstır. Mezmûm olan bir şeyi memdûh ve makbûl olan nesneyi makdûh göstermek şi'irin hâssasındandır. 20

Kudemâ şi'irde ancak tahyîl üzere iktisâr edip vezni i'tibâr etmediler ve bazıları her ikisini şart ve bazıları yalnız vezni şart ettiler ve her hâlde kelâm-ı mevzûn-i muhayyeli savt-ı hasen ve îkā'-ı mahsūs üzere terennümde nefse ziyâde te'sîri cây-ı inkâr değildir. 25

Ma'lûm ola ki burhân ve hatâbe ve cedel ve şi'irin mukaddimâtı nefsü'l-emirde birbirlerine mütedâhildir, ta'ayyün ve imtiyâzları ancak kayd haysiyetleriyledir. Binâen aleyh burhânın mukaddimâtı meşhûre olsa bile yakīniyye olmak üzere ahz olunur ve müselleme olması vâcib olur. 30

---

1 Buzdan soğuk, anlamında bir deyim.

Ve hatâbenin mukaddimâtı vâki' ve nefsü'l-emirde yakīniyye veya meşhûre veya müselleme olsa bile makbûle veya maznûne olmak üzere ahz olunur.

Ve cedelin mukaddimâtı nefsü'l-emirde yakīniyye belki evveliyye olsa bile meşhûre olmak üzere ahz olunur.

Ve şi'irin mukaddimâtı yakīniyye olsun veya meşhûre veya makbûle veya maznûne olsun ve gerek sâdıka ve gerek kâzibe olsun nefiste mü'essir olmak haysiyetiyle ahz olunur.

"Bâb-ı tâsi' mugālata"dır ki hak olmadığı hâlde hakka şebîh olan mukaddimâttan te'lîf olunan kıyâstır buna safsata denir.

Duvarda menkūş olan sûret-i ferese işaret edip "bu ferestir" ve "her bir feres sâhildir" "öyle ise bu sâhildir." Ve kezâlik "insân hayvândır" ve "hayvân cinstir" "öyle ise insân cinstir" gibi. [80]

Veyahut mukaddimât vehmiyye-i kâzibeden te'lîf olunur. "Her mevcûd bir cihet ve mekândadır" ve "verâ-i âlemde fezâ' gayr-ı mütenâhî vardır" gibi.

Bu kısım mugalata dahi tâlib-i hak olan hakîme karşı îrâd olunursa "safsata" ve isti'mâl eden kimseye de "sûfistâ'î" ve ehl-i cedele mukābil serd olunursa "müşâgabe" ve isti'mâl edene "müşâgib" tesmiye olunur.

Ve mugalatanın her iki kısmı kıyâs-ı fâsid olup ne yakīn ifâde eder ve ne de zannı. Belki mücerred şek ve şübhe-i kâzibe îrâs eder ve fesâdı ya sûretten neş'et eder meselâ şekl-i evvelde suğrâ sâlibe ve kübrâ cüz'iyye olmak ve sâ'ir şerâ'iti bulunmayan kıyâslar gibi. Veyahut mâddeden münbe'is olur, matlûb kıyâsın mukaddimesi olmak yani da'vâ delîlden cüz' kılınarak "musâdere ale'l-matlûb" dedikleri fesâd gibi.

Safsatadan garaz hasmı tağlît ve tebkîttir ve en büyük fâ'idesi sem-i kā'ilden hazer gibi bilip ihtirâz etmektir.

Şiir:

عرفت الشر لا للشر لكن لتوقيه فمن لا يعرف الخير من الشر يقع فيه[1]

Zikrolunan sınâ‘ât-ı hamsden umde ancak burhândır.

Her ilm nefs-i mesâ’ilinden veyahut mesâ’ilini edillesiyle tasdîk ve isbâttan veyahut mesâ’ilini idrâk ve tasdîkin tekerrürüyle hâsıl ve takarrür eden “meleke”den ibârettir. 5

Ve’l-hamdü lillâhi rabbi’l-‘âlemîn ve’s-salâtü ve’s-selâmü alâ resûlihî Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecma‘în.

---

1 Tercüme:

Şerri şer için değil ondan korunmak için öğrendim
Onu hayırdan ayırt edemeyen içine düşer de farkında olmaz.

HÂTİME

İlm-i âdâb-ı bahs ve münâzaranın birtakım usûl ve kavâi'di beyânındadır ki kavâ'id-i mezkûre, münâzaranın medârı olup münâzırîn beyninde cârî olan münâzarât-ı cüz'iyye ve husûsiyyeden hiçbiri ondan hâriç kalmaz. [81]

Mukaddime
Bazı ıstılâhât beyânındadır

"Bahs ve münâzara" hak zâhir olmak için iki cânibten yani mu'allel ve sâ'ir tarafından kelâmı müdâfa'a etmektir.

Münâzaradan maksat izhâr-ı hak ve savâbtır. Bahs ve münâzara bir ma'nâya müterâdiftir.

Cedelde mücâdilin garazı izhâr-ı hak olmayıp ancak hasmını ilzâm için müdâfa'adan ibârettir. Şöyle ki mücâdillerden her birinin garazı kendi makālini hak olsun bâtıl olsun hıfz etmek ve hasmının makāli hak olsun bâtıl olsun hedm ve ibdâl ile tağlît ve iskât eylemektir.

İlm-i âdâb-ı münâzara, ki ona ilm-i sınâ'âti't-tevcîh dahi tesmiye olunur, bahsin sahîhini sakīminden temyîz için vaz' olunmuş bir fendir.

İlm-i âdâb men' ve nakz ve mu'âraza gibi ebhâs-ı külliyyenin müvecceh ve makbûl olup olmamak hasebiyle ârız olan ahvâlinden kendisinde bahsolunan bir ilimdir.

Mevzû'u; ebhâs-ı külliyyedir.

Garazı; ebhâs-ı cüz'iyyenin ahvâlini bilmektir.

Gāyet ve fâ'idesi; ebhâs-ı cüz'iyyede hatâdan ismettir. [82]

"Delîl" mantıkta zikrolundu.

Mukaddime; delîlin sıhhati kendi üzerine tevakkuf eden hakīkaten veya hükmen bir kazıyyedir.

Hakīkaten kazıyye; delîlin cüz'leri olan suğrâ ve kübrâsı gibi ki asl-ı delîl bunlara mütevakkıftır.

Hükmen kazıyye; îcâb-ı suğrâ ve külliyyet-i kübrâ ve bunların gayrı mantıkta zikrolunan şerâ'iti gibi ki sıhhat-i delîl onlara mütevakkıftır.

Takrîb; delîli matlûbu müstelzim olur vech üzere sevk etmektir. Delîl da'vâyı müstelzim olmaz ise takrîb tâm olmaz.

Tevcîh; münâzır olan kimse kelâmını hasmının kelâmına mukābil ve onu dâfi' olur sûrette îrâd etmektir. 5

Müdde'î ve mu'allil ve müstedill ve mucîb; bir ma'nâya karîb olup hükmü delîl veyahut tenbîh ile isbât için nasb-ı nefs edip hükmün sıhhatini iltizâm eden kimsedir.

Her bir müdde'î da'vâsını bir delîl ile isbât etmekle mükelleftir. Delîlsiz da'vâ tahakkümdür. Tahakküm ise gayr-ı mesmû'dur, meğerki müdde'â bedîhî ola. 10

Nâkil; kelâm-ı menkūlün sıhhatini iltizâm etmeyerek gayrıdan hikâye eden kimsedir.

Nâkil menkūlünün sıhhatini iltizâm eder ise müdde'î olur ve kendisine i'tirâz teveccüh eder ve illâ yalnız tashîh-i nakl etmesi taleb olunur. [83] 15

Sâ'il/mu'teriz; hükmü hedm için nasb-ı nefs eden kimsedir ki su'âline göre mâni', nâkız, mu'ârız denir.

Su'âl; iki kısımdır: Birisi "istifsârîdir" müsteftînin müftîden ve tilmîzin mu'alliminden hall-i işkâl için vâki' olan su'âli gibi ki münâzaraya dâhil değildir. 20

Ve diğeri "i'tirazî"dir ki münâzarada vâki' olan su'âllerdir.

Su'âl ve cevâbtan her biri ikişer kısım olup tahkīk kastolunur ise "tahkīkī" ve mücerred galebe kastolunursa "cedelî ve ilzâmî" tesmiye olunur.

Fenn-i münâzarada mezkûr olan vazâ'if-i mu'tebere üçtür ki men' ve nakz-ı icmâlî ve mu'ârazadır ve üçüne birden munû'-i selâse ıtlâk olunur. 25

Men' ve mümâne'a ve münâkaza ve nakz-ı tafsîlî elfâz-ı müterâdife olup hasmın delîlinin bir mukaddime-i mu'ayyenesini veyahut mutlakan bir mukaddimesini isbât için ondan delîl talep etmektir.

Mâni‘ eğer yalnız “falan mukaddimeniz memnû‘dur” veyahut “gayr-ı müsellemdir” veyahut *lâ nüsellimü* ve *aleyke'l-beyân* ve “beyânı matlûbtur” gibi bir ta‘bîrle iktifâ eder ise “men‘-i mücerred” tesmiye olunur.

Ve eğer ba‘de'l-men‘ “ne için câ'iz değildir ki öyle olmasın da böyle olsun 5 meselâ o şey hayvân olmasın da ağaç olsun” gibi bir şey ilâve eder ise “men‘ me‘a's-sened ve men‘-i müstenid” tesmiye olunur. [84]

Sened/müstenid; men‘ini takviye garazıyla mâni‘in zikrettiği şeydir.

Tenvîr-i sened; senedi tavzîh için zikrolunan şeydir.

Hal; men‘in bir nev‘-i mahsūsu olup mu‘allilin mevzi‘-i galat ve menşe-i 10 hatâsını yani nereden yanıldığını ta‘yîn ve beyân etmektir. “Söylediğin şey galattır. Sebeb ve menşe'i dahi falan mukaddimeden falan ma‘nâyı fehm etmektir, o ise galattır” gibi.

Nakz-ı icmâlî-i tahkīkī; delîlin fesâd ve butlânını şâhid ikāmesiyle da‘vâ etmektir.

15 Şâhid; delîlin fesâdına delâlet eden şeydir.

Nakz-ı icmâlî; şâhid i‘tibariyle iki kısımdır.

Birisi mu‘allilin delîli, müdde‘âsının gayrı bazı suver ve mevâdda cârî iken hükm-i müdde‘âsının tahallüf ettiğini beyânla nakzdır.

Diğeri delîli devr ve teselsül ve ictimâ‘-ı nakīzeyn ve zıddeyn ve irtifâ‘-ı 20 nakīzeyn ve sâ'ir bedâhet-i akliyyeye tesâdüm etmesi gibi bir fesâdı müstelzim idiğini beyânla nakzdır.

Delîlin cereyânı; delîl bir mâddede bir hükm iktizâ etmesidir.

Hükmün tahallüfü; delîl onu iktizâ ettiği hâlde sûret-i vâkı‘ada o hükmün intifâsıdır.

25 Fesâd ve butlân; fenn-i münâzara ıstılâhında müterâdiftir, fukahâ indinde değildir. [85]

Tesâmüh ve müsâmaha; lafızdan zâhir ve mütebâdir olan ma‘nânın gayrı bir ma‘nâ kastetmektir.

Tahrîr-i merâm; lafızdan gayr-i zâhir olan bir ma‘nâ-yı mecâzî kastolunduğunu beyân etmektir. “Âmm” olan lafızdan “hâss” kastetmek gibi. Bu da ancak karîne ve alâka-i mu‘tebere bulunmasıyla meşrûtttur.

Tahrîr-i merâm ancak mecâz ve kinâye misillu hilâf-ı zâhir bir nev‘-i müsâmahalı bulunan elfâz ve ibârâtta cârî olur. 5

Hasmın delîlini şâhid ve delîl getirmeyerek nakz etmek yani bir vech ve sebeb beyân etmeyerek “senin bu delîlin bozuktur” demek mükâberedir. Mükâbere ise mesmû‘ değildir.

Nakz-ı icmâlî dört yerde cârîdir ki “ta‘rîfi nakz” “taksîmi nakz” “delîli nakz” “ibâreyi nakz”dır. 10

Mu‘âraza-ı tahkīkıyye; hasmın delîl ikāme eylediği müdde‘âsının hilâfına delîl ikāme etmektir. “Mukābeletü’d-delîl bi-delîli’l-hilâf” demektir.

Mu‘âraza üç kısımdır. Mu‘ârızın delîli mâddeten ve şeklen mu‘allilin delîlinin aynı ise “mu‘âraza bi’l-kalb” ve yalnız şeklen aynı ise “mu‘âraza bi’l-misl” ve eğer şeklen veyahut ne şeklen ve ne mâddeten aynı olmaz ise 15 “mu‘âraza bi’l-gayr”dır. Ve diğer i‘tibâra nazaran mu‘âraza iki kısımdır. Mu‘âraza delîli, müdde‘ânın delîline mukābil ise “mu‘âraza fi’l-müdde‘â” ve delîlin mukaddimesine mukābil ise “mu‘âraza fi’l-mukaddime” tesmiye olunur. [86]

Gasb; sâ’ilin, men‘i sahîh olan şeyi men‘ ile iktifâ etmeyip butlânı üze- 20 rine istidlâl etmesidir ki istidlâl mu‘allilin vazîfesi iken onun vazîfesini gasbetmiş olur. Bazıları onu müvecceh gördüler.

Ta‘annüt; hasmın zilletini taleb etmektir.

Mükâbere; izhâr-ı savâb ve fasl-ı da‘vâ kast olunmayıp ilzâm-ı hasmla izhâr-ı fazl için mesele-i ilmiyyede gayr-ı müvecceh sûrette münâza‘a et- 25 mektir.

Taassub; delîl zâhir iken inâden kabûl etmeyip haktan udûl etmektir ki bir nev‘ mükâbere demektir.

Men‘; ma‘nâca e‘amm, ve nakz [ve] mu‘ârazadan ehven ve eslemdir. Çünkü men‘de *lâ nüsellimü* ve *aleyke’l-beyân* deyip bâr-ı girân-ı istidlâli 30

müdde'îye tahmîl etmek ve nakz ve mu'ârazada şâhid ve delîl getirmek külfeti ve sâ'il iken müstedil olup yakayı elevermek mihneti var. Men' ise bu külfetten âzâde olup şâhid ve delîl getirmek vâcib değildir.

Ma'lûm ola ki bir şey söylendikte o şey ya ta'rîftir veya taksîmdir veya tasdîktir veya mürekkeb-i nâkıs veya müfred veya inşâ'dır. Ve suver-i mezkûrenin cümlesinde kā'il ya nâkildir veya gayr-ı nâkildir. Müfred ve inşâ'da münâzara mümkün değildir. Ve mürekkeb-i nâkıs terkîb-i tavsifîlerde olduğu gibi kazıyyeye kayıt vâki' olur ise ma'nen tasdîk olup onda münâzara hükmü [87] cârî olduğundan sâ'il için onu men' etmek câ'iz olur. Ve illâ müfred ve inşâ' gibi onda da münâzara mümkün olmaz. "Hâlid'in kitabı" ve "on beş" misillu terkîb-i izâfî ve terkîb-i ta'dâdî gibi.

Îzâh için her vazîfeden birkaç misal ber vech-i âtî îrâd olunur.

Ta'rîfte Cârî Vazîfe

Sâ'il için ta'rîfâtta bulunması lâzım gelen şerâ'iti taleb etmek ve bu ta'rîfte falan şart bulunmamıştır diye onu nakz-ı icmâlî ile nakz etmek vardır. Lâkin ta'rîfler, mu'arrifi zihinde tasvîr-i mahzdan ibâret ve taksîmler gibi tasavvur kabîlinden olduğundan yalnız nakz-ı icmâlî cârî olur, men' (nakz-ı tafsîlî) ve mu'âraza ta'alluk etmez. Meğerki sâhib-i ta'rîf, bu ta'rîf mu'arrefin lügaten veyahut örfen veya ıstılâhan mefhûmudur gibi bir hükm-i sarîh veyahut bu ta'rîf sâ'ir ta'rîflerden ahsen ve efdaldir veyahut bu ta'rîf haddir deyip ke-ennehû onda zikrolunan âmmın cins ve hâssın fasıl idiğini veyahut resmdir deyip zikrolunan âmmın cins ve hâssın fasıl idiğini veyahut resimden deyip zikrolunan cüz'lerin araziyyâttan idiğini hükm-i zımnî olarak iddi'â etmiş ola. O halde mu'teriz tarafından her biri *lâ nüsellimü* deyip nakz-ı tafsîlî ile men' olunabilir. Ve mu'arrif dahi müdde'âsını isbâta mecbûr olur.

Ta'rîflerde lâzım olan şerâ'iti mantıkta beyân olunduğu vech üzere ta'rîf mu'arrefe umûm ve husûs cihetinde müsâvî [88] olmak lâkin ma'rifet ve cehâlette müsâvî olmayıp ta'rîf mu'arreften eclâ ve evzah olmak yani eczâ-i ta'rîf mu'arreften evvel muhâtabın ma'lûmu bulunmak ve bi-lâ karîne elfâz-ı mecâziyye ve müştereke isti'mâl olunmamak ve mu'arreften e'amm veyahut ehass veya mübâyin olmamak ve devr ve teselsül ve ictimâ -ı nakīzeyn gibi bir muhâli istilzâm etmemektir.

Ta‘rîfe i‘tirâz ancak onun butlânını iddi‘â ve ol da‘vâ üzerine istidlâl ile olur ve mâdde-i nakz nefsü'l-emirde mütehakkık olmak lâzım gelir. Ve illâ bi-lâ şâhid ta‘rîfi nakz etmek mücerred inâd ve mükâbere olur. Bu ecildendir ki nâkızu't-ta‘rîf müstedil yani ta‘rîfi nakz eden kimse müstedildir demişlerdir.

Meselâ "insân zencidir" diye ta‘rîf edilse nâkız bu ta‘rîf beyaz insânlara şâmil olmadığından efrâdını câmi‘ değildir veyahut "insân hayvândır" diye ta‘rîf kast edilse nâkız bu ta‘rîf feres ve bakar misillülere de şâmil olduğundan ağyârını mâni‘ değildir veyahut "insân ebyazdır" diye ta‘rîf edilse nâkız bu ta‘rîf ağyârını mâni‘ ve efrâdını câmi‘ değildir ve kezâlik "ateş letâfette nefs-i nâtıkaya benzer bir şeydir" diye ta‘rîf edilse nâkız bu ta‘rîf mu‘arreften ahfâdır diye ta‘rîfi nakz ve ibtâl eder. Şöyle ki zikrolunan nakz sûretlerinin her birinde bir kübrâ zammederek "her bir ta‘rîf ki şânı böyle ola, menkūzdur, öyle ise bu ta‘rîf menkūzdur" diye istidlâl eder. [89]

Sâhib-i Ta‘rîf Tarafından Cevâb

Nâkızın istidlâlinde zikredildiği suğrâsı iki kazıyye hükmünde olduğundan meselâ "bu ta‘rîf mu‘arrefin efrâdını câmi‘ değildir" demesi "falan mâdde mu‘arrefin efrâdındandır" ve me‘azâlik "bu ta‘rîf ona şâmil değildir" ve kezâlik "bu ta‘rîf mu‘arriefin ağyârını mâni‘ değildir" demesi "falan mâdde mu‘arrefin ağyârındandır" ve me‘ahazâ "bu ta‘rîf ona şâmildir" diye iki kazıyye demek olduğundan "müveccih" yani sâhib-i ta‘rîf bu iki kazıyyeden gözü kestiğini men‘ eder veyahut câmi‘ olmayan veya mâni‘ olmayan ta‘rîflerin bâtıl olması memnû‘dur. Çünkü bu ta‘rîf, ta‘rîf bi'l-ehass ve ta‘rîf bi'l-e‘amm câ'iz görülmesine mebnîdir veyahut mu‘arrefi sâ'irlerden fi'l-cümle temyîz maksûddur diye nâkızın kübrâsını dahi men‘ edebilir. Ve alâ kile't-takdîreyn nâkız müstedil olup müveccih dahi mâni‘ olmuş olur.

Fenn-i münâzara erbâbı beyninde nâkızu't-ta‘rîf müstedil ve müveccihe mâni‘ yani ta‘rîfi nakz eden kimsenin vazîfesi istidlâl etmek ve onu tevcîh eden kimsenin vazîfesi dahi mâni‘ olmaktır diye müştehir olan kelâmın ma‘nâsı budur ki zikrolundu.

Bir Şeyin Cüz'iyyât veya Eczâsını Beyânda Cârî Vazîfe

Bir şeyin aksâmını beyân iki kısım olup birincisi mefhûm-ı [90] küllîyi envâʻ ve cüz'iyyâtına hasr ve taʻdâdla tahlîl etmektir kelimenin ve hayvânın ve cismin envâʻ ve cüz'iyyâtını beyân u taʻdâd gibi.

İkincisi cüz'lerden mürekkeb olan küll-i mecmûʻun eczâsına inhisârını beyânla tafsîl ve tefrîk etmektir, bir binânın büyût ve hacerâtını ve divânın eczâsını ve bir kitâbın ebvâb ve füsûlünü beyân gibi.

Küllî ve külden her birine "maksim" ve "mevrid-i kısmet" ve cüz'iyyât ve eczâdan her birine "kısım" ve maksime dâhil iken aksâm meyânında zikr u beyân olunmayan şeye "vâsıta beyne'l-aksâm" ve aksâmdan her birine diğerine nisbeten "kasîm" ıtlâk olunur.

Mefhûm-i küllî, aksâmından her birine nazaran mutlakan eʻamm ve aksâmından her biri maksime nazaran haml ve tahakkuk hasebiyle mutlakan ehass olur. Hayvân ile kısmı olan insân ve feres ve kelime ile isim ve fiʻil ve harf beyninde olduğu gibi.

Kısm-ı sânîde maksim yani mecmûʻ-ı mürekkebten ibâret olan "küll" aksâmı üzerine sâdık olmaz. Çünkü küll, cüz'ü üzerine haml olunamaz. Binâen aleyh aksâm beyninde bi-hasebi'l-haml tebâyün olduğu gibi her bir kısım dahi maksime nazaran bi-hasebi'l-haml mübâyin olur. Kitâb ile ebvâb ve füsûlu ve aşere ile âhâdı ve dâr ile eczâsı beyninde olduğu gibi.

İmdi sâ'il "falan kısım maksimden iken aksâmda zikrolunmadığından aksâmı câmiʻ ve hâsır değildir, vâsıta mevcûdedir" diye nakz eder. [91]

Veyahut "falan kısım, maksimde dâhil değil iken aksâma dercolunarak zikrolunmuştur. Bu ise bir şeyi gayr ve mübâyinine tefrîktir ki bâtıldır" diye nakz eder. Taʻrîfte olduğu gibi burada dahi "nâkız" olan kimse müstedildir yani vazîfesi istidlâl olduğundan mâdde-i nakz mütehakkık olmak lâzımdır.

Ve tevcîh eden kimse dahi mâniʻdir yani vazîfesi menʻ olduğundan "mâdde-i nakz diye îrâd olunan kısmın maksimden olması memnûʻdur" veya "maksimden olmaması memnûʻdur" veyahut "aksâma duhûlü memnûʻdur" veyahut "aksâma dâhildir, adem-i duhûlü memnûʻdur" veyahut "hasr-ı matlûb değildir" veyahut "mâdde-i nakz olan şey nadirdir" diye

men'-i mücerrred veya men'-i müstenid olarak men' eder. Veyahut maksimden veya aksâmdan maksadı ne olduğunu tahrîr ile cevâb verir. Ve bu makāmda dahi ta'rîfte olduğu gibi yalnız nakz cereyân eder. Meğerki bir da'vâ edilmiş ola. O hâlde men' ve mu'âraza vazîfeleri dahi cârî olur.

İbârede Cârî Vazîfe

İbâre dahi muselâ "lügat ve sarf ve nahiv ve belâgattan falan kā'ideye muhaliftir" diye nâkız tarafından mâdde-i nakz beyân olunarak nakz edilir. Meselâ "üzüm çavuş" kā'ide-izâfete ve "ulemâlar ve talebeler" kā'ide-i cem'e muhâliftir denir. Ve müveccih tarafından dahi kābil-i te'vîl ve tevcih [92] ise işbu muhâlefet men' edilir. Nâkızu'l-ibâre müstedil ve müveccihe mâni'dir.

Nakle Müte'allik Vazîfe

Mücerred bir şeyi nakleden kimseden tashîh-i nakil etmesi taleb olunur.

Meğerki ma'lûm ve müsellem buluna. Ancak sâbit ve meşhûrun hilâfını nakil meselâ "inde'l-Hanefiyye hurûc-i dem nâkız-ı vüzû' değildir" veyahut "indeş'ş-Şâfi'iyye nâkızdır" gibi bulunur ise havâle-i sem'-i i'tibârdan sâkıt olur.

Nâkil olan kimse dahi naklini rivâyet ettiği şahıs veya kitâbı ihzâr ile isbât edip uhdesinden halâs olur.

Mesâ'ilde Cârî Vazâ'if

Mu'allil olan kimse bahsi tahrîr ve mezhebi takrîr ve beyân sadedinde oldukça, ona hiçbir vechile men' ve i'tirâz teveccüh etmez. Mevzi'-i bahs ve da'vâyı takrîr ve îzâhdan sonra isbât-ı müdde'â için delîl taleb olunur. Delîl ikmesine şürû' ettikte hasm onun serd ettiği mukaddimâttan suğrâ veya kübrâ gibi bir mukaddime-i mu'ayyenesini veyahut ale't-tayîn her iki mukaddimesini *lâ nüsellimü* veya a*leyke'l-beyân* ve memnû'dur veya müsellem değildir gibi bir ta'bîrle men' eder ise bu vechile i'tirâza men' ve munâkaza nakz-i tafsîlî tesmiye olunur ve mâni', şâhid getirmeye muhtâc olmaz. Ba'de'l-men'[93] men'ini te'yîd ve takviye için bir şeyi zikr eder ise ona dahi sened ve müstenid ve bi-lâ sened îrâd olunan men'e men'-i

mücerred ve senedle olunan men'e men' me'a's-sened ve men'-i müstenid tesmiye olunur. Ve ba'de'l-men' zikrolunan senede mucîb tarafından i'tirâz teveccüh etmez ve sened üzerine kelâm edilmez. Meğerki mâni' senedin men'e (memnû'un nakîzına) müsâvâtını iddi'â ede. O hâlde i'tirâz olunabilir. Çünkü sened men'in melzûmu ve men'in sübûtu onun lâzımıdır. Melzûmun intifâsı lâzımın intifâsını müstelzim olmayıp lâkin senedin men'e müsâvâtı takdîrinde intifâsıyla men'in intifâsı lâzım gelir. Ve ekseriyyen sened, men'e müsâvî olarak zikrolunur. Bu ecildendir ki sened üzerine kelâm etmek şâ'i'dir.

Mu'allilin vazîfesi memnû'u bir delîl ile isbât veya sübûtuna tenbîh etmektir. Meselâ "âlem hâdistir" müdde'âsını sâ'il *lâ nüsellimü* diye men' ettikte mu'allil "çünkü âlem mütegayyirdir" ilah… diye müdde'âsını isbât eder. Ve eğer "âlem mütegayyirdir" mukadimesi memnû'dur der ise mu'allil dahi füsûl-i erba'a ve âsâr ve havâdis-i yevmiyyenin müşâhede olunduğunu zikr ile mukaddime-i memnû'anın sübûtuna tenbîh eder.

Sened memnû'un nakîzına nisbeten ihtimâl-i aklî ile beş kısımdır. Şöyle ki sened, men' olunan şeyin nakîzına nazaran ya müsâvî veya ehass-ı mutlak veya e'amm-ı mutlak veya e'amm min vech veya mübâyin olur. Meselâ "şu karartı dâhik değildir" "çünkü o insân değildir" [94] dediğimizde sâ'il "onun insân olmadığını teslîm etmem, câ'iz ki o şey nâtık olsun" dese "insân olmaması memnû'" ve onun nakîzı (insân olması) ve "nâtık" dahi ona müsâvî bir sened olur.

Ve "câ'iz ki o şey zenci olsun" dese mutlakan ehass ve "câ'iz ki hayvân olsun" dese mutlakan e'amm ve "câ'iz ki ebyaz olsun" dese min vechin e'amm ve "câ'iz ki hacer olsun" dese mübâyin olur. Mübâyin ve min vechin e'amm olan senede istinâd câ'iz olmadığı gibi ibtâli dahi mu'allile nâfi' değildir. Müsâvî ve mutlakan ehass olan senede istinâd câ'izdir. Lâkin sened-i ehassı ibtâl mu'allile nâfi' değildir ve sened-i müsâvîyi ibtâl nâfi' ve da'vâsını müstelzimdir.

Ve mutlakan e'amm olan senede istinâd câ'iz değil ise de lâkin mu'allilin onu ibtâl etmesi kendisine nâfi'dir.

Nakz-ı İcmâlî Sûretiyle İʿtirâzın Beyânı

Hasm mukaddime-i gayr-i muʿayyeneyi menʿ ederek "delîliniz cemîʿ mukaddimâtıyla sahîh değildir zîrâ daʿvânızın gayrı falan mâddede dahi cârî olup hükm-i müddeʿânız onda muhteliftir" veyahut "devr ve teselsül ve ictimâʿ-ı nakîzeyn gibi bir muhâli müstelzimdir" ve "her bir delîl ki böyle ola bâtıldır" diye cereyân ve tahallüf veya istilzâm-ı muhâl gibi delîlin cihet-i halelini beyân eder ise buna "nakz-ı icmâlî" tesmiye olunur ve vech-i halele şâhid zikretmedikçe mesmûʿ olmaz. [95]

Mucîbin Vazîfesi

Nâkızın suğrâsı "delîliniz falan mâddede cârîdir" ve "hükm-i müddeʿâ mütehalliftir" ve kezâlik "delîliniz falan mâddeyi müstelzimdir" ve "o mâdde muhâldir" diye hükmen iki kazıyye bulunduğundan, mucîb olan kimse dahi bu kazıyyelerden gözüne kestirebildiğini menʿ eder yani delîlin mâdde-i nakzda cereyânını veya hükmün onda tahallüfünü ve kezâlik mâdde-i nakzın muhâli müstelzim olmasını veya o mâddenin muhâl idiğini menʿ eder.

Meselâ felâsifenin "âlem kadimdir, çünkü bir fâʿil-i kadîmin eseridir" ilah… delîlleri mü'minler tarafından "delîliniz bâtıldır çünkü havâdis-i yevmiyyede de cârîdir. Onlar da kadîmin eseri olduğundan kadîm olmaları lâzım gelir. Hâlbuki hükm-i müddeʿânız bi'l-bedâhe mütehalliftir" diye nakz olunur. Nakzın şâhidi havâdis-i yevmiyyedir.

Muʿâraza Tarîkıyla İʿtirâzın Beyânı

Hasm müddeʿînin mukaddimât-ı delîlinden hiçbirisini tafsîlen ve ne de icmâlen asla menʿ etmeyip belki müddeʿâsının nakzına delâlet eder bir delîl zikrederek "senin daʿvâna delîlin var ise benim dahi onun hilâfına delâlet eder delîlim vardır ki şudur" diye delîl ikāmesiyle mukābele eder ise ona "muʿâraza" tesmiye olunur ve bu sûrette sâ'il muʿallil ve muʿallil dahi sâ'il makāmına geçip [96] mansıb ve vazîfeleri tahavvül ve tebeddül eder. Ânifen zikrolunan felâsife delîline karşı kıdemin nakīzı olan hudûs-ı âlemi isbât eder delîlimiz vardır ki o da "âlem mütegayyirdir ve her bir mütegayyir hâdistir" ilah... diye muʿâraza bi'l-misl veyahut "âlem fâʿil-i muhtâr celle

celâluhû hazretlerinin bi’l-irade ve’l-ihtiyâr halk ve îcâd buyurduğu eseridir ve kadîm olan nesneden hiçbirisi fâ‘il-i muhtârın eseri değildir” ilah… diye mu‘âraza bi’l-gayr ile mukābele gibi. Sâbıkan zikrolunduğu vechile vazâ’ifin ehven ve eslemi men‘dir. Çünkü mâni‘ *lâ nüsellimü* deyip istidlâl külfetini mu‘allile tahmîl etmiş olur. Nakz ve mu‘ârazadan her biri bunun hilâfınadır velâkin men‘den eşedd ve akvâdır.

Esnâ-i bahs ve münâzarada tarafeynin mu‘allil ile sâ’ilin vazîfeleri bir karârda kalmayıp menâsıbın inkılâbâtıyla sâ’il mu‘allil ve mu‘allil dahi sâ’il olur. Ve mübâhase *ilâ gayri’n-nihâye* devâm edemeyeceğinden âkıbet bir tarafın galebesi ve diğer cânibin acz ve mağlûbiyyetiyle hitâm bulur. Mu‘allilin isbât-ı müdde‘âdan aczine “ifhâm” ve kendisine “müfham” ve sâ’ilin mu‘allile ta‘arruzdan aczine “ilzâm” ve kendisine “mülzem” denir ve her hangisinin aczi olur ise olsun tebkît ıtlâk olunur.

Teznîb: Vesâyâ ve Tenbîhât Beyânındadır

Mu‘allil bulunan kimse üzerine vâcib umûrdandır ki cevâbta [97] isti‘câl etmeyip mâni‘den men‘in tevcîh ve tahkīkını taleb eyleye. Zîrâ olabilir ki men‘inin tevcîh ve te’vîline ve fesâdını izhâra muktedir ve mütemekkin olamayıp asla muzır olmaya.

Veyahut te’ennî hâlinde men‘in cevâbını tezekkür ve tehatturla halâs ola.

Ve mucîb tarafından men‘e cevâb verildiğinde mâni‘ üzerine dahi vâcibtir ki isti‘câl etmeyip mucîbten cevâbının tevcîh ve tafsîlini taleb ede. Zîrâ olabilir ki mucîb serdettiği cevâbının tevcîhinden âciz kalıp beyânına kādir olamaya veyahut galat ola veyahut cevâb-ı mezkûru mevzi‘-i âharda mucîbin kendi aleyhine olarak muzır ola ve kendi sözüyle tutula.

Ve kezâlik münâzırînden her birinin üzerine vâcib olan umûrdandır ki münâzara ve mübâhase vâki‘ olan her bir ilimde o ilmin hudûd ve vazîfesi dâhilinde tekellüm eyleyeler. Binâen aleyh metâlib-i yakīniyye vazâ’ifinde vazâ’if-i zanniyye ile ve bi’l-aks eczâ-i bahs ve tekellüm etmeyeler. Esnâ-i bahste fehm edemediği kelimât ve ibârâtta istibhâmını izâle için istîzâh ve istifhâm câ’iz ise de lâkin ta‘bîr ve ifâde elfâz-ı celiyye ve vâzıhaya müntehî oldukta artık sâ’il için mu‘allil veya mu‘arriften bir kat daha tavzîh talebiyle mücâdele etmesi câ’iz olmaz.

Fehm-i maksûdu ihlâl ve işkâl eder mertebede îcâzdan ve bâʿis-i melâl olur derecede itnâb-ı makālden ve usret-i fehme [98] müʾeddî elfâz-ı garîbe ve lafz-ı mücmel istiʿmâlinden ve hasmın kelâmını tamâmıyla fehm ve izʿân etmezden evvel dahl ve taʿarruza kıyâmdan ve maksûda dahl ve taʿalluku olmayan şeylere taʿarruzdan ve hengâm-ı takrîrde vakār ve temkîne mugāyir ve münâfî olan el ve baş gibi aʿzâsını tahrîkten ve hasmını hor ve hakīr görmekten ve refʿ-i savt etmekten ve gülmekten ve ashâb-ı câh ve menâsıb olan ehl-i mehâbet ve ihtirâmla mübâhase ve münâzaradan ve bedîhî ve bâ-husus tasdîki vâcib olan umûru inkârla kāʾilini tekzîb ve iʿtirâzdan be-gāyet hazer ve ictinâb vâcibtir. Her kazıyyede hükmün bir cânibini bi-lâ delîl red veya kabûle müsâraʿat etmeye. Çünkü nefy ve isbât cihetlerinden her ikisine muhtemel olan mümkinâttan bir tarafını bi-lâ huccet ve burhân hemân inkâra müsâraʿat hamâkat olduğu gibi bilâ delîl ve beyyine taklîden tasdîk ve ikrâra mübâderet dahi belâhettir. Ve her iki sûretten hazer lâzımdır. Ve meʿamâfîh belâhet hamâkatten ehvendir. Savâb ve vâcib olan bu misillu makāmlarda selben ve îcâben bir tarafa burhân kāʾim olmadıkça cevâd-ı müdrikeyi bukʿa-i cevâz ve imkânda tevkîf etmektir.

İmtinâʿı burhânla maʿlûm olmayan bir hükmü inkâra yeltenmek sübûtu henüz burhânla maʿlûm olmayan bir hükmü iʿtirâftan eşnaʿ ve mazarratı ekserdir. Bu nükteye mebnîdir ki *el-belâhetü ednâ ile'l-halâsi min fetânetin betrâ*[1] denilmiştir.

Mümkün-i muhtemel olan kazıyyeyi ve belki vâcibü'l-kabûl olan [99] zarûriyyâtı bile inkârı fazl ve kemâl zanneden felsefe-fürûşlar hakkında şâʿir-i meşhûr Ebu Nüvâs'ın beyti ne kadar münâsibtir:

فقل لمن يدعي في العلم فلسفة
حفظت شيئا وغابت عنك أشاء[2]

O misillüleriyle ve kezâlik mezheb ve meşrebi maʿlûm olmayan rastgelen her şahısla hemân bahs ve mücâdeleye girişmek abes ve ekseriyyen bâʿis-i nedâmet olur.

1 Eblehlik kurtuluşa sonuç vermeyen keskin zekâdan daha yakındır

2 Tercüme:
İlimde felsefe davası güdene de ki:
Bir şey öğrendin ama pek çok şeyi kaçırdın.

خف يا كريم على عرض تعرضه
لعائب فلئيم لا يقاس بكا[1]

بر سنگ خاره زد گهر آبدار خويش
هر كاملى كه كرد بناقص عيار بحث[2]

5 *Ve'l-hamdü lillâhi evvelen ve âhiren ve zâhiren ve bâtınen ve salla'llâhû alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecma'în.*

Fî 8 Rebî'i'l-âhir sene 1325 kable'l-asri fî yevmi's-salı

Hadd-i zâtında kāsır bulunan zihn-i âcizînin meşâgil-i kesîre ile bir kat daha teşettütü hengâmında tercüme ve tahrîr edildiğinden fakīrin vâki'
10 olan sehv ve zülel ve hatâ' ve hatalini kalem-i afv ve keremiyle tashîh ve ıslâh buyuracak olan erbâb-ı fazl ve kemâlin dahi kusûrunu afv ve setr buyurmasını Settâru'l-uyûb hazretlerinden hâlisâne niyâz eylerim.

1 Tercüme:
Ayıplayan insana sunacağın şereften sakın
Sonra sana denk olmayan biri tarafından kınanırsın

2 Tercüme:
Kendi parlak cevherini sert taşa vurmuş gibi olur
Kâmil kişi hilekâr bir cahille münazara ettiğinde

DİZİN

A

Analoji 130
Araz-ı Âm 13, 41, 54, 68, 114, 116, 192, 228, 233
art bileşen 120, 196, 198, 208
Ayrışık şartlı 13, 41, 58, 62, 72, 86, 118, 120, 128, 138, 140, 196, 198, 204, 208

B

bağ fiil 86, 120, 198
Basîta 252, 253
bedîhî 39, 50, 66, 217, 254, 267, 273, 283
birinci şekil 62, 74, 134
Bitişik şartlı 41, 58, 62, 72, 76, 86, 118, 120, 128, 138, 196, 198, 204, 208
büyük öncül 60, 138, 206
büyük terim 60, 74, 132

C

Cedel 266, 269
Cihet-i vahdet 212
Cins 40, 41, 54, 56, 68, 70, 76, 108, 110, 112, 114, 116, 188, 190, 192, 194, 228, 229, 230, 235, 237, 242, 242, 244, 251, 276
cins-i âlî 112, 231, 233
cins-i baîd 56
cins-i karîb 41, 56, 230, 231, 242
cins-i mütevassıt 112
cins-i sâfil 112, 231
cüz'î 54, 68, 104, 122, 186, 227, 231, 233, 248, 249, 263
cüz'î-i hakîkî 54
cüz'iyye 223, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 262, 263, 264, 265, 270, 272

Ç

çelişki 42, 126, 128, 202

D

Dâ'ime-i mutlaka 254
dâime 124, 202
döndürme 42, 124, 128, 202
dördüncü şekil 62, 138, 208
Dürretü'l-Mantık 194, 211

E

Evveliyyât 267

F

Fahreddîn Râzî 214, 217, 253
Fasıl 30, 38, 41, 54, 56, 58, 68, 70, 76, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 138, 174, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 204, 206, 208, 217, 219, 220, 221, 222, 228, 229, 231, 232, 235, 237, 243, 244, 245, 247, 248, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 276

G

Gasb 275
Gurretü'l-Mantık 211

H

hadd-i asgar 132, 261
hadd-i ekber 132, 261
hadd-i evsat 132, 261, 267, 268
hadd-i nâkıs 56, 70, 114, 192, 242
hadd-i tâm 56, 70, 114, 192, 242
Hadsiyyât 267
Hakikî 15, 58, 68, 72, 104, 106, 114, 128, 140, 182, 186, 192, 194, 208
hamlî 58, 260
Hâssa 41, 54, 56, 68, 114, 192, 194, 228, 233, 234, 235, 243, 244, 251, 254, 255
Hatâbe 266, 268, 269
havâss-ı bâtıne 267
Havâss-ı zâhire 214, 215
hüccet 39, 52, 66, 92, 118, 130, 178, 196, 204

İ

îcâb 50, 66, 215, 216, 217, 246, 249, 250, 252, 253, 254, 3255, 256, 261, 263, 273
icmalî nakz 78
îkâ‘ 50
ikinci şekil 42, 62, 132, 206
İktirânî 41, 42, 43, 60, 74, 132, 206, 260
İlm-i âdâb 44, 272
İltizâm 96, 98, 273
imkân-ı hâs 124
intizâ‘ 215, 216
İstikrâ’ 10, 204, 220, 240, 259, 260
istisnâî 43, 62

K

kavl-i şârih 39, 52, 56, 66, 92, 118, 178, 213, 219, 242, 245, 266
Kazıyye 216, 225, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 264, 272, 273, 277, 281
kesbî 50, 66, 217
Kıyas 41, 42, 43, 60, 62, 74, 76, 130, 132, 138, 204, 206, 208
kıyâsü’l-gā’ib ale’ş-şâhid 260
kuvve-i âkıle 215, 218
Kübrâ 7, 8, 11, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 82, 124, 142, 250, 261, 262, 270, 273, 277, 279
küçük öncül 60, 134, 136, 138, 206
küçük terim 60, 74, 132, 134, 206
küllî 40, 54, 68, 104, 122, 186, 223, 227, 228, 231, 233, 248, 249, 250, 255, 256, 259, 265, 278
külliyyât-ı hams 213, 228, 266
külliyye 223, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 262, 263, 264, 265

L

lâ nüsellimü 274, 275, 276, 279, 280, 282
lüzûmiyye 41, 128, 138, 204, 208, 265

M

Ma‘dûle 122, 252
mahkûm aleyh 39, 72, 86, 102, 118, 120, 216, 224, 225, 246, 248, 249, 262
mahkûm bih 39, 72, 86, 102, 118, 120, 216, 224, 225, 246, 262
mahsûra 200
Makbûlât 268
Mâni‘atü’l-cem‘ 60, 266

Mâni‘atü’l-huluvv 41, 60, 74, 128, 140, 257, 266
memnû‘ 274, 277, 278, 279, 280
men‘ 78, 244, 274, 275, 279, 280, 282
Meşhûrât 269
meşruta 124
meşruta-ı âmme 124
Mu‘allil 273, 279, 280, 281, 282
Mu‘âraza 44, 272, 275, 276, 279, 281, 282
mu‘âraza bi’l-gayr 275, 282
mu‘âraza bi’l-kalb 275
mu‘âraza bi’l-misl 275, 281
mu‘âraza fi’l-mukaddime 275
mu‘âraza fi’l-müdde‘â 275
Mu‘arrif 219, 220, 242, 276
mu‘teriz 273, 276
Muallil 44, 76, 78, 80
muarrif 52, 56, 66, 68, 92, 114, 178, 194
Mucîb 273, 280, 282
Mûcibe 241, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 262, 263, 264, 265
Muhassala 42, 122, 200, 252, 253
mukaddem 120, 198, 248, 257, 265
Munakaza 78
munfasıla 120, 241, 246, 247, 250, 257, 265, 266
Mutabakat 96, 98, 100, 180, 182, 184
Mutlaka-ı âmme 255
muttasıla 120, 246, 247, 257, 264, 265
Mücerrebât 267
müdde‘î 273
mühmel 122, 249
Mükâbere 275, 277
Mümkine-i âmme 254
Müsellemât 269
Müstened 78
müşâgabe 270
Müşâhedât 267
Müşterek 40, 56, 68, 100, 108, 114, 116, 184, 194, 215, 224, 228, 229, 230, 231, 238, 239, 260
Mütebâyin 100, 224
Müterâdif 100, 224
Müttefik 100, 106, 114, 188, 228
Müveccehât 16, 45, 253

N

Nakz 44, 78, 253, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282
Nakz-ı İcmâlî 273, 274, 275, 276, 281
nakz-ı tafsîlî 273, 276
nâtık 41, 52, 54, 68, 90, 112, 216, 218, 220, 221, 229, 230, 231, 242, 244, 248, 251, 255, 257, 263, 265, 280
nazarî 39, 50, 66, 88, 118, 176, 214, 217, 218
Nefs-i nâtıka 214, 218, 237
nev‘ 214, 221, 229, 230, 231, 232, 233, 240, 243, 248, 249, 251, 254, 260, 262
Niseb-i Erba‘a 43, 250

O

orta terim 42, 60, 62, 74, 132, 206

Ö

ön bileşen 120, 196, 208

R

râbıta 120, 198, 247, 248
resm-i nâkıs 13, 56, 70, 116, 192, 242
resm-i tâm 41, 56, 70, 114, 192, 242

S

sâ'il 273, 276, 278, 280, 281, 282
Sadreddîn Şîrâzî 214
Safsata 270
Sâil 44, 76, 78
Salibe 249
selb 50, 215, 216, 217, 246, 249, 250, 252, 253, 254, 256, 257, 261, 263, 265
Sened 78, 274, 279, 280
Sirâcüddin es-Sekkâkî 70
Suğrâ 7, 8, 12, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 64, 261, 262, 264, 270, 272, 273, 279

Ş

Şâhid 260, 274, 275, 276, 277, 279, 281
şahsiyye 42, 122, 198, 200, 248, 250
şartiyye 118

T

Ta'annüt 275
ta'rîf 15, 41, 214, 218, 228, 230, 232, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 276, 277
tâlî 120, 198, 248, 257, 265
tamâm-ı müşterek 40, 68, 108, 228, 229, 230, 231
Tazammun 96, 98, 180, 182
Tekmile 70
temsîl 130, 260
Tümevarım 43, 94, 130, 180, 204
tür 21, 41, 54, 68, 106, 114, 182, 188, 192, 200, 228

U

uzak cins 40, 41, 56, 70, 110, 114, 116, 192

Ü

üçüncü şekil 42, 62, 206

V

vaz'î delâlet 96

Y

yakın cins 41, 56, 68, 70, 110, 114, 116, 192

Z

Zanniyyât 268
zarûrî 50, 66, 122, 217, 218, 254
Zarûriyye-i mutlaka 254

TIPKIBASIM

VELEDİYYE
Risâle-i Kübrâ Tercümesi

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi
Ayasofya 2485

فليس بشجر لكن شجر فليس بحجر او مركب من

المنفصلة المانعة الخلو برفع احد الجزين والنتيجة

هو وضع الجزء الآخر فنتيجة هذا ايضا اثنان

كما نقول هذا الجسم اما لا شجر واما لا

حجر لكن ليس بشجر فهو لا حجر لكن

حجر فهو لا شجر تم بعون الله

لكن هذا ليس بحيوان فليس بانسان و اما

الانفصالي اما مركب من المنفصلة الحقيقية بوضع

احد الجزئين فينتجه هي رفع هذا الجزء الآخر او مركب

من منفصلة حقيقة برفع احد الجزئين فينتجه هي

وضع الجزء الآخر فينتجه هذا الشكل اربعة

كما تقول هذا العدد اما زوج و اما فرد

فليس بزوج لكن زوج فليس بفرد لكن ليس

بفرد فهو زوج لكن ليس بزوج فهو فرد او

مركب من المنفصلة المانعة الجمع بوضع احد

الجزئين فينتجه هي رفع الجزء الآخر فينتجة هذا اثنان

كما تقول هذا الجسم اما شجر او حجر لكن حجر

٢٥

ب او ان تكون صغراها موجبة جزئية و
كبراها سالبة كلية كما تقول بعض ب ج
ولا شي من ب ا ونتيجة هذه الثلثة هي بعض
ج ب والشكل الرابع بعيد عن الطبع ولهذا لم
يلتفت اليه واما القياس الاستثنائي على قسمين
احدهما الاتصالي الثاني الانفصالي والاتصالي
اما مركب من متصلة لزومية بوضع المقدم فنتيجة
هي وضع التالي كما تقول ان كان هذا الجسم
انسانا كان حيوانا لكن هذا انسانا فهذا حيوان
او مركب من متصلة لزومية برفع التالي فنتيجة
هي رفع المقدم كما تقول في المثال المذكور

يكون الصغرى موجبة واحد مقدمتيها كليا وضروبه
ستة ثلثة منها منتجة للايجاب الجزئي وثلثة منها
منتجة للسلب الجزئي والثلثة المنتجة للايجاب
الجزئي هي الموجبتين الكليتين كما تقول كل ب
ج وكل ب ا والصغرى موجبة جزئية والكبرى
موجبة كلية كما تقول بعض ب ج وكل ب
ا والصغرى موجبة كلية والكبرى موجبة جزئية
كما تقول كل ب ج وبعض ب ا وتنتج في الثلثة
هي بعض ج ا والثلثة التي هي منتجة للسلب
الجزئي سوا ان يكون صغراها موجبة كلية وكبراها
سالبة كلية كما تقول كل ب ج ولا شي من

الصغرى موجبة كلية والكبرى سالبة كلية كقولنا
كل ج ب ولا شيء من ا ب فلا شيء من ج
ب الثاني هو عكس ذلك كما تقول لا شيء من
ج ب وكل ا ب فلا شيء من ج ا الثالث
ان يكون الصغرى موجبة جزئية والكبرى سالبة
كلية كما تقول بعض ج ب ولا شيء من ا ب
فبعض ج ليس ا الرابع ان يكون الصغرى
سالبة جزئية والكبرى موجبة كلية كما تقول
بعض ج ليس ب وكل ا ب فبعض ج ليس ا
فينتج هذا الشكل ليس الا السالبة كلية كانت
او جزئية والشرط في الشكل الثالث هو ان

الموجبة الكلية الثانی ان يكون الصغری موجبة
جزئية والكبری موجبة كلية فالنتيجة هی الموجبة
الجزئية الثالث ان يكون الصغری موجبة
كلية والكبری سالبة كلية فالنتيجة هی السالبة
الكلية الرابع ان يكون الصغری موجبة جزئية
والكبری سالبة كلية فالنتيجة هی السالبة الجزئية
فالشكل الاول هو منتج المحصورات الاربع والشرط
فی الشكل الثانی هو ان يكون مقدمتاه مختلفتين
بالايجاب والسلب ای يكون احدهما موجبة
والاخری سالبة وكبراه كلية وضروب هذا
الشكل ايضا علی اربعة انواع الاول ان يكون

الرابع وان كان الاوسط محمولا لهما يقال له
الشكل الثاني وان كان موضوعا لهما يقال له
الشكل الثالث **فصل** اعلم ان
الشرط في الشكل الاول ان يكون صغراه يعني
القضية المشتملة على الاصغر كانت موجبة حتى
يندرج الاصغر في الاوسط وكبراه يعني القضية
المشتملة للاكبر كانت كلية حتى يتعدى الحكم من الاوسط
الى الاصغر على اليقين فالصغرى في الشكل
الاول هو الموجبتين الكليتين والكبرى هو الكليتين
وضروبه المنتجة اربعة الاول ان يكون
الصغرى والكبرى موجبتين كليتين فالنتيجة هي

فصل بجوان فليس بانسان

الاقترانيّ اما حمليّ اى مركب من الحمليات

واما غير حملى والقسم الاوّل اظهر فعليه

اقتصرنا وهو على اربعة انواع لانه اذا كان

النسبة بين الموضوع والمحمول مجهولا يحتاج الى

الواسطة التى تكون لها نسبة بكلا الطرفين

حتى يعلم بواسطة النسبة بين المحمول والموضوع

ويقال لها الاوسط كما يقال لموضوع المطلوب

اصغر ولمحوله اكبر وحينئذٍ الاوسط ان كان

محمولا للاصغر وموضوعاً للاكبر يقال له الشكل

الاول وان كان بالعكس يقال له الشكل

الظنّ والقياس يوفيد اليقين فالعمدة
في باب تحصيل وهو التصديقات القياس
وهو عبارة من القول المؤلف من القضايا
التي لزم منها قول آخر كما نقول العالم
متغير وكل متغير حادث فالعالم حادث
والقياس على قسمين احدهما الاقتراني وهو
ان لا يكون النتيجة او نقيضها مذكورة فيه
بالفعل كما عرفته الثاني الاستثناء وهو ان
يكون النتيجة او نقيضها مذكورة فيه بالفعل
كما نقول ان كان هذا انسانا كان حيوانا
لكن هذا انسان فهو حيوان او لكن ليس

الثانی الاستقراء وهو استدلال بحال الجزئی
علی حال الکلی کما تقول کل واحد من
الانسان والطیور والبهایم یتحرک فکه
الاسفل فی حالة المضغة فجمیع الحیوانات
کذلک فقد استدل بحال جزئیات الحیوان
وهو الانسان والطیور والبهایم علی
حال الحیوان الذی هو کلی الانسان الثالث
التمثیل وهو استدلال عن حال الجزئی علی
حال الجزئی الآخر کما تقول ان النبیذ حرام
لان الخمر حرام وکلاهما جزئیان مسکران
فصل الاستقراء والتمثیل یوجدان

واما مانعة الخلو ان كان الانفصال فى العدم
فقط كما تقول اما ان يكون زيد فى البحر
واما ان لا يغرق اى لا يرتفعان معًا
لكن يجوز ان يجتمعا **فصل**
التناقض والعكس فى الشرطيات على قياس
الحمليات **فصل** الحجة على ثلثة اقسام
احدها القياس وهو استدلال عن حال
الكلى على حال الجزئى كما تقول كل انسان
حيوان وكل حيوان جسم فكل انسان
جسم فقد استدل بحال الحيوان الذى هو
الكلى على حال الجزوى الذى هو الانسان

نقيض الموجبة الكلية هو السالبة الجزئية
ونقيض السالبة الكلية هو الموجبة الجزئية
فصل القضية اما متصلة لزومية ان
كان الاتصال او سلب الاتصال ضروريًا
كما تقدم واما اتفاقية ان لم يكن الاتصال
او سلبه ضروريا والقضية المنفصلة اما حقيقية
ان كان الانفصال في الوجود والعدم كالعدد
فانه اما زوج او فرد اي لا يجتمعان ولا
يرتفعان واما مانعة الجمع ان كان الانفصال
في الوجود فقط كما تقول هذا الشيء اما شجر
او حجر اي لا يجتمعان معًا لكن يجوز ان يرتفعا

المحمول اعمّ فالكلى فى العكس غير صادق
والسالبة الكلية تنعكس كنفسها ان كانت
ضرورية مثلا كلما صدق لا شئ من الانسان
بحجر صدق لا شئ من الحجر بانسان والسالبة
الجزئية لا تنعكس لانه صدق ليس بعض
الحيوان بانسان مع ان عكسه لا يصدق وهو
ليس بعض الانسان بحيوان فصل
نقيض القضية قضية اخرى هى مخالفة لها فى
الايجاب والسلب بحيث صدق كل واحدة
منها يستلزم لذاتها كذب الاخرى وكذب
كل واحدة منها يستلزم صدق الاخرى و

يكون بالفعل اى فى الجملة ويقال لها المطلقة
نحو الانسان كاتب فصل
العكس فى القضية الحملية ان يجعل المحمول
موضوعاً والموضوع محمولا على وجه يكون
الايجاب والسلب وصدق الاصل محفوظاً
فالموجبة الكلية تنعكس موجبة جزئية مثلا كلما صدق
كل انسان حيوان صدق بعض الحيوان انسان
وكذلك تنعكس الموجبة الجزئية موجبة جزئية مثلا
كلما صدق بعض الحيوان انسان صدق بعض
الانسان حيوان لان الموضوع والمحمول معاً
متلاقيان فى ذات الموضوع ويحتمل ان يكون

الخاصة نحو كل انسان كاتب بالامكان الخاص
ولاشئ من الانسان بكاتب بالامكان الخاص
فالموجبة والسالبة بمعنى واحد بمعنى ان ثبوت
الكتابة وسلبها ليست ضرورية للانسان او
يكون من جانب واحد مخالف للحكم يقال لها
الممكنة العامة نحو كل انسان كاتب بالامكان
العام اى سلب الكتابة من الانسان ليس
بضروري وكقولنا ولا شئ من الانسان بكاتب
بالامكان العام اى بثبوت الكتابة للانسان
ليس بضروري ويحتمل ان يكون بالدوام اى
يكون دائما بلا اعتبار الضرورة ويحتمل ان

فی العلوم و القضية المهملة فی قوة المحصورة

الجزئية فالقضايا المعتبرة فی العلوم هی المحصورات

الاربع **فصل** حرف السلب فی القضية

ان كان جزء محمول لها معدولة نحو زيد لاكاتب

وان لم يكن جزء محمول يقال لها محصلة نحو ليس (زيد)

بكاتب **فصل** نسبة المحمول الی الموضوع

بالايجاب او السلب يحتمل ان يكون ضروريا

ای يكون الانفكاك عنه مستحيلا يقال لها قضية

ضرورية نحو كل انسان حيوان بالضرورة ولا شیء

من الانسان بحجر بالضرورة ويحتمل ان يكون

بسلب الضرورة عن كلا الجانبين يقال لها الممكنة

يقال

وبالجملة كل شيء دل بين المحمول والموضوع على
الربط فهو رابطة ويقال للمحكوم عليه في
القضية الشرطية مقدم والمحكوم به تالي **فصل**
الموضوع في القضية الحملية ان كان جزئياً حقيقياً
يقال لها قضية شخصية نحو زيد كاتب او ليس
بكاتب وان كان كليا فانما لم يبين فيه كمية
الافراد يقال لها قضية مهملة نحو الانسان
كاتب او ليس بكاتب وان بين فيه كمية الافراد
يقال لها قضية محصورة وهذه اربعة اقسام موجبة
كلية وسالبة كلية وموجبة جزئية وسالبة
جزئية **فصل** القضية الشخصية غير معتبرة

لها الشرطية المنفصلة وهي اما موجبة كما تقول
هذا العدد اما زوج او فرد او سالبة كما تقول
ليس هذا اما ان يكون زوجا او مركبا
من واحد **فصل** اطلاق الحملية و
المنفصلة على الموجبات ظاهر وعلى السوالب
بواسطة المناسبة بالموجبات في الاطراف
فصل يقال للمحكوم عليه في القضية
الحملية الموضوع وللمحكوم به المحمول واللفظ الدال
على النسبة الحكمية والحكم معاً يقال له الرابطة كلفظة
هو في زيد هو قائم وكلفظة است في لغة العجم
في قوله زيد قايم است والكسر في زيد كذلك

لان النسبة الحكمية توجد في الشك ولا توجد الحكم
والقضية على ثلثة اقسام حملية وشرطية متصلة وشرطية
منفصلة لان المحكوم عليه وبه في القضية
ان كانا مفردين او في حكم المفرد يقال لها القضية
ليس
الحملية فهو اما موجبة نحو زيد قايم او سالبة نحو زيد
بقايم او لم يكونا مفردين ولا في حكم المفرد
يقال لها القضية الشرطية فالحكم فيها اما بالاتصال
يقال لها الشرطية المتصلة وهي اما موجبة
كما تقول ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود
واما سالبة كما تقول ليس ان كانت الشمس
طالعة فالليل موجود واما بالانفصال يقال

بيان الكليات الخمس التي يتركب القول
الشارح منها و في تحصيل التصديقات النظرية
كذلك يحتاج الى شيئين احدهما بيان الموصول
الى التصديق و هو الحجة باقسامها والثاني
بيان القضايا التي يتركب الحجة منها فلا جرم
يكون مباحث القضايا متقدمة عليها فنقول
القضية قول يصح ان يقال لقايله انه صادق
فيه او كاذب فيه فالقضية بحسب المعنى مركبة
من اربعة اشياء و هي المحكوم عليه وبه والنسبة
الحكمية والحكم بالايجاب او السلب والفرق
بين النسبة الحكمية والحكم في صورة الشك ظاهر

وغيرهما والتميز بين اجناسها وفصولها وبين
اعراضها العامة وخواصها كلها في غاية الاشكال
واما معرفة المفهومات الاصطلاحية والتميز
بين اجناسها واعراضها العامة وبين فصولها
وخواصها يحصل بالسهولة كمفهوم الكلمة والفعل
والحرف والمعرب والمنصرف وما اشبه
ذلك **فصل** لما فرغنا من مباحث
التصورات شرعنا الى مباحث التصديقات
كما ان في تحصيل التصورات النظرية يحتاج الى
شيئين احدهما بيان الموصول الى التصور
وهو قول الشارح باقسامها والثاني

الرسم الناقص وهو مركب من الجنس البعيد
والخاصة كالجسم النامي الضاحك او الجسم الضاحك
او الجوهر الضاحك في تعريف الانسان
ويحتمل ان يكون الرسم الناقص مركباً
من العرض العام والخاصة كالموجود الضاحك
في تعريف الانسان وعند اهل الاصول
والعربية يقال للمعرف الثلثة بجميع اقسامه حد
فصل الالفاظ المجازية و
المشتركة غير جايزة الا اذا كانت قرينة
دالة عليه فصل اعلم ان معرفة
الحقايق الموجودة كالانسان والفرس

١٥

النوع والجنس والفصل والخاصة والعرض
العام فصل المعرّف على اربعة
اقسام الاوّل الحدّ التام وهو مركب من
الجنس القريب والفصل القريب كالحيوان
الناطق في تعريف الانسان الثاني
الحدّ الناقص وهو مركب من الجنس البعيد و
الفصل القريب كالجسم النامي الناطق او الجسم
الناطق او الجوهر الناطق في تعريف الانسان
الثالث الرسم التام وهو مركب
من الجنس القريب والخاصّة كالحيوان
الضاحك في تعريف الانسان والرابع

في جوابهما ويحتمل ان يكون النوع الاضافي
نوعاً حقيقيا كما عرفته ويحتمل ان لا يكون نوعاً
حقيقيا كالحيوان فانه نوع الجسم النامي والجسم
النامي نوع الجسم والجسم نوع الجوهر واما الكلي
الذي هو خارج عن حقيقة الافراد ان كان
مخصوصاً لحقيقة واحدة يقال له الخاصة فانه يميز
الحقيقة من الغير تميزا عرضيا فهو الكلي مقول في
جواب اي شيء هو في عرضه كالضاحك بالنسبة
الى الانسان وان كان مشتركا بين الحقيقتين
او اكثر يقال له عرض عام كالماشي فانه مشترك
بين الحيوانات فالكليات منحصرة في خمسة فهو

فهذا الجزء ان لم يكن جزءاً مشتركا اصلا كالناطق
فانه مخصوص الى حقيقة افراد الانسان فهو
يميز حقيقة الانسان عن كل الماهيات ويقال
له الفصل القريب او يكون مشتركا فاما ان
لا يكون تمام المشترك فهو يميز الحقيقة عن بعض الماهيات
كالحساس ويقال له البعيد وبالجملة الفصل
مميز جوهري كلي مقول في جواب اي شيء هو في
جوهره واعلم ان للنوع معنىً آخر يقال له
النوع الاضافي وهو الماهية التي يكون الجنس
مقولا عليه وعلى ماهية آخر في جواب ما هو
كالانسان والفرس فان الحيوان مقول

المفصل

الجواب عن جميع المشاركات فيه اثنين
فهو بعيد بمرتبة واحدة كالجسم النامى وان
كان الجواب فيه ثلثه فهو بعيد بمرتبتين كالجسم
وعلى هذا القياس فى باقى الاجناس فابعد الاجناس
هو الجنس العالى كالجوهر فى المثال المذكور و
اقربها الجنس السافل كالحيوان فى هذا المثال
واما ما يكون بين الجنس العالى والسافل
يقال له الجنس المتوسط كالجسم النامى وهذا هو
بيان الجزء الذى هو تمام المشترك وان لم
يكن جزء حقيقة الافراد تمام المشترك يقال
له الفصل لانه يميز الحقيقة من الغير تميزاً جوهرياً

١٢

النامی الجسم و فوق الجسم الجوهر و حینئذ الجنس
ان کان جوابا عن جمیع المشارکات فی هذا الجنس
یقال له الجنس القریب کالحیوان لان کل ما
یشارک بالانسان فی الحیوانیة اذا جمعناه
بالانسان فی السؤال کان الحیوان جوابا و
ان لم یقع الجنس فی جواب جمیع المشارکات
یقال له الجنس البعید کالجسم النامی فانه تشترک
بین الانسان والنباتات والحیوانات
لکن لا یکون مقولا فی جواب السوال عن
الانسان مع النباتات و فی جواب
السؤال مع الحیوانات وکل جنس ان کان

مثلا كلما سئل عن الانسان والفرس
بما هما كان الحيوان جوابا عنه لان السؤال
حينئذ يكون من تمام المشترك وهو الحيوان
واذا سئل من الانسان فقط يكون
السؤال من تمام الحقيقة المختصة فالحيوان لا
يكون جوابا عنه بل الجواب هو الحيوان الناطق
ومن هذا علم ان الجنس كلي مقول على امور
مختلفة الحقايق في جواب ما هو ويحتمل ان
يكون لحقيقة واحدة اجناس متعددة بعضها
فوق بعض كالحيوان فانه جنس للانسان
وفوق الحيوان الجسم النامي وفوق الجسم

وهو منحصر فی الجنس والفصل لان جزء حقیقه

الافراد اما تمام المشترک بین هذه الحقیقه و

بین حقیقه اخری یقال له الجنس والمراد بتمام المشترک

ان لا یکون بین هذین الحقیقتین جزءا مشترکا خارجا

عنه کالحیوان فانه یشترک بین حقیقه الانسان

وحقیقه الفرس لان الانسان والفرس

مشترکان فی الذاتیات الکثیرة کالجوهر و

قابل الابعاد والنامی والحساس والمتحرک

بالارادة والحیوان عبارة عن هذا المجموع فالجنس

تمام المشترک بین امور مختلفه الحقایق فکلما سئل عن

الحقایق المختلفه بما هو کان الجنس مقولا فی الجواب

يكون خارجا عن حقيقة افراده اما الذي يكون

تمام حقيقة افراده يقال له نوع حقيقي كالانسان

لانه تمام ماهية زيد وعمرو وبكر وخالد وغيرهم ولا

تتميز كل واحد منها الا بالعوارض المشخصة والمعينة

التي لا مدخل لها فالنوع تمام ماهية الافراد

فافراده حقيقة في الحقيقة وكلما سئل عن

فرد واو عن افراده يكون مقولا في

الجواب فالنوع كلي مقول على امور متفقة

الحقيقة في جواب ما هو مثلا اذا سئل بانه ما زيد

او عمرو وبكر يكون الانسان جوابا واما الذي

يكون جزء حقيقة الافراد يقال له الذاتي

كل ما يحصل في الذهن اما ان يمنع تصوره عن
وقوع الشركة بين كثيرين يقال له الجزئي الحقيقي كزيد
وان لم يمنع تصوره عن وقوع الشركة بين كثيرين
يقال له الكلي كالانسان ويقال للكل واحد من
تلك الكثيرين فرد الكلي والجزئي الاضافي والجزئي
الاضافي يحتمل ان يكون جزئيا حقيقيا كزيد بالقياس
الى الانسان ويحتمل ان يكون كليا في نفسه و
يكون جزئيا اضافيا لكلي آخر كالانسان
بالقياس الى الحيوان **فصل**
اذا نسب الكلي الى حقيقة افراده اما ان يكون
تمام حقيقة افراده او يكون جزء حقيقة افراده او

لتقيدى الذى تكون الثانى فيها قيدا للاول اما
بالاضافة كغلام زيد او بالوصف كالحيوان الناطق
وهى المعتبرة فى باب التصورات والى تركيب
غير تقيدى نحو فى الدار وخمسة عشر **فصل**
ادراك معانى الالفاظ المفردة وادراك معانى
المركبات الغير التامة وادراك معانى المركبات
التامة الانشائية كلها تصور وادراك معانى المركبات
التامة الاخبارية خبر وتصديق هذا هو مباحث
الالفاظ على وجه يناسب المقام ولما توقف
التصديق على التصور قدمنا بيان احوال التصور على
بيان احوال التصديق **فصل**

على قسمين تام وغير تام فالتام هو ان يكون السكوت
عليه صحيحًا اى اذا سكت المتكلم لا يكون المخاطب
منتظرا فيه كانتظار المحكوم عليه بالمحكوم به او بالعكس
وان كان المركب التام فى نفسه محتملة للصدق
والكذب يقال له خبر وقضية وهو المعتبر فى باب
التصديقات وان لم يحتمل يقال له الانشاء فهو
اما ان يدل بالذات على طلب الفعل فهو الامر والنهى
والاستفهام او لم يدل فهو التمنى والترجى والتعجب
والنداء وما اشبه ذلك وهذا القسم اى الانشاء
معتبر فى المحاورات وغير التام هو ان لا يكون
السكوت عليه صحيحًا وهذا انقسم الى تركيب

كعبد الله في حالة العلمية والرابع ان يكون له جزء

وذلك الجزء دال على جزء المعنى المقصود لكن

دلالته هذا الجزء ليست مقصودة كالحيوان الناطق

اذا كان علماً لشخص انساني فصل

لفظ المفرد على ثلثة اقسام اسم وكلمة واداة

لان معنى اللفظ المفرد ان لم يتم اى لا يصلح

لان يكون محكوما عليه وبه يقال له في هذا الفن

اداة وفي النحو يقال الحرف وان تم فاما ان

يصلح لان يكون محكوما عليه او لا فان لم يصلح

يقال له كلمة وفي النحو يقال له فعل وان صلح

يقال له اسم فصل اللفظ المركب

على معنى واحد يقال لها المترادفة كالانسان
والبشر او كان كل واحد من اللفظين موضوعين
على معنى على حدة يقال له المتباينان كالانسان
الفرس **فصل** اللفظ الدال على معنى
بالمطابقة على قسمين مركب ومفرد والمركب هو
ان يدل جزء لفظه على جزء المعنى المقصود دلالة مقصودة
كرامي الحجارة والمفرد هو ان لا يكون كذلك وهذا
اربعة اقسام الاول ان لا يكون له جزء كهمزة
الاستفهام الثاني ان يكون له جزء لكن لا يدل على
معنى اصلا كزيد الثالث ان يكون له جزء وذلك
الجزء دال على معنى لكن لا يدل على جزء المعنى المقصود

التضمن والالتزام بغير المطابقة وان كان للموضوع له
البسيط لازم ذهني وجد فيه الالتزام بلا تضمن
وان كان الموضوع له مركبا ولا يكون له لازم
ذهني وجد فيه دلالة التضمن بلا التزام واللفظ
اذا استعمل في معنى الموضوع له يقال له حقيقة واذا
استعمل في جزء الموضوع له او خارج عن الموضوع له
يقال له مجاز لكن لا بد فيه من قرينة دالة على عدم
ارادة المعنى الموضوع له الاصلي **فصل**
ان كان اللفظ موضوعاً لواحد يقال له المنفرد وان
كان موضوعا لاكثر يقال له المشترك وفي كل معنى
لا بد من قرينة كلفظ العين او كان اللفظين موضوعين

لا يوجدان م

على جزء الموضوع له بواسطة ان فهم الكل لا يمكن بغير
فهم الجزء لكن دلالة اللفظ على الخارج عن الموضوع له يحتاج
الى لزوم هذا الخارج للموضوع له في الذهن بمعنى انه
الخارج بحيث كلما كان الموضوع له حاصلاً في الذهن
حصل ذلك الخارج فيه واما اذا لم يكن بهذه الحيثية لم
يكن دلالة اللفظ عليه دايما وعند اصحاب العربية
المعتبر هو الدلالة الكلية الدايمة واما عند علماء الاصول
والبيان الدلالة في الجملة كافية فاللزوم العقلي
عندهم ليس بشرط بل اللزوم في الجملة كاف فصل
كلما كان الموضوع له لفظاً بسيطاً ولا يكون له لازم
ذهني وجدت فيه المطابقة بلا تضمن والالتزام كما

وهذه الدلالة منحصرة في المطابقة والتضمّن و
الالتزام المطابقة دلالة اللفظ على تمام المعنى
الموضوع له من حيث انه موضوع له كدلالة لفظ الانسان
على معنى الحيوان الناطق والتضمّن دلالة اللفظ على
جزء معنى الموضوع له من حيث انه جزء المعنى الموضوع له
كدلالة لفظ الانسان على معنى الحيوان وحده او
على معنى الناطق وحده والالتزام دلالة اللفظ
على المعنى الخارج عن الموضوع له من حيث انّه لازم للمعنى
الموضوع له في الذهن كدلالة لفظ الانسان على
معنى قابل صنعة الكتابة **فصل** لا يخفى
ان اللفظ يدّل على الموضوع له بمجرّد الوضع ويدّل

الالفاظ كدلالة لفظ زيد لذاته وفي غير الالفاظ
كدلالة الخطوط والعقود والاشارات والنصب
على المعاني التي تفهم منها الثاني الدلالة العقلية
وهي التي تكون بمقتضى العقل وهو ايضا في الالفاظ
كدلالة اللفظ المسموع على وجود اللافظ من وراء الجدار
وفي غير الالفاظ كدلالة المصنوع على وجود الصانع
الثالث الدلالة الطبيعية وهي التي تكون بمقتضى
الطبع اللافظ وهو توجد في الالفاظ كدلالة
اح اح على وجع الصدر **فصل** اعلم ان
المعتبر في الدلالات هو الدلالة اللفظية الوضعية
لان افادة المعاني واستفادتها في المعتاد بهذا الطريق

لالفظها فصاحب هذا الفن لايحتاج بالذات
الى الفاظ لكن لما كان تفهم المعنى وتفهيمه بالالفاظ
والعبارات وجب له ان ينظر الى حال الالفاظ
واعتبار دلالته على المعنى **فصل**
اعلم ان الدلالة هو كون الشئ بحيث يلزم من العلم
به العلم بشئ آخر والاول هو الدال والثانى
هو المدلول والوضع تخصيص شئ الى الشئ على الوجه الذى
لزم من العلم بالشئ الاول العلم بالشئ الثانى
فالوضع سبب من اسباب الدلالة واسباب
الدلالة بحكم الاستقراء ثلثه الاول الدلالة
الوضعية وهى التى يكون للوضع مدخل فيه وهو فى

من معلومات تصورية او تصديقية امكن له تحصيله
على وجه الصواب الا الذين هم مؤيدون من عند الله
بالنفوس القدسية فهم لا يحتاجون في معرفة الاشياء
الى نظر فصل اعلم ان في عرف علماء هذا الفن
التصورات المرتبة ان كانت موصلة الى تصور آخر
يقال له المعرف والقول الشارح والتصديقات
المرتبة ان كانت موصلة الى تصديق آخر يقال له الحجة
والدليل فالمقصود في هذا الفن هو معرفة المعرف
والحجة ولا شك انهما في الحقيقة معان لا الفاظ مثلا
معرف الانسان معنى الحيوان والناطق لا لفظها
وكذا حجة حدوث العالم معنى القضايا المذكورة

كما اذا جمعت تصور الحيوان بتصور الناطق وقلت
الحيوان الناطق يحصل لك منه تصور الانسان وهو
المجهول التصوري وكذا اذا جمعت التصديق بان
العالم متغير بالتصديق بان كل متغير حادث
وقلت ان العالم متغير وكل متغير حادث
يحصل لك منه ان العالم حادث وهو المجهول
التصديقي فصل اعلم ان امتياز
الانسان عن سایر الحيوانات بانه يمكن له تحصيل المجهولات
من المعلومات بطريق النظر بخلاف ساير الحيوانات
فوجب على كل انسان ان يعرف طريق النظر وصحته و
فساده حتى اذا اراد تحصيل مجهول تصوري او تصديقي

من

والجن وغيرها ويقال لهذا القسم تصور نظري
والتصديق ايضا على قسمين قسم لا يحتاج في حصوله
الى نظر كالتصديق بان الشمس مشرقة وان النار
محرقة وغيرهما وقسم يحتاج في حصوله الى نظر كالتصديق
بان الصانع موجود وان العالم حادث
وغيرهما **فصل** اعلم انه يمكن تحصيل
التصور النظري من التصور الضروري وتحصيل
التصديق النظري من التصديق الضروري
بطريق النظر وهو عبارة عن ترتيب التصورات
الحاصلة او التصديقات الحاصلة على الوجه الذي
يؤدي الى المجهول التصوري او المجهول التصديقي

القايم وهو المحكوم به وهي تصور النسبة بين زيد

والقيام وهي النسبة الحكمية حتى يحصل بعد ذلك

ادراك هذه النسبة على وجه الايجاب او السلب

فكان كل تصديق موقوفا على تصور المحكوم عليه وبه

وتصور النسبة الحكمية لكن ليس شي واحد من

هذه التصورات عند اهل التحقيق جزءا من التصديق

فصل اعلم ان التصور على قسمين

قسم لا يحتاج في حصوله الى نظر وفكر كتصور الحرارة

والبرودة والسواد والبياض وغيرها ويقال

لهذا القسم تصور ضروري وقسم يحتاج في

حصوله الى نظر وفكر كتصور الروح والملك

روج واما فرد او يقول ليس اما ان يكون هذا
الشخص انسانا او حيوانا فادراك النسبة الحملية والاتصالية
والانفصالية بالايجاب او بالسلب يكون تصديقا
ويقال له الحكم ايضا وادراك ما وراءها يكون تصورا
ولما كان التصديق ادراك النسبة بالايجاب
او بالسلب لاجرم يكون له تصورات ثلثة
احدها تصور المنسوب اليه الذي يقال له المحكوم
عليه وثانيها تصور المنسوب الذي يقال له المحكوم به
وثالثها تصور النسبة بين المحكوم عليه وبه التي يقال
لها النسبة الحكمية مثلا اذا قلنا زيد قايم لابد
فيه من تصور زيد وهو المحكوم عليه ومن تصور

ان كانت صورة نسبة شئ الى شئ بالايجاب نحو
زيد كاتب او بالسلب نحو زيد ليس بكاتب
يقال لها التصديق وان كانت غير صورة النسبة
المذكورة يقال لها التصور فالعلم الذي هو عبارة عن
الادراك منحصر في التصور والتصديق فصل
ثم اعلم ان نسبة الشئ الى الشئ سواء كانت
بالايجاب او بالسلب يكون على ثلثة وجوه
الاول بالحمل كما عرفته الثاني بالاتصال كما تقول
ان كانت الشمس طالعة فالنهار موجود وتقول
ليس ان كانت الشمس طالعة فالليل موجود
والثالث بالانفصال كما تقول هذا العدد اما

خلد الله ظلال معدلته على مفارق العالمين ○ وايد
انوار رافته على سكان الارضين ○ من قال آمين ابقى الله
بهجته الى يوم الدين **فصل** اعلم ان للانسان
قوة دراكة ينتقش فيها صور الاشياء كما في المرآة لكن
لا يحصل في المرآة الا صور المحسوسات وفي القوة
الدراكة يحصل صور المحسوسات والمعقولات فالمحسوس
ما يدرك باحدى الحواس الخمس وهي الباصرة والسامعة
والشامة والذايقة واللامسة والمعقول ما لا
يكون مدركا بهذه الحواس وكل صورة حاصلة
في القوة الدراكة للانسان التي يقال لها الذهن
اما تصور واما تصديق لان الصورة الحاصلة فيها

وعن الاطناب في فصله وجعلتها بضاعة مزجاة لمن
سويو في الكيل و ذريعة لمن هو لفقرائه صاحب
الجود والنيل ولمن عمم انعامه على كافة البرايا وعم
طوايف الخلق باصناف العطايا الا وهو السلطان
الذي تتلألأ انوار السلطنة من غرة جبينه وتتظاهر
شعاير الخلافة بيمينه ويمينه مولانا ومولى
الخواقين سلطاننا وسلطان المشرقين السلطان
على الاطلاق المالك لسرير الخلافة بالاستحقاق المتمثل
بنص ان الله يأمر بالعدل والاحسان اعني السلطان
بن السلطان بن السلطان ابا الفتح سلطان
بايزيد بن سلطان محمد بن سلطان مراد خان

المستغني عن التعريف المشتهر بالسيد الشريف

قدس الله روحه العزيز قد كتب لولده رسالة

في المنطق باللسان الفارسي تسهيلاً لأمر التعليم

له في المنطق المألوف والانسي صغيرة الحجم كبيرة

الفوائد قليلة المقدمات غزيرة العوائد وقد

اشتهرت في ديار العجم في جميع الاعصار

كاشتهار الشمس في رابعة النهار وفي هذه الديار

وقعت اخفى من السها بحيث ينكر بوجودها اكثر اولي النهى

فقصدت الى ترجمتها باللسان العربي الذي

هو افضل الالسنة بمجد العربي مع قلة البضاعة

وقصور الباع في الصناعة مجتنبا عن الاخلال في اصله

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي يستحق الحمد لذاته وصفاته ويستوجب
الشكر على آلائه وعطياته يا من جعل لنا العلم
اجل موهبته والهمنا الاقرار بكمال توحيده
يا من تحيرت الافهام عن وصفه بصفاته ويتقاصر
الاوهام عن ملاحظة غاياته والصلوة على محمد سيد
صفوته وعلى آله واصحابه وعترته ما تعاقب الليالي
والايام وتكرر الشهور والاعوام اما بعد
فان سيدنا وشيخنا الاستاد للبشر والعقل الحادي عشر

ترجمة رسالة السيد الشريف
في المنطق بالعربية

قد وقف هذه النسخة سلطاننا الأعظم والخاقان المعظم
مالك البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين السلطان محمود خان
ابن السلطان السلطان الغازي مصطفى خان
وقفا صحيحا شرعيا حرره الفقير أحمد شيخ زاده
المفتش بأوقاف الحرمين الشريفين
غفر لهما

